

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**ATATÜRK DÖNEMİ'NDE
TÜRKİYE'NİN KAFKASYA POLİTİKASI**

Mustafa ÖZTÜRK

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı İçin Öngördüğü
BİLİM UZMANLIĞI TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır

ANKARA 2005

ÖZET

Kafkaslar, Asya ve Avrupa arasındaki ekonomik, toplumsal ve kültürel karşılaşmaların ve etkileşimlerin kesişme noktası olagelmıştır. Coğrafi özelliklerinden ötürü bölgede büyük, kalıcı devletlerin doğması mümkün olmamış, fakat; bölge 19. y.y.'a kadar Osmanlı ve İran gibi iki önemli Müslüman devletin rekabet alanı olmuştur. 19. y.y.'ın ortalarına doğru Rusya da bu rekabetin önemli aktörlerinden birisi haline gelmiştir.

Tarihî Türk-Rus rekabetinin önemli çatışma alanlarından biri olan Kafkasya bölgesinde, Birinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin ve daha sonraki dönemde TBMM Hükûmeti'nin politikalarının şekillenmesinde ciddî bir faktör haline gelmiştir. TBMM Hükûmeti'nin Batı Anadolu'da temel olarak Yunanlılarla sürdürülen mücadelesi, Doğu'da Sevr Antlaşmasını kabul ettirmek misyonuyla hareket eden Ermeniler ile yapılan mücadeleler çerçevesinde şekillenmiştir. 1918'de, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, Kafkas Harekâtını sürdüren Türk kuvvetlerinin katkısıyla da, Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmış olduğu göz önüne alındığında Kafkaslardaki Türk etkinliğinin Bolşevik Rusya açısından ciddiye alınmasının anlaşılabilir olduğunu söylemek mümkündür.

Millî Mücadele yıllarında TBMM Hükûmeti, Batı ile yürütülen mücadelesinde bir denge unsuru olarak, Çarlık Rusya'sının yayılmacı siyasetini ideolojik argümanlarla sürdüren, 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği haline dönüşecek olan Sovyet Rusya'sını görmüştür. Türkiye'nin Kafkaslarla ilişkilerinin esas olarak üç faktöre dayalı olarak şekillendiği söylenilebilir: Sovyet Rusya ile olan ilişkiler, Ermenistan ile olan ilişkiler, Batı ile olan ilişkiler.

Milli Mücadele'nin başarılı olmasında M. Kemal (Atatürk)'in akılcı ve tutarlı Kafkasya Politikası etkili olmuştur. Sovyet yardımının hızlı ve güvenilir bir biçimde ulaşmasını sağlayan Kafkas Seddi'nin yıkılması bir kırılma noktası olmuştur. Lozan Barış Antlaşmasıyla hukuken bağımsızlığını kazanan Türkiye, bu dönemden sonra da

Kafkasya'da meydana gelen gelişmeleri titizlikle takip etmiştir. Barış yanlışı politikayı dıştur edininp, Kafkasya'ya da aynı perspektiften yaklaşmıştır. Bılge, SSCB'nin bir bünyesi olarak kabul edilmiştir. SSCB ile olan ilişkilerde bu bılge ve sorunları dile getirilmemiştir. Hatta bılgenin gúvenlięi konusunda Ermenistan'ı, SSCB bünyesi altında çok daha gúvenilir olarak tanımlamıştır.

ABSTRACT

Caucasia has been the intersection point of economical, social and cultural intercourses and interactions between Asia and Europe. Owing to its geographic features, it did not allow the emergence of permanent states; yet the region had been a competition area for two significant Islamic states; Ottomans and Iran until 19th century. In the middle of 19th century, Russia also became one of the most important actors of this competition.

In the region of Caucasia where has been one of the prominent conflict area of historical Turkish and Russian rivalry, the emergence of developments during the First World War, has become a critical factor carving out the policies of Ottomans and in later period Government of Turkish Parliament. The challenge of Turkish Parliament Government on-going with Greeks in West Anatoly has been formed in the framework of the challenges continued against Armenians acting in order to have Turkish Parliament accept the Sevres Treaty in the East. In 1918, towards end of the First World War, considering the emergence of Azerbaijan as an independent state by the contribution of Turkish forces exercising Caucasian Operation, it is possible to state that Turkish influence in Caucasia was taken serious by the Bolshevik Russia.

During the years of National Struggle, Turkish Government has seen Soviet Russia that would transform into Union of Soviet Socialist Republics in 1922, continuing its expansionist policy of Czarist Russia with ideological arguments. It may be expressed that Turkey's Caucasian relations are based upon three factors mainly; the relations with Soviet Russia, the relations with Armenia and relations with the West.

Mustafa Kemal's (Ataturk's) rationalist and consistent Caucasian policy made effective contributions to the accomplishment of the national struggle. After that period, Turkey, gaining it independence in Lozan Treaty, follow the developmend in Caucasia fastidiously. By accepting the peace policy both in Turkey and in the world, it handled the events in Caucasia from this perspective. This area

was accepted as a land of USSR. In relations to USSR, the problems with this area were not mentioned. About the security of the region, Armenia was considered more reliable under the USSR authority.

İÇİNDEKİLER

	SAYFA
ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
ÖNSÖZ.....	ix
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKASYA

1. Kafkasya'nın Coğrafi Konumu.....	6
1.1. Kafkasya'nın Stratejik Önemi.....	11
1.2. Kafkasya'nın Etnik Dokusu.....	14
2. Tarihsel Süreçte Kafkasya.....	18

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN MONDROS MÜTAREKESİ'NE OSMANLI DEVLETİNİN KAFKASYA POLİTİKASI

3. Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası.....	24
3.1. Osmanlı Devleti'nin Gürcü Komiteleriyle Olan İlişkileri.....	27
3.2. Osmanlı Devleti'nin Topraklarında Yaşayan Ermenilere Yönelik Politikası.....	30
4. 1917 Bolşevik İhtilâli ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler.....	33
4.1. Osmanlı Devleti'nin Maverâ-yı Kafkasya Hükûmeti ile Olan İlişkileri ve Erzincan Mütarekesi.....	37
4.2. Brest-Litovsk Barış Antlaşması ve Bolşevik Rusya'nın Savaştan Ayrılması.....	41

4.3. Trabzon Konferansı.....	45
4.4. Batum Konferansı ve Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti'nin Dağılması.....	49
4.5. Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Halklarına Yönelik Politikası.....	52
4.6. Kafkasya'da Türk İlerleyişi Karşısında Alman, İngiliz ve Bolşevik Rus Politikaları.....	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLÎ MÜCADELE'DE KAFKASYA POLİTİKASI

5. Mütareke Döneminde Kafkaslar ve Elviye-i Selâse'nin Durumu.....	63
5.1. Mütareke Şartlarının Kafkaslarda Uygulanması.....	65
5.1.1. Türk Ordusunun Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'dan Çekilmesi.....	66
5.2. Mütareke Şartlarının Elviye-i Selâse'de Uygulanması.....	69
5.2.1. Türk Ordusu'nun Batum'dan Çekilmesi.....	70
5.2.2. Türk Ordusu'nun Kars ve Ardahan'dan Çekilmesi.....	72
6. Elviye-i Selâse'de Türk Milli Şûra Hükümetlerinin Kuruluşu ve Direniş Faaliyetlerinin Başlaması.....	73
6.1. Kars Milli Şûra Hükümeti Dönemi ve Faaliyetleri.....	74
6.2. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti Dönemi ve Faaliyetleri.....	76
6.2.1. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin Ermenilerle Olan Mücadelesi.....	78
6.2.2. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümetinin Gürcülerle Olan Mücadelesi.....	80
6.2.3. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti'ne İngilizler Tarafından Son Verilmesi.....	82
6.3. Mahalli Şûra Hükümetleri Dönemi ve Faaliyetleri.....	84
6.3.1. Oltu Şûra Hükümeti.....	84
6.3.2. Ahıska Hükümet-i Muvakkatı.....	86
6.3.3. Aras Türk Hükümeti.....	87

7. Genelgeler ve Kongreler Döneminde Sovyetlerle İlişkiler ve Kafkasya.....	88
7.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyetlerle Teması.....	91
7.2. Erzurum Kongresi ve Dr. Fuat Sabit'in Moskova'ya Gönderilmesi.....	94
7.3. Sivas Kongresi ve Halil (Kut) Paşa'nın Sovyet Rusya'ya Gönderilmesi.....	96
7.4. Karakol Cemiyeti'nin Sovyet Rusya ile İlişkisi ve Kafkasya....	97
8. TBMM'nin Sovyetlerle İlişkisi ve Kafkasya.....	99
8.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e Mektubu ve Kafkas Seddi Meselesi.....	100
8.2. Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin (ASSC) Kurulması.....	101
8.3. İlk Moskova Heyeti ve Bekir Sami (Kunduh) Bey'in Moskova İle Kafkaslar'daki Faaliyetleri.....	102
8.4. Memduh Şevket (Esental) Bey'in ASSC'deki Faaliyetleri.....	104
8.5. Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin (ESSC) Kurulması.....	109
8.6. Ermenilere Yönelik Türk Askerî Harekâtı ve Gümrü Antlaşması.....	112
8.7. Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin (GSSC) Kurulması.....	115
8.8. Kâzım (Dirlik) Bey'in Tiflis'teki Faaliyetleri.....	116
8.9. Gürcistan Elçisi Simon Mdivani'nin Ankara Faaliyetleri.....	118
8.10. Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un Türk Ordusu Tarafından İşgâli ve Meydana Gelen Gelişmeler.....	120
8.11. İkinci Moskova Heyeti ve Moskova Antlaşması.....	122
8.12. ASSC Elçisi İbrahim Abilov'un Türkiye'ye Gelişi ve Faaliyetleri.....	126
8.13. Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'in Bakû ve Tiflis'teki	

Faaliyetleri.....	128
8.14. Kars Konferansı ve Antlaşması.....	131

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI VE SONRASINDA

KAFKASYA POLİTİKASI

9. Lozan Konferansında Ermeni Sorunu.....	137
9.1. Lozan Konferansı Öncesinde Ermeni Faaliyetleri.....	138
9.2. Lozan Konferansı Sırasında Ermeni Meselesi.....	140
10. Lozan Barış Antlaşması Sonrası Türkiye'nin Dış Politika Anlayışı.	146
10.1. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kafkasya Politikası.....	149
SONUÇ.....	157
BİBLİYOGRAFYA.....	160
EKLER.....	180

ÖNSÖZ

Kafkasya’da birçok etnik grubun bir siyasal sistem içinde biraraya gelmesi, etnik sürtüşmelerin de gelişmesi anlamını da doğurmaktadır. Bu olumsuz durum siyasal sistemdeki gerginliğin de önemli bir nedenini oluşturmaktadır. Siyasal sistemdeki gerginliklerin azaltılması ve birlikte yaşama arzusunun güçlendirilmesiyle, etnik sorunların patolojiye dönüşme eğilimlerinin gelişmesine engel olabilecek birtakım politikalar üretilmelidir.

Kafkasya tarihten günümüze çok karmaşık gelişmelere sahne olmaktadır. Bölgede baş gösteren etnik çatışmalar bir taraftan çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olmuşken, diğer taraftan da çok sayıda insanın farklı coğrafyalara göç etmelerine neden olmuştur. Bu husus hem Kafkasya devletlerinin hem de buralarda din, dil, ırk, kültür ve tarihî bağları olan Türkiye için önemli bir sorun olagelmıştır. Bu sorunları aşabilmek için Türkiye ve buradaki Kafkasya devletleri tarafından politikalar üretilmelidir. Türkiye açısından çok yönlü bir ilgilenme zorunluluğu bulunan Kafkasya bölgesi, herşeyden önce Türkiye’nin güvenliği ve geleceği bakımından büyük bir önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, “Atatürk Döneminde Türkiye’nin Kafkasya Politikası”, o dönemde Kafkasya’da baş gösteren çatışmaları, sorunları ve bu sorunları ortaya çıkaran temel nedenleri bilimsel bir titizlikle ortaya koymaktır. Ancak, bu yapılan araştırmada ortaya konulan politikanın daha çok Millî Mücadele döneminde, özellikle doğu sınırındaki Ermeni sorununu çözmek ve Sovyet yardımını temin edecek olan Kafkas Seddi meselesini halletmek amacına bağlı olduğu görülecektir.

Çalışmada, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivinden konuyla ilgili belgelere yer verilmiş, Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, TBMM Kütüphanesinden yararlanılmıştır. Bununla birlikte dönemi yaşamış kişilerin anılarından da istifade edilmiştir. TBMM Gizli Celse Zabıtları ve TBMM Zabıt

Ceridelerinden de yararlanılmıştır. Belli ölçülerde dönemin basın organı gazetelerde çıkan yazılardan da yararlanılmıştır. Bugüne kadar konuyla ilgili yayımlanmış eserlerden de faydalanılmıştır.

Bu çalışmayı hazırlarken bana her türlü desteği veren ve değerli fikirleriyle yol gösteren Danışman Hocam Sayın Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan'a sonsuz teşekkürümü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmam süresince bilgi, sabır ve anlayışını esirgemeyen Enstitü Müdürü Sayın hocam Prof. Dr. Mustafa Yılmaz'a, değerli bilgilerini benimle paylaşan hocalarımdan Sayın Prof. Dr. Hikmet Özdemir'e, Sayın Doç. Dr. Adnan Sofuoğlu'na, Sayın Doç. Dr. Adil Dağıstan'a, Sayın Yrd. Doç. Dr. Ayten Sezer'e, Sayın Dr. Derviş Kılınçkaya'ya, Sayın Dr. Saim Selenga Gökgez'e, Sayın Ata Gürbüz Çörtoğlu'na, kıymetli arkadaşım Necati Kirazlı'ya ve bana bugüne kadar özverinin anlamını en iyi ifade eden sevgili Annem ve Babam'a sonsuz şükranlarımı sunarım.

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser.
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
ASSC	Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti
ATESE	Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi
AÜTAED	Ankara Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi
BCA.	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
bkz.	Bakınız
B.M.M.	Büyük Millet Meclisi
BTTD	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
D.	Dosya No
ESSC	Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti
F.	Fihrist
GSSC	Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti
Haz.	Hazırlayan
Hk.	Hakkında
H.Ü.	Hacettepe Üniversitesi
html	Hyper Text Markup Language
K.	Klasör No.
Org.	Organization

OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
p.	Page
RSFSC	Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti
RU	Russia
s.	Sayfa
S.	Sayı
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.B.M.M.	Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu
TR	Turkey
Vd.	Ve devamı
Yay.	Yayımları
y.y.	Yüzyıl
www	World Wide Web

GİRİŞ

Kafkasya, coğrafi konumu itibariyle Türkiye ile aynı coğrafyanın bir uzantısı olması nedeniyle bir bütün olarak kabul edilmektedir. Nitekim, Anadolu ve Kafkasya için kullanılan “Küçük Asya” ve “Ön Asya” tanımları da bunun bir göstergesidir. Uluslar arası stratejik boyutunun yanısıra, Kafkasya bölgesindeki istikrar ve refah Türkiye'nin kendi güvenliği ve istikrarı bakımından özel bir önem taşımaktadır.

Bu coğrafi yakınlık, aynı zamanda bu bölgenin tarihî, demografik, kültürel ve siyasî gelişmelerini de belirlemiştir. Dolayısıyla Türkiye'nin, Kafkasya ve Kafkasya'daki ülke ve topluluklar ile ilişkilerini geliştirmesini ya da ilgilenmesini gerektiren bu yakınlık, aynı zamanda 1917 Bolşevik İhtilâli sonrası bölgede meydana gelen oluşumlar itibariyle gündeme gelen şartlar nedeniyle de daha fazla önem kazanmıştır. Bu nedenlerle, Türkiye'nin çok yönlü olarak ilgilenmek zorunda kaldığı Kafkasya, Doğu Anadolu bölgesinin savunması ve güvenliğinin sağlanması, Orta Asya ve İdil-Ural bölgesindeki Türk ve Müslüman ülke ve topluluklar ile ilişkilerini güçlendirmesi, çoğu Türk ve Müslüman olan ve genel olarak Türkiye'ye yakınlık duyan bölge halkı ile sosyo-ekonomik ve politik ilişkiler kurulmasının temin edilmesi, stratejik yer altı zenginlikleri ve petrol yatakları nedeniyle uygun ham hammadde ve Pazar olanağı oluşturması, Rusların güneye /sıcak denizlere ulaşmasının engellenmesi ve Türkiye için tehdit olmaktan çıkartılması gibi konularda avantajlar sağlayabilecek bir bölgedir.¹

Kafkasya, tarihin en eski çağlarından itibaren Doğu ve Batı arasında bir köprü vazifesi görmüş ve çeşitli milletlerin mücadele alanı olmuştur. Kafkasya, günümüzde de bu önemini korumakta ve Türkiye ile Orta Asya Cumhuriyetleri arasında bir köprü görevi yapmaktadır.

Kafkasya'da yaşayan halkların %60'ı Türk'tür. Tarihin en eski zamanlarından beri Kafkasya'da ve Anadolu'da yaşayan Türkler birbirleri ile sürekli etkileşim

¹ Savaş Yanar, **Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya**, İstanbul 2002, IQ Yay., s.76.

halinde olmuşlardır. Bu nedenle Türkiye'nin Kafkasya ile tarihî, sosyal, kültürel, etnik, dil, din bağlarının devam etmesi büyük önem arz etmektedir. Kafkasya bölgesi Türkiye ile Rusya arasında bir tampon bölge olarak önemini giderek arttırmaktadır.

Dünya dengelerini alt üst eden Birinci Dünya Savaşı yıllarında da Çarlık Rusya'nın, İran'ın, İngiltere'nin ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikası farklı amaçlar etrafında kesişmeler göstermiştir. Bu güçlerin Kafkasya politikasını anlamak için önce Kafkasya'nın tarihini, coğrafyasını, kültürünü, etnik dokusunu, dinî yapısını, dil özelliklerini nesnel bir perspektiften değerlendirmek, konunun anlaşılması açısından daha sağlam bir yaklaşım oluşturmaktadır. Aynı düşünceler 1917 Bolşevik İhtilâli sonrası dönemde Çarlık hegemonyasından kurtulan fakat bu sefer de Bolşevik Ruslar ile İngilizlerin savaş içerisinde bölgenin güvenlik, enerji ve enerji güvenliği gibi üç temel unsur için plânladıkları stratejilerine maruz kaldıkları dönem içinde söylenebilir.²

XX. y.y.'ın başlarına gelindiğinde, Kafkasya'da taşların yerli yerine tam oturmadığı böylesi kaygan bir zeminde farklı cephelerde İtilâf Devletleri ile olan mücadelesinde yıpranan Osmanlı Devletinin bölge ile ilgilenmesini ve bölgede Müslüman ve Türk topluluklardan bir güç oluşturmak istemesini tetikleyen iki önemli gelişme olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki Osmanlı Devleti'nin doğu hudutlarında Çarlık Rus askerlerinin Bolşevik İhtilâli sonrası çekilmesi ile onların yerini alan Ermenilerin bölgede yaşayan Türklere yönelik katliamlara girişmesidir. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya yönelmesini tetikleyen diğer bir neden olarak da, yine 1917 Bolşevik İhtilâli sonrasında Rusya'da Bolşeviklerin iktidara gelmeleri, savaşmayacaklarını açıklamaları, 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Barış Antlaşmasıyla çekilmeleri ve sonrasında Kafkasya'da meydana gelen değişimler karşısında Azerbaycan merkezli Kuzey Kafkas Müslümanlarının da birlikteliğinde bölgede Osmanlı menfaatlerini gözetecek bir Müslüman güç oluşturmak isteğidir. Osmanlı Devleti bu hedefini kısa süreli olsa da gerçekleştirmiştir ancak 30 Ekim

² Ufuk Tavkul, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, İstanbul 2002, Ötüken Yay., s.61.

1918 Mondros Mütarekesi şartlarının askerlerini bölgede tahliyeyi gerektirmesiyle de bölgede politikası etkinliğini kaybetme noktasına gelmiştir.

Bundan sonra bölgede daha çok İngiliz etkinliği görülmeye başlanmıştır. Özellikle Güney Kafkasya ülkelerinden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da İngiliz politikası taraftarı hükümetler oluşturulmuştur. Bolşeviklerin 1920 yılında doğru toparlanmaları ve Kuzey Kafkasya'dan sonra Azerbaycan'a doğru yönelmeleri, Anadolu'da Türklerin Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) önderliğinde Milli Mücadele daha profesyonelce örgütlenmeleri ve Doğu Anadolu'da Kafkasya sınırına doğru Ermenileri püskürtmeleri, İngilizlerin Kafkasya'daki varlığını tehlikeye soktuğu gibi, Bolşeviklerle ve Anadolu'daki Türkleri her geçen gün biraz daha İngiliz karşıtı ortak politikalar yürütmeye sevk etmiştir. Nitekim Türklerin en büyük sıkıntısı Batı Anadolu'da Yunanlılara karşı sürdürdüğü mücadelede maddi sorunlarını giderecek Sovyet yardımını elde edip edememe düşüncesidir. Fakat; Gürcistan'da ve Ermenistan'da yer alan İngiliz varlığı bir sed olarak iki tarafın bağıni engellenmektedir.³ Türklere göre şayet bu sorun aşılırsa Sovyet yardımı sadece daha hızlı ve güvenilir bir biçimde gelmekle kalmayacak bundan da öte Anadolu'yu tehdit eden Ermenistan'da İngiliz yanlısı Taşnak Hükümetinin varlığı son bulacaktır. Böylece Ermeni problemi çözüme kavuşarak, burada bulunan Türk askerleri Yunanlılarla verilen savaşta Batı Anadolu'da kullanılacaktır. Sovyetlerin en büyük sıkıntısı ise Kafkasya'nın Bolşevik nüfuz altında birleşip birleşmeyeceği düşüncesidir. Nitekim Türk-Sovyet plânları bölgede galip gelmiştir.

Milli Mücadele Döneminde elde edilen başarılar sonucu Batılılar Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye'nin bağımsızlığını hukuken de tanımıştır. Sovyet Rusya ise 1922 yılında SSCB haline dönüşecektir. Kafkasya'daki etnik ve sınır sorunlarının kronikleşmiş olduğunu iyi analiz eden Sovyet Rusya lideri Lenin; aynı yıl Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı daha güvenli ve Moskova'ya daha bağımlı hâle getirmek amacıyla Güney Kafkasya Federatif Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri

³ Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923**, İstanbul 2000, Boyut Yay., ss.105-122.

yapısına dönüştürecektir.⁴ Bu dönemle birlikte Türkiye'nin Kafkasya Politikası da farklılık gösterecektir. Sınırında yer alan Ermenistan ve Gürcistan'ın Türkiye'ye yönelik politikalarına karşı duyarsız kalmayacaktır. SSCB ile olan ilişkilerinde özen gösteren Türkiye, Gürcistan ve Ermenistan da meydana gelen gelişmeleri dikkatle takip edecektir. Fakat Azerbaycan konusunda ise Stalin yönetiminin uygulamalarına karşı SSCB'yi gerek Batı'ya karşı denge unsuru olarak görmesinden gerekse de savaştan yeni çıkmanın ve iç bünyesinde yeni bir yapılanma içerisinde olması gibi dönemsel şartların etkisiyle sessiz bir politika izlemiştir.

Atatürk Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası ile ilgili olarak bugüne kadar yapılmış araştırmalara bakıldığında hemen hemen hepsinde görülen ortak nokta, Türkiye'nin bölgeye yönelik politikasının Millî Mücadele Dönemi 1919-1922 yılları arasında yoğunlaşmış olduğu dikkatlerden kaçmayacaktır. Bu araştırmalardan biri H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsünde Sayın Nilgün Erdaş tarafından hazırlanan “*Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler*” başlıklı Yüksek Lisans tezidir.⁵ Bir diğer araştırma, Sayın Prof. Dr. Aygün Attar'ın “*Atatürk'ün Kafkasya Politikası*” başlıklı makalesidir.⁶ Bu iki çalışmada da Kafkasya'nın tarihî, coğrafi, kültürel ve etnik yapısına değinilmemekle birlikte, Türkiye'nin Kafkasya Politikası 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ile sonlandırılmaktadır. Savaş Yanar tarafından hazırlanan “*Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç: Kafkasya*” başlıklı çalışmada da 1921 Ekim itibariyle sonlandırılan ilişkiler 1991 sonrası tekrar değerlendirilmeye alınmıştır.⁷ Genelkurmay Başkanlığı'nın 2001 yılında düzenlediği Sekizinci Askeri Tarih Bildirileri “*19. ve 20. Yüzyılda Türkiye ve Kafkaslar*” başlıklıdır. 2003 tarihinde bu bildiriler iki cilt halinde yayımlanmıştır. Bu kitaplarda da Türkiye'nin Kafkasya Politikasıyla ilgili olarak 70'e yakın makale mevcuttur.⁸ Ancak hemen hemen hepsinde ortak olan nokta ilişkilerin Ekim 1921 ile

⁴ Ömer Göksel İşyar, **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, İstanbul 2004, Alfa Yay., 365.

⁵ Nilgün Erdaş, **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992.

⁶ Aygün Attar, “*Atatürk'ün Kafkasya Politikası*”, **Türkler**, C.16, Ankara 2002, ss.256-262.

⁷ Savaş Yanar, **Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç: Kafkasya**, İstanbul 2002, IQ Yayınları.

⁸ **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, C.I-II, Ankara 2003, Genelkurmay Basımevi.

sonlandırılmasıdır. Yine bu konu, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası* çerçevesinde yazılan eserlerin veya Türk-Sovyet ilişkilerini konu alan eserlerin içerisinde ayrıntıya girilmeden özellikle “Sovyet Yardımı/Doğu Harekâtı” mevzuunda yer verilmiştir.

Bu teze, “Atatürk Döneminde Türkiye’nin Kafkasya Politikası” başlığı verilmeyle birlikte yıl açısından her hangi bir sınırlandırma getirilmemiştir. 1919-1921 yıllarının şartları gereği oluşan Türkiye’nin Kafkasya politikası ağırlıklı olarak incelenmiştir. Bununla birlikte, Lozan Barış Antlaşması ve sonrası dönem de, varolan bilgi ve belgeler ölçüsünde titizlikle incelenmiştir. Bu yönüyle diğer çalışmalardan farklılık arz etmektedir. Üstelik, Atatürk Döneminde Türkiye’nin Kafkasya Politikası’na değinilmeden önce, Kafkasya bölgesinin daha iyi anlaşılabilmesi için ilk bölümde bölgenin tarihî, coğrafi, etnik, dil ve kültür özelliklerine değinilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAFKASYA

1. Kafkasya'nın Coğrafi Konumu

Tarihte ilk defa M.Ö. 490 yılında Yunanlı Aiskhylos tarafından “kavkasos dağı” şeklinde adlandırılan Kafkasya, o tarihten günümüze kadar değişiklikler geçirerek, batılı dillerde “Caucasus”, “Caucasia”, “Caucasie” şeklinde ifade edilmektedir.⁹

Kafkasya, eski dünyanın (Asya, Avrupa, Afrika) içerisine sokulmuş, 5000 km. uzunluğunda ve birbirine bağlı içdenizlerin meydana getirdiği bir su yolunun doğu ucunda bulunmaktadır. Tarih öncesi devirlerde, kıyıları medeniyetler tarafından iskan edilen bu su yolu Akdeniz, Ege Denizi, Marmara Denizi, Boğazlar, Karadeniz

⁹ Kafkas terimi ilk defa eski Yunan müelliflerinden Aiskhylos tarafından M.Ö. 490'da yazdığı bilinen “*Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence*” adlı romanında anılan “*Caucasus Dağı*” şeklinde kullanılmıştır; Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, Ankara 1993, TTK Yay., s. 1-2; Mustafa Öztürk, “*Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Ankara 2003, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s. 1; Savaş Yanar, **Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya**, İstanbul 2002, IQ Yay. s. 20; Ali Faik Demir, **SSCB'nin Dağılmasından Sonra Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Değişen Dünya ve Türkiye, İstanbul 1996, Bağlam Yay., s. 222; Kafkas teriminin Yunanlılarca bilinmesi, Karadeniz'de İyon kolonilerinin etkisiyle olduğu tahmin edilmektedir. Eski Yunanlılardan sonra Romalıları Karadeniz ile Hazar denizi arasında bulunan ve Türk-İslâm eserlerinde Alburuz Dağı diye anılan sıradağların adı olarak “*Caucasus*” biçiminde geçen coğrafya deyimini, Rönesans'tan sonra da hümanistlerin eserlerinde “*Caucasus/Caucasia/Caucasie*” diye anılmaya başlanmıştır. Böylece bu terim bütün Avrupa dillerine de yayılmış oldu. İslâm coğrafyacılarında veya seyyahlarında ise Kafkas adına rastlanmamaktadır. İbni Haldun, Fars ülkesini tanıtırken Kafs Dağı'nı Kirman dağları arasında sayar. Ancak Kafs Dağı'nın bilinen Kafkas dağları olduğu hakkında açıklayıcı bilgiler bulunmamaktadır. Aynı şekilde X. yüzyılda Hazar ülkesini ziyaret eden Arap seyyahı İbni Fadlan da Kafkas terimini kullanmamaktadır. Diğer İslâm coğrafyacı ve seyyahları da Kafkas terimini bilmemekte, onlar da aynı rivayetleri kullanmaktadırlar. Rusya'da ise Rus çarı I. Petro tarafından Petersburg'ta kurulan Rus İlimler Akademisi aracılığıyla bu terim kullanılmaya başlandı. Kafkas terimi ilk defa Türk literatüründe 1854-1856 Kırım Savaşı sonrasında Paris Barış Konferansı'na görüşmelerde bulunmak üzere görevlendirilen Encümeni Daniş üyesi Ahmet Cevdet Paşa'nın hazırladığı “*Dağıstan, Gürcistan, Çerkezistan, Kabartay ülkelerine Ait Bir Lâyiha*” ile olmuştur. Cevdet Paşa burada ilk olarak Kafkasya ve Cebeli Kafkas deyimlerini kullanmıştır. Ondan sonra da Türkçe'de geniş bir şekilde kullanılmıştır; Mustafa Öztürk, **a.g.m.**, s.1-2; Fahrettin Kırzioğlu, **a.g.e.**, s.2.

ve Azak Denizi'nden ibarettir. Kafkasya aynı zamanda Hazar Denizi ile büyük Asya kıtasının merkezine bağlıdır. Ayrıca bu önemli coğrafya, kuzey ile güney ve batı ile doğu yollarının düğümlendiği bir geçittir.

Kafkasya bölgesi; Kırım'ın doğusundaki Taman yarımadasından başlayıp Bakü'nün doğusunda yer alan Apşeron Burnu'na kadar uzanan Kafkas Dağları'nın kuzey ve güneyindeki sahadır. Doğusunda Hazar Denizi, batısında Karadeniz, güneyinde Çoruh-Arpaçay-Aras nehirleri yer almaktadır. Bölgenin kuzey sınırları olarak Don ile Volga nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı kısım yahut da çok sayıda gölün yer aldığı Maniç bölgesi kabul edilmektedir.¹⁰

Uzunluğu 1200 km'ye varan Kafkas Dağları, genel olarak, bölgeyi kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölmektedir. Öte yandan bu dağlar, Anadolu-İran ve Arap memleketleri ile Kıpçak Bozkırları ve İskit memleketlerini birbirlerinden ayıran tabii bir duvar görünümündedir. Esas itibarıyla dağlık bir ülke olan Kafkasya'da yerleşim bölgeleri genellikle yüksek yaylalar ve derin vadilere yayılmıştır.

Kafkasya coğrafyasına bakıldığında, kuzey-güney yönünde kullanılmaya elverişli pek az geçide sahip olduğu görülecektir. Üstelik XIX. yüzyıla kadar geçişlere imkân tanıyan en önemli geçit Hazar Denizi kıyısında, bugünkü Dağıstan sınırları içerisinde yer alan *Derbent* veya *Demirkapu* idi.¹¹ Hemen hemen bütün tarih boyunca Hazar sahilindeki yol ile Derbent Geçidi, siyasî ve iktisadî öneminden

¹⁰ İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, İstanbul 1958, İstanbul Matbaası, s. 4; Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Ankara 1997, TTK Yay., s. 14; Mehmet Saray, "*Kafkas Araştırmalarının Türkiye İçin Önemi*", **Kafkas Araştırmaları-I**, İstanbul 1988, s. 7; Suat İlhan, "*Jeostratejik Kuzey Üfkümüz (Balkanlar, Kafkaslar, Karadeniz)*", **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği**, Cilt I, Ankara 2003, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay., s. 318.

¹¹ Sasanîler, Hazar Denizi ile Kafkas Dağları arasında kalan Derbent Geçidini jeostratejik öneminden dolayı Kuzeyden gelecek saldırılara karşı kullanmak üzere surlarla örmüşlerdi. Yaklaşık olarak 2 km uzunluğundaki bu geçide, öneminden dolayı, Araplar "*Babü'l-Ebvâb*" demekteydiler. Bu geçit hakkında geniş bilgi için bakınız; W. Barthold, "*Derbent*", **İslam Ansiklopedisi**, C. III, Ankara 1977, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., s. 532-533.

birşey kaybetmedi. Bu önem, Volga ile Kura-Aras nehirlerinin bölgeye sağladığı stratejik bütünlükten kaynaklanmaktadır.¹²

Kafkas Dağlarının bu coğrafyada oluşturduğu doğal setten kuzey-güney istikametine geçişe imkan tanıyan ikinci önemli geçit ise *Daryal* ya da *Daryol Geçidi*'dir.¹³

Derbent ve Daryal geçitlerinin dışında aralarında *Mamison* ve *Klukhor* gibi geçitlerinde bulunduğu 70 kadar küçük yol ve patika mevcut ise de bazıları yalnız yük hayvanlarının, bazıları da ancak tek sıra halinde yürüyenlerin geçebileceği şekildedir. Üstelik bu küçük geçitler, yılın büyük bir bölümünde iklim şartlarına yenilerek kullanılamaz hale gelmektedirler.¹⁴

Asya'yı Avrupa'dan ayıran ve Karadeniz ile Hazar Denizi arasında 450.000 km² genişliğindeki bu büyük alanı coğrafi özelliklerini temel alarak iki kısma ayırıp incelemek mümkündür.

1. Kuzey Kafkasya
2. Güney Kafkasya

Hazar Denizi'ne dökülen Samur nehri, Kafkas dağ silsilesi ve Karadeniz'e dökülen İngur nehrinin güneyden, Hazar Denizi'nin doğudan, Karadeniz ve Azak

¹² John F. Baddeley, **The Russian Conquest of the Caucasus**, England 1999, Curzon Press, pp. 23-37; Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s.15.

¹³ Bugünkü Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti toprakları içerisinde yer alan Vladikafkas'ı Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e bağlayan ve dönem dönem "Gürcü Askeri Yolu" diye de anılan Daryal Geçidi; oldukça dar ve sarp olmasından dolayı çeşitli zamanlarda Romalılar, İranlılar, Gürcüler tarafından garnizonların ve müstahkem kalelerin inşa edildiği bir yer haline de getirilmiştir. Daryal Geçidi XVIII. y.y.'ın sonlarında Rusların genişleme ve tesviye çalışmaları sonucunda askeri amaçların dışında da kullanılmaya başlanmıştır. Daryal Geçidi hakkında geniş bilgi için bakınız; W.E.D. Allen-Paul Muradoff, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1966, Genelkurmay Basımevi, s. 5; İsmail Berkok; **a.g.e.**, s.7; Savaş Yanar, **a.g.e.**, s. 22; Mustafa Öztürk, **a.g.m.**, s. 3.

¹⁴ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s.15.

Denizi'nin batıdan, Kuma nehriyle bir çok uzun göllerin teşkil ettiği Maniç hattının kuzeyden çevrelediği bölgeye *Kuzey Kafkasya* denir.¹⁵ Bu bölgede yaşayanlar adeta diller ve kültürler mozaiğinin örneğini sunarlar. Bu bölgede de Dağıstan, Çeçen-İnguş, Kuzey Osetya, Kabardin-Balkar, Abhazya gibi etnik bakımdan farklı unsurların yaşadıkları görülmektedir.

Büyük Kafkas dağlarının güneyini Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan toprakları kaplar. Bu kısma da dönem dönem *Güney Kafkasya*, *Cenûb-i Kafkasya*, *Transkafkasya* veya *Maverayi Kafkasya* denilmiştir.¹⁶ Güney Kafkasya bölgesi de tıpkı Kafkasya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi XIX. y.y. boyunca Türkiye, Rusya ve İran arasında, XX. y.y. boyunca ise Doğu ile Batı dünyası arasında tampon rolü üstlenmiştir. Bölge renkli etnik, dinî ve toplumsal yapısıyla, çeşitli medeniyetler ve halklar arasında bir köprü ve sınır olma özelliğine de sahiptir.¹⁷ Bu bölge Azeri, Gürcü ve Ermeni toplumlarına yurtluk yapmaktadır.

Kuzey ve Güney Kafkasya coğrafyası arasında, Taman yarımadasından başlayarak Apşeron yarımadasına kadar uzanan ve muntazam bir set manzarası arz eden Büyük Kafkas Dağları bulunmaktadır. Kafkas dağları silsilesi, bu büyük alanın güneydoğusunda yani Hazar Denizi sahilinde bulunan Bakü'den, kuzeybatıya doğru Karadeniz sahilinde Anapa'ya kadar olmak üzere uzanmaktadır. Bu dağlar aşılması güç, çok büyük bir duvarı andırmakta olup, her iki taraftaki vadiler ve nehirlerle ayrılmış diğer dağ silsilelerini de kapsamaktadır. Ancak birkaç geçit veren ve 1200

¹⁵ Savaş Yanar, **a.g.e.**, s.21: Ancak Ufuk Tavkul, Kafkasya'nın Kuzey ve Güney şeklinde ikiye ayrılmasına karşı çıkmaktadır. Onun Kafkasya coğrafyasının tarihsel dokusuna en uygun bölgesel tanımlaması içerisinde Güney Kafkasya şeklinde bir tanımlama yer almamaktadır. Ona göre yalnız bir Kafkasya vardır orası ise Kuzey Kafkasyadır; Ufuk Tavkul, **a.g.e.**; s. 12.

¹⁶ Sunî ve zorlama bir ifadeyle "*Güney Kafkasya*" olarak adlandırılan bölgenin Türkçe literatüründeki adı "Kafkasya-Ötesi"dir. Ruslar bu bölgeye "*Zakavkaz*"(Kafkas-Ötesi), Anglo-Amerikan kültürü "Trans-Caucasus" derken, Osmanlı ve Arap literatüründe "Mavera-yı Kafkasya" yani, diğerlerinde olduğu gibi Kafkasya Ötesi (Kafkasya Arkası) şeklinde atıfta bulunmaktadır; Ufuk Tavkul, **a.g.e.**, s.12; Halbuki Rusların kendi coğrafî koordinatlarına uygun olarak adlandırdıkları Kafkasya Ötesi anlamına gelen "*Zakavkaz*" terimine Türkçe literatürde de Kafkasya Ötesi şeklinde başlıklandırmalar yapıyor olması Kafkasya coğrafyasına Rus perspektifinden bakmak anlamını taşıdığı sanılmaktadır.

¹⁷ Hâmit Zübeyir Koşay, **Erzurum ve Çevresinin Dîp Tarihi, (Prehistor ve Protohistuari)**, Ankara 1984, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., s. 10.

km. uzunluğundaki bu heybetli silsilenin en yüksek zirveleri, Elbruz (5630m.) ve Kazbek (5045 m.) tepeleridir.¹⁸

Dağların kuzey etekleri, sulak, derin vadiler ile yeşil ovalarla son bulmaktadır. Bu ovalar ve vadiler, Terek, Kuban, Samur, Gum (Kuma), Sulak ve Aras gibi çoşkun nehirlerle beslenmektedir. Rua nehri çöküntüsü Kutaisi'den itibaren batıya doğru genişleyerek Karadeniz sahilindeki Kolhida ovasını oluşturur. Kura/Kür nehri çöküntüsü güneydoğuya doğru ilerledikçe önce Mingeçevir gölüne, daha sonra Azerbaycan steplerinde bulunan su kanallarının oluşturduğu geniş düzlüklere ulaşır. Kura nehri, kanallar bölgesinde Aras nehri ile birleşir. Her iki nehrin beslediği topraklar, Kafkasya'nın en önemli tarım alanlarını oluşturur. Rua ve Kura nehirlerinin güneyinde uzanan dağ silsilelerine Küçük Kafkas Dağları denir. Bu dağlar Doğu Anadolu dağlarına bağlanır. Sıradağlar, sönmüş volkanlar ve volkanik gölleri ile Küçük Kafkas dağları, Doğu Anadolu dağlarının özelliklerini taşımaktadır. Bu dağların zirveleri Ermenistan'da Alagöz dağı, Gegamskiy dağı, Azerbaycan'da Karabağ dağıdır.¹⁹

Güney Kafkasya'dan başlayan silsileye *Mukabil Kafkasya / Anti-Caucase* denir. Dağları gittikçe yüksekliklerini kaybeder. Onun içindir ki daha yukarıdaki Kuzeydeki Kafkas zirveleri bütün güney havalisinde İran ve Anadolu coğrafyasına hâkimdir. Karadeniz ile Hazar'a dökülen suların ayrıldıkları noktalarda, Kafkasya'yı Batı Asya'ya bağlayan dağlar birleşirler. Zaten bu noktalardan itibaren hatlar ayrılmaya başlamaktadır. Zicar dağından eski Phase, Rioni, Dvaletti dağlarından Çoruh nehrine kadar bu ayırıcı hat açık bir şekilde kendisini gösterir. O silsileden çeşitli uzantılar doğar. Kura'nın güneyinden inen Alagöz silsilesi ve Aras nehri, Gürcistan ile Ermenistan'ın coğrafi sınırı olarak kabul edilmektedir. Bu dağlık havalide nehirler azdır ve küçüktür. Bu bölgenin güneyinde 5880 m yüksekliğinde ve Erivan ve Bayezid'den görülebilen Ağrı dağı bulunmaktadır. Kura nehri, Soğanlık

¹⁸ İsa Er, **Kafkasya'da Meydana Gelen Gelişmeler**, Ankara 1994, Silahlı Kuvvetler Akademisi Tez Çalışması, s.6.

¹⁹ Mustafa Pamuk, **Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü ve Yarını**, Ankara 1995, Harp Akademisi Yay., s. 109.

dağından çıkar. Bu havalide en önemli askeri mevki Kars'tır. Kura havzası, Gürcistan ve Şirvan eyaletlerini kapsar. Kafkasya'ya sahip olanlar için ondan öteye geçmek istediklerinde önlerinde pek çok yol açılır. Nitekim Erivan ovası, Dikican ve Küçük Çay derbentleri sayesinde fethedilmiştir.²⁰

Kafkasya'nın sahip olduğu bu coğrafi özellikleri, onu tarih boyunca çeşitli güçlerin dünyanın en çok üzerinde rekabette buldukları bir bölge haline getirmesine neden olmuştur. Ayrıca bu coğrafyanın sahip olduğu hammadde kaynakları onun stratejik önemini bir kat daha arttırmaktadır.

1.1. Kafkasya'nın Stratejik Önemi

Kafkasya hakkında yapılmış çalışmalar dikkatli bir analize tâbi tutulduğunda, Kafkasya'yı asıl önemli kılan hususun onun kıtalar arasındaki coğrafi konumu olduğu görülecektir. Kafkasya; Asya, Avrupa, Orta Doğu ve Afrika arasında bir düğüm noktasıdır. Kafkasya, bir yandan Hazar Denizi²¹ ile Orta Asya'ya, bir yandan Karadeniz ve Kuzeyi ile Avrupa'ya, bir yandan Anadolu, Suriye ve Mısır'a, bir yandan da İran ve Basra körfezine bağlanan yolların ve geçitlerin merkezindedir.²²

Asya, İran, Mezopotamya, Anadolu ve Avrupa tarihin en önemli medeniyet merkezleridir. Tarihe yön veren büyük savaşlara, göçlere, iktisâdi ve kültürel ilişkilere baktığımızda en önemlilerinin bu önemli coğrafi alanlarda gerçekleştiğini görmekteyiz. Bu merkezler arasında sayabileceğimiz siyasî, iktisadî ve kültürel ilişkilerin geçiş yerlerinden birisi de Kafkaslardır. Bu özelliği ile Kafkaslar, tarih

²⁰ Mustafa Öztürk, **a.g.m.**, s. 4.

²¹ Hazar Denizi Havzasına coğrafi ve jeopolitik bakış hakkında geniş bilgi için bkz; Meftun Metin, **Politik ve Bölgesel Güç Hazar**, İstanbul 2004, IQ Kültür-Sanat Yay., s. 19-26, 175-191.

²² Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s.14; Ufuk Tavkul, "*Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları*", **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, Cilt 10, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., s. 469; İsmail Berkok, **a.g.e.**,s.3-4.

boyunca daima çevresinde kurulan büyük güçlerin etki alanı olmuş, ya bu güçlerin himayesine girmiş veya onların işgaline uğramıştır.

Coğrafi konum itibari ile Kafkasya, her yönden gelen kavimlerin tarih boyunca bir uğrak yeri olmuştur. Bu kavimlerden bir kısmı bu topraklardan gelip geçerken, bir kısmı ise buralara yerleşmişlerdir. Bölgede kalan ve Kafkasya'nın doğasına paralel, orijinal bir yerleşim tarzı gösteren kavimler, birbirine karışmaksızın ayrı ayrı bölgeleri yurt edinmişlerdir. Dolayısıyla bölgedeki kavimler önce doğal şartların etkisiyle daha sonra da siyasi şartların etkisinde kalarak birbirlerinden izole edilmiş bir hale gelmişlerdir. Bu durum ise, bölge halklarının sorunlarının kendi aralarında çözülmesini engellediği gibi, bölge dışı güçlerin politikaları için de istismara açık bir zemin teşkil etmiştir.²³

Esas itibari ile dağlık bir bölge olan Kafkasya'da yerleşim bölgeleri genellikle yüksek yaylalar ve derin vadilere yayılmıştır. Yüksekliği fazla olan bu dağ silsilesi, bölgedeki insanların tarihlerini, kültür ve karakterlerini başkalarından farklı kılmıştır. Askeri açıdan büyük ölçüde savunma imkanı sağlayan dağlar, kültür ve etnik bakımdan bölünmüş bir coğrafyanın doğmasına sebep olmuştur.²⁴

Kafkasya coğrafyasının kuzey ve güney kısımlarının stratejik önemleri hem birlikte hem de bağımsız değerlendirmeye açıktır. Şöyle ki; tarihi süreçte, Kuzey Kafkasya'da doğal şartlar Güney Kafkasya'ya göre daha belirleyici olmuştur. Daha engebeli bir arazi hakimdir ve bu bölgede yaşayan topluluklar nehir ve diğer su ihtiyacını karşılayan imkanlarında etkisiyle kapalı üniteler halinde yaşamışlardır. Yine bu coğrafi özellik bölgenin savunulmasını belli ölçüde kolaylaştırmış, belli ölçülerde ise güçleştirmiştir. Burada yaşayan toplulukların aralarında çıkan uzlaşmazlıklarla ortaya çıkan savaşlarda, savunmalarını coğrafi şartlar belirlerken, büyük bir güce karşı savaşmaları ve topraklarını korumaları söz konusu olduğu

²³ Tarık Sünbül, **Azerbaycan Dosyası**, S.18, Ankara 1990, s.18.

²⁴ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s.14; Ufuk Tavkul, **a.g.e.**, s. 13.

dönemlerde ise yine o fiziki ve doğal şartların etkisiyle kendileriyle aynı kaderi paylaşan topluluklarla müttefik olamamaları sonucunu ortaya çıkarmıştır.²⁵

Nitekim Kafkasya'nın giriş kapısı durumundaki Kuzey Kafkasya, bölgenin kontrolünü sağlayabilecek asıl stratejik öneme haiz olan kritik arazi kesimidir.²⁶ Tarihi sürece göz atıldığında, böylesi dağlık arazi kesimini elinde bulunduran gücün, Güney Kafkasya üzerinde hakimiyeti sağlamak için büyük avantaj elde ettiği görülecektir.

Öte yandan, Güney Kafkasya'da coğrafi şartlar Kuzey Kafkasya'da olduğu kadar belirleyici değildir. Burada ise daha farklı bir fonksiyon açığa çıkmaktadır. Özellikle Azerilerin yaşadıkları Bakü topraklarının sahip olduğu petrol, bu bölgeye ayrı bir stratejik önem vermektedir.²⁷ Ayrıca Hazar Denizi kıyısında olması nedeniyle, gerek Orta Asya, gerekse Ortadoğu'ya geçilebilecek yollarının bulunması bölgenin önemini bir kat daha arttırmaktadır. Azerbaycan topraklarının verimli tarım ovalarına sahip olması da bölgenin bir diğer önemli özelliğidir. Gürcistan'ın ise Karadeniz kıyısında olması ve Bakü'den elde edilebilecek petrolün Avrupa'ya taşınmasında kullanılabilecek limanlara sahip olması stratejik önemini arttırmaktadır. Üstelik gerek Gürcistan gerekse Ermenistan'ın Anadolu ile sınırının olması iki ülke coğrafyasını kıymetlendirmiştir. Ayrıca bu iki ülke, İran ve diğer sıcak ülkelerde yetişen ürünlerin Kuzeyin soğuk iklimlerinin ülkelerine ulaştırılmasında da Azerbaycan ile aynı fonksiyonda önemi bulunmaktadır.²⁸

²⁵ Alexander Rondeli, "Black Sea Regional Security: The South Caucasus Component", **Insight Turkey**, Volume 6/Number 2, Ankara 2004, Published by The Ankara Center for Turkish Policy Studies, pp. 28.

²⁶ Sönmez Can, "Jeopolitik Açısından Kafkasya", **Avrasya Dosyası Rusya-Kafkasya Özel**, İstanbul 1996, Asam Yay., s.209.

²⁷ Bakü Petrollerinin önemi hakkında geniş bilgi için bakınız; Suat Parlar, **Barbarlığın Kaynağı Petrol**, Anka Yay., İstanbul 2003, s. 37-45; Meftun Metin, **a.g.e.**, s.217-226.

²⁸ Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın iklim, Flora ve Fauna özellikleri hakkında geniş bilgi için bakınız; Emrullah Güven, **Türkiye'nin Komşuları Ülkeler Coğrafyası-Jeopolitik**, Çantay Kitabevi, İstanbul 2003, s.195-241.

Kafkasya'nın stratejik önemini tarihsel süreçte değerlendirdiğimizde bir çok önemli İmparatorlukların ve devletlerin rekabet alanı olduğu görülecektir. M.Ö. VI. y.y.da Kimmerlerle başlayıp, sırasıyla İskitler, Persler, Batı Romalılar, Doğu Romalılar (Bizans), Araplar, Büyük Selçuklular, Akkoyunlular, Safeviler, Osmanlılar, Ruslar bu bölge için kendi dönemlerinde mücadele etmişleridir.²⁹ M.Ö.VI. y.y.'da başlayan bu mücadelelerde ortak özellik Kafkasya'nın sahip olduğu muhteşem coğrafyası, tarıma ve ticarete elverişli topraklarıdır.

Kafkasya, Rusya için Avrupa ile Orta Asya arasında bir geçiş köprüsü olmasının yanı sıra, Karadeniz ve Hazar Denizine kıyısının olması sebebiyle gerek Karadeniz-Boğazlar-Akdeniz yolu ile Süveyş Kanalına inebilmesine imkân sağlaması yönünden gerekse Rusya'nın stratejik menfaatleri açısından son derece önemli bir jeopolitik bölgedir³⁰.

1.2. Kafkasya'nın Etnik Dokusu

Kafkasya halklarının sosyo-kültürel yapıları Kafkasya'yı tarih boyunca dışarıdan etkileyen çeşitli kavim ve medeniyetlerle yakından ilişkilidir. Kafkasya'ya kuzeyden gelen Kimmer ve İskit gibi proto-Türk kavimleri ile, Hun, Bulgar, Alan, Hazar, Kıpçak gibi Türk kavimleri, Karadeniz yoluyla batıdan gelen eski Yunan, Roma, Bizans, Ceneviz ticaret kolonileri, Anadolu ve Ön Asya'dan gelen çeşitli medeniyetler Kafkas halklarının kültürleri ile birleşerek Kafkas etnik ve toplumsal yapısını şekillendirmişler, Kafkas Kültürünün meydana gelmesinde önemli rol oynamışlardır.³¹

²⁹ Aydın O. Erkan; **Tarih Boyunca Kafkasya**, İstanbul 1999, Çivi Yazıları/Mjora Yay., s. 25-37; Mustafa Öztürk, **a.g.m.**, s. 5.

³⁰ Ufuk Tavkul, **a.g.e.**, s.17-18; John F. Baddeley, **a.g.e.**, p. 1-23.

³¹ Ufuk Tavkul, **a.g.e.**, s.140

Öte yandan Kafkasya coğrafyasına hakim olan dağlık yapı, tarih boyunca bölgenin siyasi ve etnik yapısının şekillenmesinde çok önemli rol oynamıştır. Etnik yapı itibariyle dünyanın en karmaşık bölgesi olan Kafkasya, bu durumu coğrafyasının geçit vermez dağlarından ve onların aralarında yer alan derin vadilerden oluşmasına borçludur. Arazinin dağlık olması sebebiyle tam bir egemenlik kurulamayan bu bölge, tarih boyunca sürekli olarak doğudan batıya göç eden pek çok etnik grubun sığınma yeri olmuştur. Dağların ulaşımı engellemesi, bu farklı etnik grupların kaynaşmasına veya birbirleri üzerinde tahakküm kurarak zayıf unsurların asimile edilmesine mani olmuştur.³²

Karşılaştırma yapmak gerekirse Kafkasya'nın etnik zenginliği Balkanlar'a benzemektedir. Birkaç istisna olmak üzere etnik farklılık ve dil, içinden çıkılmaz bir tarzda birbirleriyle bağlantılıdır.³³

Yaklaşık elli kadar etnik grubun yaşadığı bu bölgede çoğunluk Azeri, Gürcü, Ermeni ve Çeçenler'den oluşmuştur. Etnik yapının bu derecede çeşitlilik arz ettiği bölgede yaşayan grupları genel anlamda üçlü bir sınıflama üzerinde değerlendirmek mümkündür.

1. Türk Kökenliler
2. Hristiyan Milletler
3. Müslüman Olan Kafkas Kavimleri³⁴

Kafkasya'nın Türk ve Müslüman olmayan, Hristiyan unsurları: Gürcüler, Ermeniler, Abhazlar, Osetler, Asuriler, Udinler.

³² Savaş Yanar, **a.g.e.**, s.28.

³³ Mustafa Pamuk, **a.g.m.**, s.134.

³⁴ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 17; Savaş Yanar, **a.g.e.**, s.29.

Kafkasya'nın Türk olmayan Müslüman unsurları: Osetler, Çeçenler, Kabardaylar, Acaralar, Abazalar, Çerkezler, Adigeler, Tatlar, Talişlar, Lezgiler, Darginlar, Laklar, Rutullar, Agullar, Sokurlar, Tabasaranlar.

Türk gruplar: Azerbaycan Türkleri, Kumuk Türkleri, Karaçay Türkleri, Balkar Türkleri, Nogay Türkleri, Kundur Türkleri, Kafkasya Türkleri, Ahıska Türkleri.³⁵

Kafkas halklarını asıl Kafkas kavimleri, Türk kavimleri ve Hint-Avrupa kavimleri olarak sınıflamak gerekirse:

Kaslar³⁶ yani asıl Kafkas Kavimleri: Çerkesler (Abazalar, Aphazlar, Ubıhlar, Arguveylar, Nethaçlar, Çebinler, Hatkolar, Khagaklar, Abzehler, Besleneveylar, Kabartaylar), Nohçiler (Çeçenler, İnguşlar), Andelelar (Avarlar), Laklar (Gazi-Kumuklar), Lezgiler, Agullar, Çakurlar, Gürcüler.

Türkler: Azeriler, Kumuklar, Karakalpaklar, Kundurlar, Karaçaylar, Balkarlar, Kalmuklar, Nogaylar, Türkmenler.

Hint-Avrupa Kavimleri: Osetler, Farslar, Tatlar, Talişler, Svanitler, Ruslar, Alanlar.³⁷

Kafkasya'da Halkları ve dilleri sınıflandırmak için kullanılan kritere göre her biri bir dil veya diyalekte olan elli kadar etnik grup gösterilebilir. Yerli milletlerin büyük çoğunluğu Azeri, Çeçen, Gürcü ve Ermenilerdir. Kafkasya'nın en eski halkları

³⁵ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 18.

³⁶ Kas Kavimlerinin etnolojik ve politik özellikleri hakkında geniş bilgi için bakınız; İsmail Berkok, **a.g.e.**, .89-91.

³⁷ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 18.

Gürcüler³⁸ ve Çeçenlerdir. Ayrıca Kuzey Kafkasya’da eski zamanlardan beri yaşayan bir düzüne kadar etnik grup vardır. Bu etnik gruba Abhazlar ve çeşitli Çerkez alt grupları, Çeçenlerin kuzenleri olan İnguşlar ve Avarlar, Lezgiler ve Dağıstan’daki diğer gruplar dahildir.³⁹ Bu grupların hepsi Kafkasya’nın etnik karışımını oluşturur.⁴⁰

Kafkasya’nın yerli halkları daha ziyade dağlık kesimde, dış dünya ile irtibatın nispeten az olduğu bölgelerde yoğunlaşırken, dışarıdan gelen Türkler ve İranlılar gibi unsurlar, çoğunlukla güney ve kuzeydeki dış alanlara yerleşmişlerdir.⁴¹

Kafkasya’da dünyanın ilk bin yıllık döneminde ortaya çıkan Türkler arasında Azeriler’den başka dört Kuzey Kafkasya Türk grubu vardır: Bunlar Karaçay, Balkar, Nogay ve Kumuklar’dır. Dağların kuzey doğusundaki steplerde büyük bir alana sahip Kalmuklar Moğol’dur ve Kuzey Kafkasya’nın merkezinde oturan Osetler ise İrani bir dil konuşurlar.⁴² Başka küçük İrani gruplar da vardır. Yunanlı gruplar da eski çağlardan beri Kafkasya’da yaşamıştır. Nihayet bölgede Kürtler, çeşitli Yahudi grupları, Asurlular son olarak da Slavlar bulunur. Diğer halklarda karşılaştırıldığında Slavlar bölgeye yeni gelmişlerdir.⁴³

Nitekim sahip olduğu etnik çeşitliliğiyle Kafkaslar dünyada eşine az rastlanır bir biçimde kültür laboratuvarını andırmaktadır. Neticede Karadeniz’den Hazar denizine kadar Kafkasya’daki farklı ırklar ve etnik gruplar birbirleriyle kaynaşırken, ortak hayat felsefesi, benzer adet ve gelenekler, ortak tarih ve bağımsızlık şuuru, ortak giyim-kuşam ve folklordan oluşan “*Kafkas Kültürü*” etrafında birleşmişlerdir.

³⁸ Kafkasya’nın en eski kavimlerinden biri olan Gürcüler hakkında geniş bilgi için bakınız; Nikoloz Berdenişvili-Simon Canaşia, **Gürcüstan Tarihi**, Çev. Hayri Harioğlu, İstanbul 1997, Sorun Yay.; David Marshall Lang, **Gürcüler**, Çev. Neşenur Domaniç, İstanbul 1997, Ceylan Yay.; Ufuk Tavkul, “*Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönleriyle Gürcistan*”, **Türk Kültürü**, Sayı 30, Ankara 1992, s.34-43.

³⁹ Özdemir Özbay, **Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, Takav Matbaası, Ankara 1995, s. 7-9.

⁴⁰ Tahir Tamer Kumkale, **Tarihten Günümüze Türk-Rus İlişkileri**, Ankara 1995, Harp Akademileri Yay., s.91.

⁴¹ Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s.18; Savaş Yanar, **a.g.e.**, s. 30.

⁴² Kafkasya’daki etnodilbilimsel gruplar hakkında geniş bilgi için bakınız; Christian Neef, **Kafkasya**, Çev. Özalp Göneralp, İstanbul 2004, Yenihayat Yay., s. 116-118.

⁴³ Savaş Yanar, **a.g.e.**, s.30.

Bu ortak kültür zaman zaman büyük güçlerin hakimiyet mücadelelerine alet olmuşlardır. Zaman zaman ise bu hakimiyet mücadelelerinin âmilleri kendileri olmuşlardır.⁴⁴

2. Tarihsel Süreçte Kafkasya

Tarih boyunca bu bölge üzerinde büyük devletler arasındaki hakimiyet mücadelesinin hiç eksilmediği bilinmektedir. İlkçağlarda Kimmerlerin, Romalıların, Perslerin, İskitlerin yerini Ortaçağlarda Bizanslılar, Sasaniler, Hazarlar almışlardır. Bu mücadeleler sırasında genellikle Kafkas Dağlarının sınır teşkil ettiği görülmektedir. Nitekim Hazarlar, Güney Kafkasya’da önemli bir sonuç elde edemezken, Sasaniler de benzer bir duruma Kuzey Kafkasya’da maruz kalmışlardır. Hatta Sasaniler yerine geçen Müslümanlar da başka coğrafi alanlarda kaydettikleri olağanüstü başarıyı burada gerçekleştirememişlerdir.⁴⁵

XI. y.y.’a kadar çeşitli Oğuz boylarının yerleşmiş olduğu Azerbaycan⁴⁶; 1019-1021 yılları arasında Büyük Selçuklu Türk Devleti’nin kurucularından Çağrı Bey’in Doğu Anadolu’ya yaptığı seferden sonra çoğunlukla Türkler’in barındığı bir bölge haline gelmiştir. Malazgirt zaferinden sonra Kafkasya’ya doğru yoğunlaşan Selçuklu Türk akınları sırasında Ermeniler, Bizans’a tabi olarak bölgede küçük gruplar halinde oturmakta idiler.⁴⁷

⁴⁴ Kafkasya’nın etnik renkliliği hakkında geniş bilgi için bakınız; Tarık Sünbül, “*Tarihi ve Coğrafi Açısından Kafkasya’nın Etnik Yapısı*”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, Sayı: 46, Ankara 2000, s.86-95.

⁴⁵ Emevi kumandanı Mervan b. Muhammed el-Cezire’nin, 737 yılında Hazarları mağlup edip başkent el-Beyda’ya kadar ilerlemesine rağmen burası, İslâm hakimiyetine, meselâ İran ölçüsünde sokulamamıştır. Bununla birlikte Güney Kafkasya’da İslâm nüfuzu tesis edilmiş, buraya gönderilen Emevî ve sonra da Abbasî valileri zamanla kendi sülâlelerine dayalı yönetimler kurmuşlardır; Abdullah Saydam, **a.g.e.**, s. 25.

⁴⁶ M.Ö. VIII. y.y.’dan itibaren Azerbaycan’ın ilk sakinleri Orta Asya’dan gelen Saka Türkleri olmuştur. Daha sonra buraya çeşitli Türk boyları gelip yerleşmişlerdir. Savaş Yanar, **a.g.e.**, s.37.

⁴⁷ Aydın O. Erkan, **a.g.e.**, s.25-37.

XIII. y.y.'daki Moğol istilasına kadar Kafkaslar; Selçuklu Türkleri'nin yönetiminde kalmıştır. Bu yüzyıldan itibaren bölge, önce Hülagü İmparatorluğu'nun ve daha sonra onların devamı olan İlhanlı Devleti'nin bir parçası haline gelmiştir.⁴⁸

Öte yandan, Kafkas-Rus ilişkileri X. y.y.'dan itibaren başlamaktadır. Kafkasya'ya saldıran Kiev Prensleri, Batı Kafkasya'da Adıgeler'le karşılaşmışlar ve çeşitli savaşlar yapmışlardır. Fakat Ruslar, XIII. y.y.'da, Doğu Avrupa'yı işgal eden Moğolların yüzünden geçici bir süre için kuzeye çekilmek zorunda kalmıştır. Kafkasya'ya ilk Moğol saldırıları 1222'de gerçekleşmiş ve bu saldırılara karşı konulabilmiştir. Moğollar gerçekleştirdikleri saldırılarının sonucunda Terek vadisi, Hazar kenarı ve Kafkas stepleri gibi stratejik öneme sahip alanlarda koloniler kurmuşlardır.⁴⁹

Diğer taraftan 1481 yılında Timur tarafından Altınordu Devleti yıkılınca yerine küçük hanlıklar kuruldu. Fakat bunların en önemlileri olan Kazan 1552'de, Astrahan 1556'da Rusların işgaline uğradı. XVI. y.y.'ın ortalarına gelindiğinde yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Moskova Knezliği, bölge siyasi dengesini değiştirebilecek bir konuma ulaşmıştır.⁵⁰

Kafkasya ve özellikle Azerbaycan bölgesi XVI. y.y.'dan sonra Osmanlı ve İran Devleti'nin mücadele alanı haline gelmiş ve bu bölgenin hakimiyeti iki devlet arasında sürekli el değiştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin bölgeye açtığı seferler, Safevi Devleti'nin 1737 tarihinde yıkılışına kadar sürüp gitmiştir.⁵¹

⁴⁸ Mustafa Pamuk, **a.g.m.**, s.51; Savaş Yanar, **a.g.e.**,s.37.

⁴⁹ 1226 yılında Cengiz Han'ın orduları Güney Rusya'ya saldırı ve Avrupa'da Karpatlar'a kadar ilerleyip merkezi Volga nehri üzerindeki Saray şehri olan Altınordu devletini kurdu. Altınordu devleti Kazan, Astrahan ve Rus hanlıklarından oluşuyordu. Ancak Timur'un saldırıları sonucu Altınordu devleti 1481 yılında yıkılmıştır; Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara 1999, TTK Yay., s. 107-127.

⁵⁰ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 107-127.

⁵¹ Bu seferlerin açılmasına, Safeviler'in bölgede sürekli mezhep ayrımı kışkırtmaları ve Osmanlı aleyhtarlığını yaymaya çalışmaları, ayrıca yöre halkının Osmanlı Devleti'ne yaptıkları şikayetler etkili olmuştur; Mustafa Pamuk, **a.g.m.**, s. 6; Savaş Yanar, **a.g.e.**, s. 38.

Kazan Hanlığı'nın düşmesi hem Rus hem de Türk ülkeleri açısından önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu tarihten itibaren Rusya "*çok milletli bir devlet*" olmaya başlamıştır. Astrahan'ın da düşmesi ile Rusya Hazar kıyılarına ulaşmış ve İpek Yolu'nun bir kısmını eline geçirmiştir. Bu yol ise Osmanlı ve İran ticaretinde öneme sahipti. Rusya'da bu önemli gelir kaynağından yararlanmak istemekteydi. Dolayısıyla artık Osmanlı-İran mücadelesine Rusya'da eklenmiştir.⁵²

Rusların Kafkasya topraklarına karşı gittikçe yayılmacı bir politika sergileyeceklerinin anlaşılması üzerine, Osmanlı Devletini öncelikli olarak topraklarının kuzey ve kuzeydoğu sınırlarının güvenlik stratejisi gereği rahatsız etmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti bölgeye düzenleyeceği seferlerle buraları fethetmeyi ve Don ile Volga arasında bir kanal açarak Hazar Denizi'ne ulaşmak suretiyle hem Rusya'yı bölgeden atmayı, hem İran'ı geriden kuşatmayı, hem de Türkistan Türk hanlıklarıyla doğrudan münasebet kurmayı tasarlamıştır. Bununla aynı zamanda Osmanlı himayesini talep eden Azerbaycan ve Dağıstan beylerine Hazar Denizi vasıtasıyla karadan ve denizden yardımda bulunmak mümkün olacaktır. Ancak 1569 yılında yapılması planlanan bu sefer, çeşitli iç ve dış siyasi sebeplerle yapılamamış ve ulaşılmak istenen hedefler gerçekleşmemiştir.

Uzun yıllar Azerbaycan ve Gürcistan topraklarında savaşan Osmanlı ve İran ordularının zayıf düşmesi ile Ruslar tarafından I. Petro'dan sonra saldırılar sistemli bir şekilde başlatılmıştır. Çar I. Petro, İran ve Orta Asya üzerinden Hindistan'a ulaşmak, ticari gelişmeyi sağlamak ve İpek, bakır, pamuk gibi hammadde kaynakları ile seyrek nüfuslu toprakları ele geçirmek arzusu ile stratejik öneme sahip Güney Kafkasya geçitlerine hakim olmaya girişmiştir.⁵³ Nitekim, Rusya'nın Kafkasya'ya doğrudan ilk inisi 1720'li yıllara denk gelir. Kafkasya önlerine gelen Rusların saldırıları sonucu bazı Kuzey Kafkas topluluklarından Çerkes, Nogay, Çeçen beyleri Çar'ın yüksek hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardı. Ruslar Kabartay Prensi ile yapılan anlaşma gereğince, Terek boyundan Rus tüccarlarını korumak bahanesiyle

⁵² Fahrettin Kirzioğlu, **a.g.e.**, s.267-274.

⁵³ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s.644-645.

bir kale yapmıştır. Böylece yerleşme politikası uygulayıp, savunma stratejileri geliştirebileceklerinin ilk sinyallerini vermişlerdir. Üstelik Kuzey Kafkasya bölgesindeki Rus hakimiyeti, Güney Kafkasya'ya yönelik saldırılarını kolaylaştırmıştır.⁵⁴

Ayrıca bu tarihlerde Ruslar, İran ile olan mücadelelerinde sağladıkları galibiyet sonucu onlarla anlaşarak Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarını ve Bakü'yü ele geçirmişlerdir. Ancak Kafkasyalılar'ın saldırıları ve İran'da Nadir Şah'ın Rus yayılmasına karşı mücadelecî tavrı sonucu işgal ettikleri yerlerden çıkmak zorunda kalmışlardır.⁵⁵

Rusya'da Çariçe II. Katerina'da tıpkı I. Petro gibi Kafkasya'da tutunma siyaseti gütmeye başlamıştır. Kuzey Kafkasya'da Rus hakimiyetini büyük ölçüde gerçekleştirmiştir. Üstelik Çar I. Petro'dan farklı olarak bu bölgelerin Hristiyanlaştırılması için misyonerlik faaliyetlerini de başlatmıştır.⁵⁶

Diğer taraftan Osmanlı Devleti özellikle 1774'te Kırım'ı kaybettikten sonra, topraklarının kuzey ve doğu sınırlarının güvenliği açısından Kafkasya'ya daha fazla önem vermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti 1769-1774 yılları arasında Ruslarla yaptıkları savaşları kaybettiler. Bu yenilgiler üzerine onlar da tıpkı II. Katerina'nın yaptığı gibi misyonerlik faaliyetlerine girişmiştir. 1782'de Gürcü asıllı Ferah Ali Paşa'yı Anapa'ya göndermişler ve böylece bu bölgeleri müslümanlaştırarak ve Osmanlı sempatanlığını aşilayarak dolaylı da olsa Osmanlı hakimiyetine almak istemişlerdir.⁵⁷

⁵⁴ Mustafa Budak, "*Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti*", **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., s. 642-643.

⁵⁵ Zekeriya Türkmen, "*XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşması'na Kadar)*", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Ankara 2003, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s.21-22.

⁵⁶ Mustafa Budak, **a.g.m.**, s.649.

⁵⁷ Ferah Ali Paşa sevilen bir kimse olduğu için Kafkasya bölgesindeki faaliyetlerinde başarı sağlamıştır; Hamiyet Sezer, "*Ferhat Paşa'nın Kırım Savaşı Sırasında Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı*

XVIII. y.y.'dan itibaren bu bölgede ve Balkanlar'da Osmanlı-Rus mücadelesi öylesine artmıştı ki, artık Rusya Tarihi Türkiyesiz, Türkiye Tarihi ise Rusyasız düşünülemez hale gelmiştir.⁵⁸

Ancak Osmanlı Devleti özellikle XIX. y.y.'a gelindiğinde hem iç bünyesinde hem de dışta, eski gücü ve otoritesinden yoksun bir halde idi. İmparatorluk dönemin şartlarına ayak uydurmakta güçlük çekmekteydi. Yönetim sisteminde ve ordusunda aksaklıklar görülmüyordu. Özellikle ordusu hantal bir yapıya bürünmüştür. Üstelik Ruslar ise modernleşme çabalarından neticeler elde etmişlerdi. Devamlı yayılmayı düstur haline getirmişlerdi. Nitekim iki tarafın aralarında gerek Kafkaslar gerekse de Balkanlar için yaptıkları mücadelelerin büyük çoğunluğunda Ruslar galip gelmişlerdir.

Öte yandan Ruslar 1801 yılında Gürcistan'ı ilhak etmiştir. Rusların bu girişimi Kafkasya tarihinde önemli bir süreçtir. Çünkü Gürcü toprakları stratejik açıdan öneme haizdir. Böylece Ruslar Osmanlıya sınır oluyorlar, Azerbaycan'a yönelik istila girişimlerinde önemli bir mevki elde ediyorlar, İran'ın baş ucunda her an onlara saldırıda bulunabilecekleri bir koz elde ediyorlardı. Nitekim 1810'da Azerbaycan yönüne doğru başlayan Rus ilerlemesi İran ile 1813 yılında yapılan Gülistan Antlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu antlaşma İran'ın Kafkasya'daki hakimiyetine son vermiştir. Ancak Rus ilerlemesi bununla da bitmemiştir. İran içlerine gitmek isteyen Rusların İran ile yeni bir mücadelesi başlamıştır. Yapılan savaşlar 1828 Türkmençay Antlaşmasıyla Rusların lehine sonuçlanmıştır. Bu antlaşma ile Ruslar Azerbaycan topraklarının Kuzey tarafını hakimiyetlerine katmışlardır. Oysa ki, Osmanlı İmparatorluğu, o yıllarda Rusların Navarin'de Donanmalarını yakmasının önüne geçememiştir. Üstelik yine Ruslarla giriştiği

Ordusuna Dair Düşünceleri", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Ankara 2003, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s. 80-85.

⁵⁸ İlber Ortaylı, "*XVIII. Yüzyılda Türk Rus İlişkileri*", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl**, Ankara 1999, TTK Yay., s.125-132.

mücadeleler sonucunda aldığı yenilgiler üzerine 1829 yılında Edirne Antlaşmasının şartlarına boyun eğmek zorunda bırakılmıştır.⁵⁹

Ruslarla, ülkesinin Balkan topraklarında yaptıkları mücadelelerde yıpranan, bir de bu yetmiyormuş gibi bu olumsuz neticelerin iç bünyesinde Mehmet Ali Paşa isyanı örneğinde olduğu gibi yıpratıcı gelişmelere yol açmasıyla Osmanlılar, Kafkasya coğrafyasında Ruslara karşı hiçbir varlık gösterememiştir. Nitekim Ruslar 1864 yılında özellikle Çerkesler'i zorunlu göçe⁶⁰ tabi tuttuklarında bile ancak Çerkesler'e topraklarında barınma izni vermekten öte bir siyaset tatbik edememiştir. Diğer taraftan, 1877-78 Osmanlı-Rus harbinde Osmanlı Devletinin Ruslar karşındaki güçsüzlüğü iyice perçinlenmiştir. Artık Osmanlı Devletinin bırakın Kafkasya Politikası gütmeyi, kendi topraklarını bile koruyamaması durumu belirlemiştir.

Ne var ki, 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşında farklı bloklarda bulunan Osmanlılar ile Ruslar'ın ilişkileri, savaşın sonlarına doğru diğer konularda olduğu gibi Kafkasya konusunda da değişiklik göstermiştir. Bu savaş sürecinde de Rus Çarlığı hakimiyetinde yer alan Kafkasya halkları, savaşın sonlarına doğru kısa süreli de olsa bağımsızlık yaşamıştır. Hatta Osmanlı Devleti ile siyasi münasebetlerde bile bulunmuştur.

⁵⁹ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 322-325.

⁶⁰ Çerkes Göçü hakkında geniş bilgi için bakınız; Cahit Tutum, "*1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler*", **Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1984**, Ankara 2001, Kafkas Derneği Yay., s. 7-25; Marc Pinson, "*Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı*", **Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1984**, Ankara 2001, Kafkas Derneği Yay., s. 5267.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN MONDROS MÜTAREKESİ'NE OSMANLI DEVLETİ'NİN KAFKASYA POLİTİKASI

3. Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası

1914-1918 yılları arasında yapılan ve dünya tarihinin en kanlı savaşlarından biri olan I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu, İttifak Devletleri olan Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yanında yer alarak, İtilaf Devletleri'ne; İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı farklı cephelerde savaşmıştır.⁶¹

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum, uluslararası ilişkiler ve stratejik değerlendirmeler bakımından gerek savaşa girişi ve gerekse Almanlar yanında yer almasında önemli rol oynamıştır. Çünkü Balkan Savaşları sonrasında Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan

⁶¹ 28 Temmuz 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı, Avusturya-Macaristan veliahdı Francois Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'de Saraybosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi sonrası gelişen hadiselerin uç noktası şeklinde değerlendirilemez. Bu büyük savaşın sebebi, ilk olarak Fransız İhtilâli ve çeyrek yüzyıl süren ihtilâl savaşlarının müteakip yüzyıl içinde meydana getirdiği gelişmelere (Liberal akımlar, sanayileşme ve buna bağlı olarak Avrupalı büyük güçler arasında gelişen sömürgecilik rekabeti, sömürgecilik rekabetinin büyük güçler arasında yol açtığı kutuplaşmalar) bağlanabilir. O dönemde Osmanlı Devleti'nin böylesi büyük bir savaşın içerisinde yer almasında, siyasi, ekonomik, sosyal ve askeri yönden bunalım içinde olması, Almanların ekonomik ve askeri yardım vaatleri ve İttihat ve Terakki Partisi önderlerinden Enver Paşa, Cemal Paşa ve Talat Paşa'nın şahsi kararları etkili olmuştur. Ayrıca İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin stratejik ve ekonomik değere sahip topraklarını ele geçirme düşüncesinin Osmanlı Devleti tarafından tahmin ediliyor olması da ayrı bir etkidir. Hızla gerginleşen uluslararası arenada yalnız kalmak istemeyen Osmanlı Devleti nihayet 2 Ağustos 1914'te Almanya ile gizli bir İttifak Antlaşması imzalamıştır. Aynı gün seferberlik ilan etmiştir. Akdeniz'de İngilizlerin baskısından kaçan Goben ve Breslaw (Yavuz ve Midilli) adlı Alman savaş gemilerinin, 27 Ekim 1914'te Karadeniz'e açılıp Sivastopol ve Odesa'yı bombalaması üzerine, Rus Ordusu 2 Kasım 1914'te doğudan taarruza geçmiştir. İngiliz ve Fransız savaş gemileri 3 Kasım 1914'te Çanakkale Tabyalarını topa tutmaya başlaması üzerine böylece Osmanlı İmparatorluğu fiilen savaşa girmiştir. 5 Kasım'da, İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir; Birinci Dünya Savaşı hk. geniş bilgi için bkz; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Kısım IV, Ankara 1953, TTK Basımevi, s. 510; 19. yüzyıl Avrupa'sı, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ve sömürgecilik hk. geniş bilgi için bkz; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, C. 1-2; Ankara 1990, Alkım Yay., s. 3-55, 79-93; Doğu/Şark Sorunu hk. geniş bilgi için bkz; Bayram Kodaman, "*Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi*", **Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu**, Ankara 1992, TTK Basımevi, s. 59-63.

süreçte, Osmanlı Devleti'ni idare edenlerin, diğer endişelerinin yanı sıra, hiç de yersiz olmayan bir Rusya tehdidi algılaması olduğu ve bundan dolayı ülkelerinin toprak bütünlüğünü güvenceye alabilecek arayışlara yöneldiği açıktır. Bu tehdit algılamasının birkaç yönü vardır. Bunlardan biri, İkinci Balkan Savaşı sırasında Türk ordusunun Edirne'yi Bulgarlardan geri alması ve bunu korumaya çalışması esnasında ve hatta bir antlaşma ile bu durumu hukukîleştirdikten sonra bile aleyhte bir Rus müdahalesiyle, önceki sınırlarına çekilmeye zorlanacağına ilişkindir⁶². Diğerleri ise, Rusların öncülüğü ve baskısıyla 1914 yılı Şubat ayında, Ermenilerin de yer aldığı Şark vilâyetlerinde, bölgede oluşturulacak iki idarî bölüme yabancı genel müfettişlerin atanması meselesidir. Hatta, Hristiyan ve Müslüman cemaat temsilcilerinden oluşan seçilmiş meclisler oluşturulmasını öngören ve bu programın uygulanmasında Rusya'ya belli bir yetki veren bir Osmanlı-Rus sözleşmesine imza atmak zorunda kalan Osmanlı yöneticilerinin, anılan bölgenin geleceği hakkındaki kaygılarıyla ilgili olmuştur.⁶³ Öteki ve belki de en önemlisi ise Rusya'nın nihaî hedefi olan İstanbul ve Boğazlar'ı ele geçirmek için uygun zamanı ve fırsatı beklediğine dairdir. Ali İhsan Sabis'e göre; "Esasen Ruslar Ankara ve Ulukışla taraflarından Erzurum cihetine doğru bir demir yolu inşa etmeliğimize öteden beri mani oluyorlardı. Bu da, aynı Boğazlar'ın takviyesini istememek gibi Türkiye aleyhine bir düşüncenin mahsulüydü. Çünkü bu demir yolu inşa edilirse Ruslara müdafaa kudretimiz artacaktı."⁶⁴

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na henüz girmemişken İtilâf Devletleri, Osmanlı topraklarına yönelik askerî hazırlıklarına hız vermiştir. Rusya ise Kuzey İran ve Güney Kafkasya topraklarını kullanarak sınıra yakın Osmanlı

⁶² Vladimir Potyemkin ve diğerleri; **Uluslararası İlişkiler Tarihi 2**, Çev. Attila Tokatlı, İstanbul 1978, May Yay., s.441.

⁶³ Alan Bodger, "Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul 1999, Tarih Vakfı Yurt Yay., s.110.

⁶⁴ I. Dünya Savaşının başarılı komutanlarından biri olan Ali İhsan Sabis, I. Dünya Savaşının başlarında İstanbul'daki Umûmi Karargâhının Harekât-ı Harbiye Şubesinde görevli iken daha sonra çeşitli firka, kolordu ve ordu komutanlıklarında bulunmuştur. Bu arada Kafkas cephesinde de birtakım önemli görevler almıştır. 1915 Aralık ayında 3. Ordu İhtiyat Komutanlığı görevini ifa etmiştir. Bir müddet sonra da yine 3. Orduya bağlı bulunan 4. Kolordu Komutanlığına atanmıştır. Böylece hem umûmi karargâhta hem de Kafkas cephesinde fiilen görev yapmıştır. Üst düzey bir komutan olan Ali İhsan Sabis'in gözüyle Rusların Osmanlı yönelik politikaları için bakınız; Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi**, C.I., İstanbul 1991, Nehir Yay., s.141.

topraklarına yönelik saldırılar başlatmış, Türk-İran sınır bölgelerinde yaşayan Ermeniler, Nesturîler ve bazı Kürt aşiretleri, çeşitli vaatlerle Türkler aleyhine kışkırtmıştır.⁶⁵ Diğer taraftan, Osmanlı Devleti de Birinci Dünya Savaşı'na resmen girmeden önce aynen Rusya'nın yaptığı gibi karşı etkinliklere girişerek bölgenin Türk ve Müslüman halklarıyla temasa geçmiştir.

Savaş başladığında Almanlar, Osmanlı Devleti'ne, Rusların bir kolordularını Kafkasya'dan Avrupa yönüne aldıklarını belirtip bu bölgenin Türkler için istikbal olduğunu vurgulayarak, Erzurum'daki askerle Türk ordusunun Kafkasya'ya girmesini istemiştir.⁶⁶ Aslında Almanların ısrarının nedeni, Avrupa cephelerinde karşılarında daha az düşman askeri bularak rahatlamaktır. Ancak Almanların bu isteklerinin kendileri açısından ne anlama geldiği Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından bilinmektedir.⁶⁷

Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla hiç vakit geçirilmeden kurulan Kafkasya Cephesi Osmanlı Devleti için olduğu kadar Rusya açısından da büyük öneme sahiptir.⁶⁸ Çünkü her iki tarafta öncelikle sınırlarının güvenliğini

⁶⁵ İsrail Kurtçephe, "*Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Süryani Ayaklaması*", **AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, S. 4, Ankara 1993, Ankara Üniversitesi Basımevi, s.291-296; İsrail Kurtçephe-Suat Akgül, "*Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri*", **AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, S. 6, Ankara 1995, Ankara Üniversitesi Basımevi, s.249-256.

⁶⁶ Vahdet Keleşılmaz, "*Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler*", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Ankara 2003, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s. 226.

⁶⁷ Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı sonrasındaki süreçte İstanbul'daki Amerikan Büyük Elçisi Henry Morgenthau'ya, kendilerini Almanlara borçlu hissetmeleri için bir neden olmadığını, Türklerin Almanlar için yaptıklarının onlardan gördükleri destekten daha fazla olduğunu belirtmesi ve bu görüşlerine kanıt olarak ordularını Kafkas Cephesine yığarak Batı Cephesi'nde kullanabilecek büyük Rus birliklerini burada meşgul ettiklerini belirtmesi bu açıdan kayda değer bir ifadedir; Jehuda Wallach, **Bir Askerî Yardımın Anatomisi**, Çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s.171.

⁶⁸ Osmanlı Devleti ile Rusya'nın I. Dünya Savaşında mücadele ettiği Kafkasya cephesinde dört yıl devam eden savaş, oldukça geniş bir sahaya yayılmıştır. Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nin Üçüncü Türk Ordusu bu cephede faaliyet göstermiştir. Bu ordunun hareket alanının sınırları; kuzeyde Kafkas Dağları ve Kara Deniz, doğuda Hazar Denizi, güneyde Güney Azerbaycan, Van Gölünün güneyi-Mardin-Urfa çizgisi ile batıda Fırat Nehri-Malatya-Sivas-Samsun çevresi içindeki sahayı kapsamakta idi. Osmanlı-Rus Savaşı başladığında iki devlet arasındaki sınır yaklaşık 450 km uzunluğunda olup, kuzeyde Hopa'dan başlayarak Yusufeli, Narman, Horasan, Velibaba doğusunda Aras Nehri'ni atladıktan sonra Ağrı Dağı zincirini takiben Küçük Ağrı Dağı'nda İran sınırı ile birleşiyordu;

düşünmüşlerdir. Üstelik Osmanlı Devleti, Rusya'nın hakimiyeti altındaki Kafkasya'daki Türk ve Kafkas asıllı halklarla tarihten gelen bir yakınlık içinde bulunması, Ruslar için tehlike arz etmiştir. Diğer taraftan Osmanlı hakimiyeti altında yaşayan Ermeniler de her an Rusların yanında yer alabilirdi. Bu durum da Osmanlı Devleti için tehlike arz etmiştir. İki taraf arasındaki bu unsurlar cephenin önemini bir kat daha arttırmıştır.

Enver Paşa'nın Doğu Anadolu ve Kafkaslara daha sonra da Hazar ötesine açılma planlarının ilk adımı olarak gördüğü Sarıkamış Harekâtı (15-22 Aralık 1914)'nin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla Doğu Anadolu yolu Ruslara açılmıştır.⁶⁹ Üstelik Ruslar, Ermenileri de ayaklandırarak bu bölgelerde yaşayan Türklere karşı insanlık dışı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Artık önlerinde onlara engel olabilecek Türk birlikleriyle karşılaşmayan Rus askerleri Erzurum, Erzincan, Trabzon, Van, Bitlis, Muş'a kadar ilerlemişlerdir.

Sarıkamış Harekâtından sonra Osmanlı birlikleri Doğu Anadolu'da Rusların ele geçirdiği bölgelerin sınırlarında onlarla mücadele içerisine girmiştir. Üstelik sadece Ruslarla mücadele etmenin de ötesinde, Rusların kıskırtmış olduğu Ermenilerle de mücadele etmiştir. Bu mücadeleler Rusya'da Bolşevik ihtilâli patlak verip Rus askerlerinin bölgeden çekilmesine kadar sürmüştür. Rus askerlerinin bölgeden çekilmesi sonrasında ise onların yerini dolduracak olan Ermenilerle mücadele devam etmiştir.

3.1. Osmanlı Devleti'nin Gürcü Komiteleriyle Olan İlişkileri

Gürcüler artan Rus baskısına dayanamayarak 1801'de Rus Çarlığı'nın himayesi altına girmişlerdi. Ancak Rusların ezici yönetiminden bir türlü memnun

Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, C. I, , Ankara 1993, Genelkurmay Basımevi s.15.

⁶⁹ Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999, s. 93-94; Kâzım Karabekir, **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?**, C.IV, İstanbul 1995, Emre Yay., s. 11; Sarıkamış Harekâtını bir Rus General gözüyle tanımak için bkz; Nikolsky, **Sarıkamış Harekâtı (12-24 Aralık 1914)**, Çev.Yb.Nazmi, Ankara 1990, Genelkurmay Basımevi, s.23-41.

olmayarak bir çok defa isyan girişimlerinde bulunmuş ancak başarı sağlayamamışlardır. Bu isyan faaliyetlerinde bulunanlar genellikle desteği Osmanlı Devleti'nden almıştır. Nitekim isyan hareketlerinde başarısız olanlar da Osmanlı toprağına sığınmıştır.⁷⁰

1906 yılında Ruslara karşı isyan girişiminde bulunup başarısız olan Nikolas Archimendrite'de Osmanlı Devletine sığınmıştır. Faaliyetlerine devam eden Arhimendrite, Ruslara karşı mücadele etmek amacıyla İstanbul'da İhtilâl Komitesini kurmuştur.⁷¹ Komitenin temel amacı Osmanlı yardımıyla çıkarılan bir ihtilâl ile bağımsız Gürcistan'ı kurmaktır.⁷² Bağımsız Gürcistan kurulduğu takdirde Osmanlı Devleti'ne en büyük faydası Rusya'nın Osmanlı sınırlarından uzaklaşması olacaktır.

⁷⁰ XX. y.y.'ın ilk çeyreğindeki Türk-Gürcü İlişkileri hk. bkz; Serpil Sürmeli, **Türkiye-Gürcistan İlişkileri (1918-1921)**, Erzurum 1997, Atatürk Üniversitesi'nde Hazırlanmış Doktora Tezi.

⁷¹ Nicolas Archimendrite "Gürcistan Haricinde Müteşekkil İhtilâl Komitesi Reisi" imzalı raporlarından 3 Haziran 1915 tarihli olanında kendisini şöyle anlatmaktadır: "1900 senesinden itibaren ihtilâl için gizli çalışmaya başladım. 1904'te Gürcistan'ın en büyük manastırı reisi oldum. Bu görevim esnasında Gürcü milletine ihtilâle dair vaaz ve nasihat bulundum. Hatta ihtilâle hazır bir hâle koymaya çalıştım. Bütün hayatımı bu vazifeye adayarak Kütayis bölgesini dolaştım ve halkı uyardım. 1905'te Kütayis bölgesinde bulunan 600 ruhban tarafından Kütayis İhtilâl Heyeti reisi seçildim. Halk da dâhil olmak üzere bütün ruhban Sinod Meclisinin baskısından kurtulmak, ihtilâl yapmak için her şeye hazırlandık. 1906 isyanı esnasında Petersburg'dan gelen emir ile görevden alınmam ve tutuklanmam istenildi. Bunun üzerine mensup olduğum komitenin kararı ile istifa ederek Tiflis'e geldim. Tiflis'te bir gizli toplantı yaparak yapılması gerekli hizmetin nasıl olması gerektiğini plânladım. Bundan sonra Gürcistan'da durmaklığım uygun görülmediğinden tercihen Osmanlı vatanına ilticaya mecbur oldum. Harbin başlangıcından beri bu vatanda Osmanlı himayesine sığınarak vatanım için çalışıyorum. Osmanlı vatanında bulunan Gürcülerin de yol göstermesiyle 1909'dan beri hükümeti seniyeeye takdim ettiğim raporlarımda, Rusya'nın zulüm ve vahşetinden Gürcistan'ın kurtarılabilmesi için lâzım gelen yardımları anlatmaya başladım. Yukarıdaki anlatılanlardan maksat; şahsımın bütün Gürcüler ve Gürcü firkalarınca tanınmış ve liderlerinin benimle münasebetleri eski olduğunu, Ruhban Heyetinin ise her sözüme tam itimat ve itikatlarının olduğunu anlatmaktır." demektedir. Harbiye Nezaretine verdiği raporlarında Gürcülerin ihtilâle nasıl hazırlanacağını anlatan Archimandrite bundan önce; içinde bulunulan durumu yorumlamaktadır: "*Yakın bir zamanda Osmanlı Devleti'nin de Birinci Dünya Savaşı'na katılacağı ve Kafkasya'nın Rusya ile Osmanlı Devleti arasında harp sahası olacağı belliydi. Böyle bir harp vukuunda; Gürcistan için de Rusya'ya karşı ihtilâl ve ayaklanma yaparak hürriyet ve istiklâline kavuşma zamanı gelmiş olacaktır. İşte bugün o zaman gelmiştir. Fakat Gürcüler arasında ihtilâl henüz başlamamıştır. Çünkü Gürcistan'ın Rusya'ya karşı kıyam ve ihtilâl edebilmesi, Osmanlı Devleti'nin yardım ve desteğine bağlıdır. Osmanlı orduları Kafkasya sınırına dayanmadıkça bu ihtilâl ve ayaklanma olmaz. Şu surette ki bu kıyam ve ihtilâl ile vatanın geleceği tehlikeye maruz kalmayacağı, felâketler ve çöküş gündaplarına düşmeyeceği belli olmadıkça daima Gürcistan ihtilâle cesaret edemeyecektir. Dolayısıyla Gürcistan hürriyet ve bağımsızlığı için Rusya'ya karşı ihtilâl ve mücadele ederken komşu Osmanlılarla hakiki bir ittifak anlaşması ve harp esnasında sıkı bir ilişkide bulunması lâzımdır.*"; Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi, **Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH)**, K:1838, D:45, F:1-1.

⁷² Komitenin üyeleri şunlardır: Mihako Zereteli, Çerkezoy, Sahokpa, Uznaze, Prens İlya Taktaki Şuplı, Şalve Galorcize, Osman Bey Galonti; Mehmet Özdemir; "*Birinci Dünya Savaşı Başlarında Türkiye'de Kurulan Gürcü Komiteleri ve Bunlara Dayalı Olarak Gelişen Türk-Gürcü İlişkileri*",

Nitekim Osmanlı Devleti, toprakları içinde faaliyet yapan Gürcülere, Ruslara yönelik çıkarları gereği destek vermiştir. Ancak Gürcüler sadece İstanbul'da örgütlenmemiştir. Almanya'da da Gürcistan Bağımsızlık Komitesi bulunmaktaydı ve onların Bağımsız Gürcistan'ı oluşturmak mücadelesinde izleyecekleri plân, İstanbul'da bulunan Gürcistan İhtilâl Komitesinden farklılık göstermiştir. Ayrıca bir Gürcü asilzadesi olan Leo Kerestelidze'de İstanbul'da ayrı bir Gürcistan Bağımsızlık Komitesini kurmuştur. Üstelik Gürcistan'da yer alan başka bir komite (Gürcistan Merkez Komitesi) Osmanlı Devletine başvurarak, ihtilâl için gerekli askeri hazırlığın yapıldığını sadece Osmanlı Devleti'nin yardımlarını bekledikleri haberini ulaştırmıştır.⁷³

Rusların hakimiyeti altındaki Gürcülerce, Ruslara karşı bir ihtilâlin gerçekleşip, Rusların hem Kafkas cephesinde hem de Kafkaslarda çok zor durumda kalacağına belki de en fazla Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa inanmıştır. Üstelik Enver Paşa, Gürcülere sadece maddi destek vermenin ötesinde Gürcistan'a karşı yürütülecek harekâta Gürcü askerlerin (Lejyoner) Türk ordusuna öncülük etmesini istemiştir. Bu birliklerin Almanya, Osmanlı Devleti ve Gürcüler arasında yapılan bir anlaşmayla kurulması kararlaştırılmıştır.⁷⁴

Diğer taraftan, Osmanlı topraklarında yaşayan Gürcülerden bir Gürcü lejyonu oluşturulması konusunda Almanlar çok istekli hareket etmiştir. Özellikle Müslüman Gürcülerin kaydedilmesini istemişlerdir. Osmanlı Devleti ise Müslüman ve Hristiyan Gürcülerden kurulacak bir askeri birliğin faydalı olacağına inanmamakta veya Türk menfaatlerinden çok Alman menfaatlerine hizmet edeceğinden endişe etmekteydi.⁷⁵

Nihayet Osmanlı Devleti, Gürcü Komitelerinin verdiği teminatlar ve Almanların bu konuya karşı gösterdiği hassasiyet üzerine III. Ordu komutanlığının

Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Ankara 2003, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s. 267.

⁷³ Mehmet Özdemir, **a.g.m.**, s. 269.

⁷⁴ Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından Gürcü Lejyoner birlikleri kurulmasına yönelik olarak hazırladığı talimat hk. geniş bilgi için bkz; Serpil Sürmeli, **a.g.t.**, s. 16.

⁷⁵ Mustafa Balcıoğlu, **Teşkilât-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete**, Nobel Yay., Ankara 2001, s.157-158.

muhalefetine rağmen Gürcü lejyonunun kurulmasına izin vermiştir.⁷⁶ Ancak Gürcü askerlerin orduya kaydı daima sıkıntı teşkil etmiştir. Üstelik Gürcü askerlerin disiplinsiz davranışları da gözlenmiştir.⁷⁷ Zaten başından beri böylesi bir lejyonun Türk Ordusu içinde olmasına karşı çıkan III. Ordu komutanı Vehip Paşa, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya yönelik faaliyetlerinde Gürcü komitelerine verilen önemin azaldığını ileri sürerek, Gürcü lejyonunun 25 Şubat 1917'de terhis edilmesini kararlaştırmıştır.⁷⁸

Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Savaşının arifesinde ve savaş sürecinde, Gürcü Komiteleriyle ve onların faaliyetleriyle ilişki içerisinde bulunmasındaki temel hedef Rusya'da bir ihtilâl gerçekleştirmek isteğidir. Fakat komitenin ve lejyonun kurulmasından sonra onlardan beklenen başarının sağlanamaması üzerine faaliyetlerine son vermiştir. Üstelik Rusya'da Şubat 1917 İhtilâlinin kendi iç bünyesinde meydana gelmesiyle Gürcü Komitelerine ve Lejyonuna da ihtiyaçta kalmamıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin savaş sürecindeki Gürcü Politikası da, ihtilâlle birlikte farklılık kazanmıştır.

3.2.Osmanlı Devleti'nin Topraklarında Yaşayan Ermenilere Yönelik Politikası

Osmanlı devleti içerisinde yüzlerce yıl Türk, Kürt, Süryani, Rum vs. topluluklarla uyum içerisinde yaşayan ve Osmanlı yönetimince “millet-i sâdıka” olarak tanınan bu toplulukla Osmanlı yönetiminin ilişkileri, 1878 Berlin Antlaşması sonrasında önceki yıllara oranla kötüleşmiştir. Kendilerinin Doğu Anadolu'da devlet kuracaklarına inandırılan bu toplum, gerek Avrupalı büyük güçlerin gerekse Rusların elinde Osmanlı Devleti'ne karşı kullandıkları bir piyon olarak görülmüştür. Özellikle Ruslar, Ermenileri kullanarak Osmanlı Devletinden ayrıcalıklar elde etme yolunda bir politika izleme yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na

⁷⁶ Mehmet Özdemir, **a.g.m.**, s. 278.

⁷⁷ Trabzon Valisi Cemal Azmi, Gürcü Lejyonlarıyla ilgili olarak, Gürcülerin Alman parasına göz diktiklerini, teşkilâtlarının fazla ehemmiyeti olmadığını, ancak biraz para göndermek suretiyle, bunların teşkilâtlarının geliştirilmesine yardımcı olunması gerektiği şeklinde bir görüş bildirmiştir; Mehmet Özdemir, **a.g.m.**, s. 279.

⁷⁸ Mustafa Balcıoğlu, **a.g.e.**, s.160-161.

girmesiyle birlikte, topraklarında yaşayan Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı tutumları da yeni bir boyut kazanmıştır.

Nitekim, Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilân etmesiyle birlikte özellikle Rusya'nın da teşvikiyle⁷⁹ Türk Doğu vilâyetlerinde önemli karışıklıklara yol açan Ermeniler, savaştan Türk kuvvetlerini arkadan tehdit etmişlerdir. Rusya'nın bu husustaki çabası tamamıyla siyasi amaçlarına ulaşma doğrultusunda seyir izlemiştir.

Rusya'nın ise "Türk Ermenistan'ı" olarak isimlendirdikleri bölgeden beklentileri vardı. Rusya Doğu Anadolu'da bir Ermenistan oluşturarak, Akdeniz'e rahatça ulaşmayı hedeflemiştir. Çünkü Bulgaristan'ın bağımsız olması ve Balkan Savaşları'nda ifa ettiği roller nedeniyle, İstanbul yolunun kapandığını görmüşler bu tarihten sonra da Kafkasya politikasına ağırlık vermişlerdir. Rusya'nın Balkanlar'da en büyük avantajı İslâm unsuru olmuştur. Ancak Kafkaslarda bu güçten faydalanma şansı olmadığı için daha çok Ermenileri tercih etmişlerdir. Çünkü, 1801'den itibaren Rus hakimiyeti altında yaşayan Gürcüler, Rus hakimiyetinden hiç memnun olmamıştır. Hatta birkaç defa isyan girişiminde bulunmuşlar fakat başarısız olmuşlardır. Daha açık bir ifadeyle Gürcüler, Ruslar için ortak hareket etmek konusunda risk teşkil etmiştir. Azerîlerin Türklere yakınlığı ise Ruslara göre başlı başına bir tehlike unsuru idi. Ermeniler ise hem Kafkasya'da Azerîler ile devamlı sorunlar yumağı içinde yaşamaktalar, hem de Osmanlı topraklarında yaşamaları nedeniyle her an Osmanlı Devleti'ne karşı bir isyan çıkartabilecek potansiyele sahiptiler. Bütün bunlar akla getirildiğinde en namzet aday topluluk olarak Ruslar tarafından savaş stratejisine uygun olarak kullanılabilirdi.

Nitekim, savaşta Osmanlı askerleri bir yanda Kafkasya cephesinde Ruslarla savaşırken bir yandan da Ermeni isyanları ile yıpratılmaya başlanmıştır. Özellikle Sarıkamış Harbinden sonra Türk ordusunun gerilemesi karşısında ilerleyen Rus ordularına bizzat Ermeniler öncülük etmiştir. Doğu Anadolu'da bir çok vilâyette (özellikle Erzincan, Van, Bitlis, Muş) Ermenilerin sivil Türklere yönelik yaptıkları

⁷⁹ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990, Kültür Bakanlığı Yay., , s.203-204.

vahşetin ölçüsü gittikçe artmıştır. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Hükûmeti, Talat Paşa'nın emriyle⁸⁰ gayet insanî ölçütler içerisinde 24 Nisan 1915'te Ermeni Komitacıların ele başlarını tutuklama kararı almış, 27 Mayıs 1915'te Tehcir Kanunu'nu kabul ederek, 30 Mayıs 1915'te de harekât bölgesinde bulunan vatandaşlarından olaylara iştirak edenleri zorunlu göçe tâbi tutmuştur.⁸¹ Bu kanun dâhilinde sadece Ermeniler değil Rumlar, diğer azınlıklar ve hatta Müslümanlar bile göç ettirilmiştir.⁸² Osmanlı Devleti bu şekilde hem kendini korumak hem de mevcut savaşı saha iyi şartlarda yürütebilmek amacıyla hareket etmiştir. Herhangi bir azınlık unsuru ortadan kaldırmak düşüncesini taşımamıştır. Ermeniler yapmış oldukları faaliyetleriyle, Osmanlı Devleti'nin iç politikasında önemli bir değişikliği bu şekilde gündeme getirmişlerdir.

⁸⁰ Talat Paşa'nın Ermenilerin tehcir edilmesindeki düşünceleri hk. geniş bilgi için bkz; **Talat Paşa'nın Anıları**, Haz. Mehmet Kasım, İstanbul 1986, Say Yay.

⁸¹ Ermeni faaliyetlerinin tahammül edilemez bir hâl alması üzerine, Osmanlı Hükûmeti en son çare olarak Tehcir Kanunu adıyla meşhur olan sevk ve iskân kanunu çıkarmıştır. Çanakkale muharebelerinin en yoğun olduğu bir sırada çıkarılan 27 Mayıs 1915 tarihli bu geçici kanun, "*vakt-i seferde icraat-ı hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-i muvakkat*" adını taşımakta ve burada, Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk ve hıyanetleri görülenlerin ayrı ayrı veya birlikte savaş alanlarından uzak yerlere gönderilmesi istenmektedir. Öyle ki Tehcir Kanunu'nun metninde Ermeni adı bile geçmemektedir. Bu kanun 30 Mayıs 1915 tarihinde Meclisi Vükelâ tarafından müzakere ve kabul edilerek derhal uygulamaya konulmuştur; Kanunun tam metni için bkz; Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara 1990, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yay., s.39.

⁸² Savaş sebebiyle doğudaki cepheden ve çevreden ülkenin içerilerine, cephe gerilerine 1916 Ekim sonlarına kadar sevk edilip yerleştirilen ve işeleri ve emniyetleri temin edilen nüfusun tamamının 702.900 olduğu ve kendiliklerinden ayrılanların bu sayıya dâhil olmadığı bilinmektedir. Burada dikkat edilecek husus şudur ki, verilen sayıda Ermenilerden yine söz edilmemiştir. Zira bu sevk ve iskân hadisesine sadece Ermeniler değil Rumlar, diğer azınlık ve hatta Müslümanlar dahi tâbi tutulmuştur. Tehcirle ilgili bazı belgelerde Ermenilerden söz edilmesinin sebebi ise isyan ve ihanetleri sebebiyle onların daha çok sevk edilmeleri, onların bu kanuna, silâhları veya pasif direnişleriyle karşı koymalarıdır. Osmanlı Devleti bir taraftan büyük devletlerle birçok cephede mücadele ederken bir taraftan da "kendi vatandaşlarının" göçüne çok zaman ve emek harcamıştır. Öyle ki tehcirde ihmali görülen kendi görevlerine dahi ceza vermekten geri durmamıştır. Tehcire tâbi tutulan Ermenilerin mal ve canlarının tamamıyla muhafazasına dikkat edilmesi ve konuyla ilgili şikâyetlere meydan verilmemesi, Osmanlı idarî makamlarınca özellikle dikkat gösterilen bir konu olmuştur. Bunun için gerekli bütün önlemler alınmıştır. Osmanlı Hükûmeti tehcir sırasında yabancıların bu olaya karışmaması için de bir dizi tedbir almayı dahi ihmal etmemiştir. Ama bütün bunlara rağmen bu gelişmelerde Osmanlı Hükûmet ricalinin ve askerî erkânının ihmali olduğu, özellikle Ermenilerin bilinçli olarak tehcire tâbi tutularak imha edilme yoluna gidildiği hem Ermeniler ve hem de batılı devletler tarafından birçok kez dile getirilmiştir. Oysa bu tarihte Türkiye kendi askerini bile doyuracak kadar yiyecek bulamazken 1916 yılı sonuna kadar tehcire tâbi tutulan göçmenlerin sadece işeleri için 255 kuruş gibi o dönemin savaş ekonomisine göre yükü bir para harcanmıştır; Azmi Süslü, **a.g.e.**, s.125; Hikmet Özdemir ve diğerleri, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Ankara 2004, TTK Basımevi, s.53-67.

Rusya’da, 1917 yılında Şubat İhtilâli patlak verdiğinde Kafkas Cephesi’nde, Trabzon-Erzincan-Van hattının doğusundaki tüm araziler Rus işgaline uğramıştır. Ancak Rus İhtilâlleri beklenmeyen bir anda Kafkas Cephesindeki hareket üstünlüğünü Rusya’dan Osmanlı Devleti lehine geçirmiştir. Zira Ruslar, Şubat ve Ekim İhtilâlleri nedeniyle savaştan çekilmek zorunda kalmıştır. Ama savaş sırasında ele geçirdiği Türk topraklarını kolayca terk etmek düşüncesinde olmayan Rusya, bu toprakların bekçiliğini, öteden beri kendi kontrolünden hiç çıkmamış olan Ermenilere yaptırmak düşüncesiyle, onlara muhtariyet ve bağımsızlık vaadinde bulunmuştur. Böylece tarihî hülyaları olan “Büyük Ermenistan” hayaliyle hareket eden Ermeniler, Kafkas Cephesi’nde büyük bir Türk-Müslüman mezalimine girişmişlerdir.⁸³ Gerçekte Rusların amacı “Ermenisiz bir Ermenistan”dan başka bir şey olmamıştır.

İhtilâl sonrası Rusların savaştan çekilmesini, Rus askerlerinin cephelerden ayrılmasını fırsat bilen Osmanlı Askeri birlikleri, Ermenilerin Doğu Anadolu ve Kafkaslarda Türklere yönelik yaptıkları katliamları durdurmak için 12 Şubat 1918’de harekete geçmiştir. Nitekim yapılan askeri girişimde başarı sağlanmıştır.⁸⁴

4. 1917 Bolşevik İhtilâli ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Birinci Dünya Savaşı arifesinde, savaşın kısa sürede tamamlanacağı yönündeki tahminler yanıltıcı olmuştur. Halbuki savaş çok geniş bir coğrafyada cereyan etmiştir. Diğer taraftan cephedeki askerler ve bu askerlerin dayanağı olan toplumları, savaşın uzun yıllarının verdiği yorgunluğa ve bıkkınlığa katlanmıştır. Ne var ki, savaşın uzun sürmesi savaşan devletlerin ekonomilerini de alt üst etmiştir.

⁸³ Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı boyunca Türklere yönelik gerçekleştirdikleri katliamlar hk. geniş bilgi için bkz; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1987, Belge Yay.; Sadi Koçaş, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara 1967, Alınok Matbaası; Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, İnkılâp Kitabevi, s.201-205.

⁸⁴ Enis Şahin, “*Türkiye’nin Kafkasya Politikasında Ermeni Faktörü (1914-1918)*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Ankara 2003, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s. 383.

Rusya, henüz savaş başladıktan bir yıl geçmesine rağmen savaşın ekonomik yükünü kaldıramayan ülkelerden biri haline gelmiştir. İngiliz ve Fransız donanmalarının, Çanakkale’de Türk birliklerini geçememesi neticesinde, Rusların ihtiyaç duyduğu yardım ulaştırılamamıştır. Üstelik Rus topraklarında çarlık yönetime karşı muhalefet ve siyasi faaliyetler savaştan bir yüzyıl öncesinde başlamıştır.⁸⁵ Böylesine iç bünyesinde zayıflayan Rusya, çarlık yönetimi için artık tehlike unsuru haline gelmiştir.

Diğer taraftan, XX. y.y.’ın başlarına kadar artık Rusya’da yavaş yavaş endüstri gelişmeye ve bir işçi kütlesi teşekkül etmeye başlamıştır. Rusya’da ekonomik hayatta meydana gelen bu gelişmeler, marksist hareketi kuvvetlendirmiştir. Köyden şehre yapılan göçler marksist hareketin taraftar kazanmasında önemli rol oynamıştır. Gerek şehre akın eden köylüler gerekse de işçilerin hayat şartları çok kötüleşmiştir. 14 saatlik iş günü, çalışma ve oturma yerlerinin, sağlık şartlarının bozukluğu işçileri sendikalaşmaya götürmüştür. Bunun sonucu olarak da yer yer grevler çıkmıştır. Bu atmosfer içinde çeşitli yerlerde marksist dernekler kurulmuştur. Bunlardan birisi de Lenin (Vlâdimir İlyiç Ulyanov)⁸⁶ tarafından Petesburg’da kurulan “İşçi Sınıfının Kurtuluşu İçin Mücadele

⁸⁵ Rusya’da ilk ayaklanmalar XIX. Yüzyılda başlamıştır. Gerçekten de kayda değer ilk teşebbüs 1825’ler de olmuştur. Fransız ihtilâlinin ortaya çıkardığı liberal akımın etkisiyle Rusya’da, 1825 Aralık ayında Dekabrist ayaklanması denilen dar çerçeveli bir ayaklanma olmuş, ayaklanmanın çabuk bastırılmasına rağmen bu olay Rusya’da fikir akımlarının yayılmasına ve Çarlık düzenine karşı fikir tepkilerinin genişleyerek devam etmesine olanak sağlamıştır; Dekabrist Ayaklanması hakkında geniş bilgi için bkz. <http://www.rustur.com/06/10/2004;1905> yılındaki Rus-Japon savaşında, Rusya ‘nın yenilmesi bu ülkede çalkantılara sebebiyet vermiştir. Ekonomik sıkıntıların da etkisiyle, XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra ilk marksist fikirler yayılmaya başlamıştır. İlginç bir nokta olarak bu fikirler, işçiler arasında değil de Rus aydınlar arasında yankı bulmuştur. Öte yandan Marx’ın teorisine göre ihtilâl “en fazla sanayileşmiş ülkede” olacaktır. Halbuki o sırada Rusya “en fazla tarıma dayanan” ülkedir; Halûk F. Gürsel, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, İstanbul 1968, Baha Matbaası, s.171; Öte yandan, İlk Rus aydınları yeni düzenin nüvesini, mir (ortak mülkiyet) esasında görmüşlerdir. Bunun için çeşitli toprak reformları yapıldıysa da bunlar neticesiz kalmıştır. Bu uygulamaların başarısızlığı Narodnik (Narodničestvo) denen halkçı hareketin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu hareketle aydınlar köylere giderek, köylüyü aydınlatarak sosyal değişimi sağlamak istemiştir. Ancak, 1870’lerden sonra ortaya çıkan bu hareket hem hükümetin bunu hoş karşılamaması, hem de köylünün aydına olan güvensizliği sebebiyle başarıya ulaşamamıştır. Çar II. Aleksandr’ın Narodnaya Volya (Halkın Arzusu) adlı aşırı bir cemiyetin üyeleri tarafından öldürülmesinden sonra, Halkçılar Rusya’dan kaçmak zorunda kalmıştır; **Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik Tarihi)**, İstanbul 1999, Kaynak Yay., s. 4-7; Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara 1987, TTK Yay., s. 344.

⁸⁶ Lenin, Vladimir (1870-1924): Rus marksistlerinin ikinci kuşağının başlıca temsilcidir. 1887’de marksist bir çevreye katılmıştır. Popülizme ve “legal marksizme” karşı cephe almıştır. Bu faaliyetleri

Birliği” idi. Lenin bu faaliyeti sebebiyle tevkif edilip Sibirya’ya gönderilmiştir. Lenin sürgündeyken 1898’de bugünkü Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin temeli olan Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi kurulmuştur.⁸⁷

Lenin Sibirya’dan dönünce, İsviçre’de Plekhanov’un etrafında toplanan Rus Marksistlerine katılmıştır. Ancak parti 1903’de görüş ayrılığı yüzünden ikiye ayrılmıştır. Birinci grup Lenin’in etrafında toplanan Bolşevikler (çoğunluk), ikinci grup Trotsky’nin etrafında toplanan Menşevik’ler (azınlık)dir. 1912 Prag kongresinde ise Bolşevikler partiyi ele geçirmiştir.⁸⁸

1914 yılına gelindiğinde Ruslar savaşa girmiş ancak savaşın verdiği güçlülere dayanamamıştır. Savaşta başarı elde edilememesi, Boğazların İngiliz ve Fransız filolarınca geçilip yardım getirilememesi, çekilen gıda sıkıntısı, Duma’nın (Meclis) güçsüzlüğü ve halkın bu durum karşısındaki hoşnutsuzluğu iç şartları günden güne gerginleştirmiştir. 8 Martta 1917’de başlayan gösteriler kısa zamanda bir siyasi ihtilâl haline gelmiştir. 12 Martta Petersburg’da kurulan “İşçi ve Asker Sovyeti” hükümet görevlerini üzerine aldığı ilan etmiştir. Bolşevikler, Cumhuriyet ilân edilmesini istemiştir. Nitekim, 14 Martta geçici olarak liberal prens Lvov

sonucu sürgün edilmiştir. 1903’ten başlayarak Bolşevik yöneticiliği yapmıştır. II. Enternasyonal solunun yaratıcılarından. Ekim devriminden ölümüne kadar, SBKP (Sosyalist Bolşevik Komünist Parti) ve III. Enternasyonal’in en tanınmış yöneticisidir; Ernest Mandel, **Ekim 1917: Darbe mi, Sosyal Devrim mi?**, Çev.Oktay Emre, İstanbul 1997, Yazın Yay., s.141.

⁸⁷ Edward Hallett Carr, **Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923**, C.I., Çev. Orhan Suda, İstanbul 2002, Metis Yay., s. 15-17.

⁸⁸ Bolşevikler, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisinde (RSDİP) Lenin’in önderlik ettiği gruptur. Partinin 1903’te yapılan ikinci kongresinde yalnızca profesyonel devrimcilerin parti üyesi olarak kabul edilmesinde ısrar eden Lenin ve taraftarlarının merkez komitesinde ve partinin yayın organı olan Iskra’nın (kıvılcım) yazı kurulunda çoğunluğu ele geçirmeleri ile Bolşevik(“çoğunlukta olanlar”) adını almışlardır. Batı Avrupa tarzı sosyal demokrat bir kitle partisini savunan karşıtları da “azınlıkta kalanlar” anlamına gelen Menşevik adıyla anılmaya başlanmıştır. 1903 Kongresinden sonra iki grup arasındaki ayrılıklar giderek büyümüştür. Karl Marx’ın kesintisiz ve aşamalı devrim tezini Rusya koşullarına uygulayan Lenin, böyle bir devrime işçi sınıfının liderlik edebileceği görüşünü geliştirmiştir. Menşevikler ise liberal, kapitalist bir rejim kurulmasını ve bu yolla üretici güçlerin iyice geliştirilmesini istemişler ve bunu sosyalist bir toplum kurulmasının kaçınılmaz öncülü saymışlardır. Menşevikler, devrim sonrası yasal bir muhalefet oluşturmaya çalıştılsa da iç savaş ve dışarıdan müdahale koşulları keskin bir kutuplaşma yaratmıştır. 1922’de Menşevik muhalefet bastırılmış ve birçok Menşevik sürgüne gönderilmiştir; Bolşevik-Menşevik konusu hakkında geniş bilgi için bkz; Ernest Mandel, **a.ge.**, s.132-143.

başkanlığında bir hükümet kurulmuş, 16 Mart'ta da, Çar'ın zorla tahttan uzaklaştırılmasıyla da üç yüz yıllık Romanov hanedanı devrini tamamlamıştır.⁸⁹

Fakat, Geçici Lvov hükümeti savaşa devam kararı vermiştir. Lenin ise “ekmek, sulh, hürriyet” ve “tüm iktidar Sovyetlere” propagandası yapmıştır. Harbiye Bakanı Kerensky'nin doğu cephesi harekâtı başarısızlıkla sonuçlanınca yeni bir ayaklanma çıkmıştır. Artık Lvov düşmüş, yeni hükümeti de Kerensky kurmuştur. Kerensky Hükümetinin aldığı sert tedbirler sonucunda Lenin kaçmış, Trotsky ise tevkif edilmiştir. Ayrıca Kerensky, 14 Eylül 1917'de, Cumhuriyeti ilân etmiştir.⁹⁰ Ancak Rusya'nın kamusal durumu karmakarışık hâle gelmiştir. Her tarafta köylüler, işçiler zenginlerin malını yağmalama hareketine girişmişlerdir. Bu durumdan Bolşevik'ler faydalanıp, 7 Kasım'da bir hükümet darbesi ile iktidarı ele geçirmişlerdir. 8 Kasım'da gizlendiği yerden çıkan Lenin, Petersburg'a gelip yeni rejimin lideri olmuştur.⁹¹

Diğer taraftan, devrimden sonra Rusya 'da gerek ekonomik gerekse de siyasi atmosfer bakımından kötü bir ortam mevcuttur. Polonya ile olan savaş devam etmekte, Fransız ve İngilizler, Çar'a I. Dünya Savaşı öncesi verdiği boçlarını istemektedirler. Üstelik yeni kurulan Bolşevik rejimin uluslar arası arenada tanınması da gerekmektedir.

Ayrıca, Rusya'nın içinde bulunduğu bu ortamdan Kafkaslar da etkilenmiştir. Kafkaslar güvenlikten yoksun bir durumda kalmıştır. Üstelik bu topraklarda sadece Bolşevik-Menşevik ayrımının yarattığı gerginlik Rusların aralarındaki ayrımla da sınırlı kalmamış, Avrupalı güçlerin savaşı Rus cephelerinde devam ettireceklerine

⁸⁹ Nicolas Werth, **1917 Bolşevik Devrimi**, Çev: Esra Özdoğan, İstanbul 2004, Yapı Kredi Yay., s. 91-100; Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 131; Georges Langlois ve diğerleri, **20. Yüzyıl Tarihi**, Çev. Ömer Turan, İstanbul 2000, Nehir Yay., s.92.

⁹⁰ Lenin'in Bolşevik İhtilali öncesi yaptığı sloganlar hakkında geniş bilgi için bkz. Marcel Liebman, **Lenin Döneminde Leninizm**, Çev. Osman Akinhay, Cilt I-II, İstanbul 1992, Belge Yay.

⁹¹ Georges Langlois, **a.g.e.**, s. 93; Uygur Kocabaşoğlu-Metin Berge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, Ankara 1994, Kebikeç Yay., s. 85-105.

güvendikleri Menşeviklerden yana tavrı sonucu oluşan gerginliğin boyutu da aynı ölçüde artmıştır.

Öte yandan İhtilâli fişekleyen ideolojilerini yayma gayretlerini de sürdüren Bolşevikler, Almanya’da oluşabilecek bir işçi devriminin hazırlığını da planlamışlardır. Aynı zamanda komünist rejimin yayılması için de gayret sarfeden Bolşevikler, bu gaye ile komşularıyla emperyalizme karşı birlik fikriyle hareket etmiştir. Böylece paylaştıkları fikir akımları genişlemekle birlikte, emperyalist güçler komünist fikirlerle yeni tanışan milletlerdeki meselelerle ilgileneceklerken, Bolşevikler de bir bakıma kendilerine rahat bir ortam edinebileceklerdir.

Bu nedenle, Almanya ve Avusturya-Macaristan orduları Rus Polonyası’nı işgal etmiş, Ukrayna önlerine kadar gelmiştir. Diğer taraftan Mayıs 1917’den itibaren Türk-Rus yani Kafkas cephesinde gayr-i resmi bir mütareke yürürlüğe girmiş ve özellikle Rus cephesi zayıflamıştır. Nitekim 1917 yılının yaz aylarında bu cephedeki Rus askerleri de siperlerini terk etmeye başlamıştır.⁹² Anlaşılacağı üzere, Rus İhtilâlleri sadece Rusya’yı etkilemekle kalmamış, etkileri savaşı tüm ülkelerde hissedilmiştir.

4.1. Osmanlı Devleti’nin Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti ile Olan İlişkileri ve Erzincan Mütarekesi

Rusya’da Şubat ihtilâli çıktıktan sonra, Gürcüler, Güney Kafkasya’da önder rolünü üstlenmiştir. Bu doğrultuda 11 Kasım 1917’de, Tiflis’te Kafkas ötesinde bulunan bütün partilerin, çeşitli örgütlerin, asker komitelerinin ve ordu komutanlarının da katıldığı bir toplantı yapılarak, Güney Kafkasya’da söz sahibi olacak ve bu bölge hakkında Rusya’dan bağımsız karar alabilecek geçici bir hükümetin kurulmasına karar verilmiştir. Geçici hükümet olarak, Petrograd’taki

⁹² Bazen Rus siperleri üstünde Türklere hitaben yazılan “*Mı ne chotim Dardanel / Biz artık Boğazları istemiyoruz*” gibi plakalar eksik olmadığı gibi, halk grupları da yaptıkları mitinglerde “*emperyalist harplerin karşısındayız*”, “*harbe son verin*” v.s. şeklinde propandalarda bulunmuşlardır; Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s.331,464.

milletvekilllerinden “Maverâ-yı Kafkas Komitesi” meydana getirilerek Tiflis’e gönderilmiştir. Bu komiserlik, Gürcü, Ermeni ve Azerî temsilcilerden kurulan bir çeşit “federasyon” idi. Üç farklı ulustan oluşan bu geçici hükûmette Başbakanlık, İçişleri ve Dışişleri gibi önemli bakanlıkları Menşevik Gürcüler üstlenmiştir. Devlet denetleme, Ulaştırma ile Sanayi ve Ticaret Bakanlıkları Azerîlere düşmüştür. Yerel yönetimlerin, her ulusun kendi elinde bulunmasına karar vermişlerdir.⁹³

28 Kasım 1917’de oluşturulduğu duyurulan Maverâ-yı Kafkas Komiserliği, Petrograd’taki Sovyet Hükûmetini tanımadığını ilân etmekle beraber, Rusya ile bağlarını da tamamıyla kesmemiştir. Üstelik hâla kendisini Büyük Rusya’nın bir parçası olarak da görmüştür.⁹⁴ Rusya’ya karşı gösterilen bu hassasiyette, kendilerini gerek askeri gerekse ekonomik anlamda hazır hissetmemeleri de önemli bir etken olarak düşünülebilir.

Maverâ-yı Kafkas Konfederasyonu içinde her üç millet yani Gürcü, Ermeni ve Azerîler kendi içlerinde tamamıyla bağımsız idiler. Bunlardan her biri kendi çıkarlarına uygun gördükleri biçimde millî teşkilâtlarını kurmuşlar ve millî amaçlarını gerçekleştirme yolunu tutmuşlardı. Teşkilât ve askerî birlikler bakımından en zayıf durumda olanlar Azerîlerdir. Her üç millet de kendisini destekleyecek bir kuvvet, bir büyük devlet aramışlardır. Ermeniler, Rusya’ya ya da İtilaf Devletlerinden birinin desteğini beklemiştir. Gürcüler ise Almanya ağırlıklı bir dış siyaset gütmüştür. Azerîler ise Kafkasya’da ancak Osmanlı desteği ile ayakta durabileceklerine inanmıştır.⁹⁵ Bütün bu ince hesaplamaları göz önünde bulundurduğumuzda Maverâ-yı Kafkas Konfederasyonu’nun sağlam bir yapı üzerine bina edilmiş olduğunu söylemek oldukça güçtür.

Rusya’nın savaştan çekileceğini bildirmesi ve Kafkasya’da meydana gelen yeni oluşumlar, İtilaf blokunu oldukça endişelendirmiştir. Çünkü Rus askerî birlikleri

⁹³ İzzet Öztoprak, “Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Ankara 2003, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s.127.

⁹⁴ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 462.

⁹⁵ İzzet Öztoprak, **a.g.m.**, s.127.

Doğu Anadolu’da Osmanlı askerî birliklerinin Kafkasya’ya geçişini engellemişlerdi. Rus askerlerinin bu bölgelerden çekilmesi Osmanlı askerlerinin Kafkasya yolunu açabilecektir.⁹⁶ Bu düşünce etrafında yoğunlaşan İtilâf devletleri gözünü artık Maverâ-yı Kafkas Konfederasyonunun izleyeceği politikalara çevirmiştir. Güney Kafkasya’da Osmanlı birliklerine karşı Kafkas birliklerinden kurulacak bir set onların Kafkasya’ya girmelerine engel olabilecektir.

Öte yandan Maverâ-yı Kafkas Komiserliği bir meclis⁹⁷ toplayarak bütün sorumluluğunu bu meclise devretmiştir. Ancak meclis içerisinde genel olarak Menşevik Gürcüler hakim konumda bulunmuştur.⁹⁸ Bu durum ise meclis içerisinde alınacak kararlarda tartışmaların yaşanmasının önüne geçememiştir.

Bu arada Rus ordusu karargâhı Erzincan’dan Erzurum’a nakledilmiştir. III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa 30 Kasım 1917 tarihinde Rus Generali Przevalskiy’e bir mektup göndererek, mütareke önerisinde bulunmuştur. General Przevalskiy ise durumu Maverâ-yı Kafkas Komiserliğine bildirmiştir. Komiserlik bu öneriyi kabul etmiştir. Vehip Paşa’ya gönderilen yazıda, General Vişinski’nin mütareke heyeti başkanlığına getirildiği bildirilmiştir. Nihayet 14 maddeden oluşan Erzincan Mütarekesi 18 Aralık 1917’de imzalanmıştır. Bu mütareke Petrograd’taki Sovyet Hükûmeti ile değil Tiflis’teki Maverâ-yı Kafkas Komiserliği ve Rus Ordusu Kumandanlığı adına imzalanmıştır.⁹⁹ Bunun anlamı ise Osmanlı Başkumandanlığının, Maverâ-yı Kafkas Komiserliğini bir hükûmet olarak tanımış olmasıydı.

⁹⁶ Bülent Gökay, **Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Çev. Sermet Yalçın, İstanbul 1997, Tarih Vakfı Yurt Yay., s. 19.

⁹⁷ Meclislerine “*Seym*” adını vermişlerdir. Rusya Anayasa Kurucu Meclisine seçilmiş olan milletvekillerinden oluşan bu “Diyet Meclisi (Seym) Maverâ-yı Kafkas Komiserliğinin en yüksek yasama organı idi ve burada alınan kararları Maverâ-yı Kafkas Komiserliği uygulamak zorundaydı. Gerek komiserlik ve gerek Seym’de, Menşevik Gürcüler önder rolünde idiler. Hem Seym’in hem de Komiserliğin başkanları Gürcülerdir; Seym’in yapısı, partilerin özellikleri ve görüşleriyle ilgili geniş bilgi için bkz; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâp Tarihi**, C.III, Kısım IV, Ankara 1983, TTK Yay., s.173-178.

⁹⁸ İzzet Öztoprak, **a.g.m.**, s.128.

⁹⁹ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 465; Erzincan Mütarekesinin maddeleri için bkz; Fahri Taş, **Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk**, Ankara 1995, Özyurt Matbaacılık, s. 30-33.

Aynı zamanda Enver Paşa, bu hükûmetin yani komiserliğin, barış yapılması konusundaki düşüncelerini öğrenmek istemiş, bu bağlamda Tiflis'e bir heyet göndermek istemiştir. III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Enver Paşa'nın bu isteğini, o sıralarda Kafkas kuvetlerinin kumandanı olan Gürcü General Odişelidze'ye 14 Ocak 1918'de bildirmiştir. General Odişelidze Ocak 1918 ortalarında verdiği cevapta önerinin Maverâ-yı Kafkas Hükûmetine ve Kafkasya Orduları Başkumandanlığına sunulduğunu bildirmiştir. Tiflis Hükûmeti, Enver Paşa'nın önerisini kabul etmemiştir. Bunun nedeni ise Petrograd'ta yakında toplanacak olan "Kurucular Meclisi"nde barışa dair kararlar onanıncaya kadar Osmanlı Devleti ile herhangi bir temasa girişmemek düşüncesidir. Ancak Kurucular Meclisi'nin 18 Ocak 1918'de Bolşevikler tarafından dağıtılması üzerine Maverâ-yı Kafkas Seym'inde uzun görüşmelerden sonra Vehip Paşa'ya onun önerisi hakkında cevap verilmesi için üç haftalık bir süre istenmesi kararı alınmıştır. Böyle bir sürenin talep edilmesinin nedeni, Osmanlı Devleti ve onun müttefikleri karşısında yalnız kalmamak için Ukrayna¹⁰⁰ ve Güney Doğu Birliği gibi hükûmetlerle temasa geçerek onlarla birlikte hareket edilmek istenmesidir.¹⁰¹ Nitekim böylesi bir gecikmeyle Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti kendisini Osmanlıya ve onun müttefiklerine tanıttırarak fırsatını kaçırmıştır.

Bu arada 16 Ocak 1918 tarihli Vehip Paşa'nın ikinci mektubu, Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti'ni Brest-Litovsk Konferansına davet ile ilgili olmuş ve mektup 14 Şubat'ta Tiflis'e ulaşmıştır. Fakat bu konferans 10 Şubat'ta görüşmeleri kesmiştir. Böylece Osmanlı politikası, Kafkaslar'da egemenliğini kurmak için yerel partileri merkezden koparmaya çalışmıştır. Ne var ki, Tiflis'teki partilerin aralarında anlaşmalarının zorluğu, Vehip Paşa'nın ilk mektubuna cevap verilmesiyle ilgili olarak üç haftalık bir sürenin kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Erzincan ve çevresinde Ermenilerin, Müslüman halk üzerindeki baskı ve zulümleri Rus ordu karargâhının Erzurum'a naklinden sonra birden bire artmış, bu durumu Vehip Paşa 22 Ocak, 1 Şubat ve 11 Şubat 1918 tarihlerinde Rus ve Gürcü generallere

¹⁰⁰ Ukrayna, Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti'nin önerisine sıcak bakmamıştır. Çünkü Brest-Litovsk'a delege göndermiştir. Diğer hükûmetler de batılı devletlerden yana olduğundan Tiflis'in talebine uymamıştır; Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s.171.

¹⁰¹ Bülent Gökay, *a.g.e.*, s. 12.

gönderdiği mektuplarla protesto etmiş, Ermeni mezaliminin durdurulmasını istemiştir. Vehip Paşa, Enver Paşadan aldığı emir üzerine 12 Şubat 1918'de Erzincan yönünde harekete geçmiştir. 13 Şubat'ta Erzincan Osmanlı askerlerinin eline geçmiştir. 12 Mart'ta ise Erzurum'u ele geçiren Osmanlı askerleri, Trabzon'u da 24 Şubat'ta ele geçirmişlerdir.¹⁰² Böylece Osmanlı Devleti tekrar 1914 yılındaki Doğu sınırlarına ulaşmıştır.

Aslında Osmanlı ordusunun bu başarısı; Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti'nin, III. Ordu kumandanı Vehip Paşa'nın mektuplarına pek aldırış etmemesinin nedenleri arasında yer alan Osmanlı Ordusunun güçsüz sayılması hatta Ermeni kuvvetlerinin onu durdurmaya yetebileceği tahmini, kış mevsiminin pek çetin oluşunun buna yardım edeceğinin umulması gibi hususların geçersiz olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti, Osmanlı Devletine yönelik tutumunu değiştirmiştir.¹⁰³ Nitekim Maverâ-yı Kafkasya Hükûmeti ve Seym 3 Mart'ta yaptıkları ortak toplantıda Osmanlı Devleti ile görüşmelere başlamak kararını almış ve bu arada da barış koşullarını saptamıştır. Fakat bir gün sonra Brest-Litovsk'tan Sovyet heyeti üyesi Karahan'dan gelen Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne bırakılacağına ilişkin bir telgraf üzerine Maverâ-yı Kafkasya Hükûmeti' de, Osmanlı Devleti ile görüşmelerde bulunacak heyetinin seyahatini durdurmuştur.

4.2. Brest-Litovsk Antlaşması ve Bolşevik Rusya'nın Savaştan Ayrılması

Rusya'da, Lenin'in önderliğindeki Bolşevikler 1917 Ekim İhtilâlini gerçekleştirirken, Rusya'nın içinde bulunduğu kötü ortamdan çıkmanın ilk ve en önemli koşulunun savaştan ayrılmak olduğunu savunmaları onların daha çok yandaş

¹⁰² İzzet Öztoprak, **a.g.m.**, s.129.

¹⁰³ Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti'nin Maliye Bakanı olan Hadisiyan'ın, Hükûmeti'nin Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği tutumu değiştirdiğine dair ulaştığımız kanaati 11 Mart 1918 günü Seym'de konuştuğu şu sözleri açığa vurmaktadır; "...Kesin olarak söyleyebilirim ki, Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin en içten yurttaşlarıdır ve her ne yönden gelirse gelsin Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne yönelik her çabayı göstereceklerdir. Uluslar arası bir sorun olan "*Türk Ermenistan'ı sorunu*" ancak *biz onu iyi bir biçimde çözersek sorun olmaktan çıkacaktır...*"; Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s.178.

kazanmalarına neden olmuştur. Gerçekten de savaş Rus halkını çok etkilemiştir. Zaten cephedeki askerleri de 1917 yaz mevsiminden itibaren cephelerden ayrılmaya başlamıştır. Nitekim 7 Kasım'da Petrograd'da bir hükûmet darbesi yaparak, Geçici Hükûmeti deviren Bolşevikler, Rusya'nın tek hakimi olmuştur. Ancak Kafkaslarda ise Menşevikler Avrupalı güçler tarafından desteklenerek, Bolşevik yönetimini tasvip etmemiştir. Bolşeviklerin lideri Lenin, ülkenin durumunu ve bu durumdan kurtulmak için ise barış yapmaktan başka çarelerinin olmadığını çok iyi bildiğinden, ihtilâlin henüz ikinci günü olan 8 Kasım'da bir barış dekretinin (beyanname) kabul edilmesi için çaba sarfetmiş ve bunu aynı gün Sovyetlerin II. Kongresi'nde kabul ettirmiştir. Bu dekrette, bütün savaştan devletlere "savaşa hemen son vermeleri, bırakışma imzalamaları, hiçbir toprak parçası ilhak etmeksizin ve savaş tazminatı ödemeksizin, tam anlamıyla demokratik ve adil bir barış yapmaları" çağrısında bulunmuştur.¹⁰⁴ Fakat bu dekret siyasî bir propaganda mahiyetini taşımaktadır. Çünkü sonraki gelişmeler, Bolşeviklerin hiç de barışçı olmadıkları halde, o anki siyasî ve askerî durumlarından ve imkansızlıklarından dolayı, barış istemek zorunda kaldıklarını göstermiştir.

Nitekim Lenin'in dekreti özellikle Almanlarca pek ciddiye alınmamıştır. Çünkü, Alman ve Avusturya-Macaristan askerleri Rusya'nın Ukrayna sınırlarına dayanmış dolayısıyla da Ruslar karşısında avantajlı bir konum elde etmiştir. Böylesi genel bir dekretin işe yaramadığını anlayan Bolşevikler, Almanları razı etmek uğruna, Rus ordularının yeni başkomutanı Krylenko'nun emri ile 26 Kasım 1917'de Alman başkomutanlığına mütareke teklifinde bulunmuştur. Öte yandan Osmanlı Devleti ise Bolşevik Rusların ortaya koydukları barış dekretinden hoşnut olmuştur.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", **Belleten**, C. XXXI, Ankara 1967, TTK Basımevi, s.376.

¹⁰⁵ Osmanlı Devleti'nin Bolşevik Rusların barış teklifleri konusundaki memnuniyetini anlamak için Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda yaratmış olduğu esintiyi görmek yeterli olacaktır. Bu konuya dair görüşler mecliste 3 Aralık 1917'de yapılmıştır. Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Lenin ve Troçky imzalarıyla gelen mütareke teklifi karşısında duyduğu heyecanı şu şekilde tarif ediyordu: "...Gerek biz ve gerek müttefiklerimiz, selahiyetkâr Rus murahhasları karşısında bulunmak şartıyla, gerek mütareke-i umumiye ve gerek sulh müzakerâtına hazır olduğumuzu bildirdik ve murahhaslarımızı tayin eyledik... Bugünkü Rus hükûmetiyle, gerek mütareke-i umumîyeye ve gerek sulh müzakerâtına girişmeye mani hiçbir şey yoktur. Bizim gibi uzun seneler ıslahat sahasında kemâl-i sükûn ile çalışmaya muhtaç olan Rusya ile, bu müsâlemetperver Rusya ile gerek siyasî ve gerek iktisadî en iyi münasebât-ı hem civarıyi idame etmemeye bir sebep kalmamıştır. Rusya bize karşı

Bu arada Almanya'da, mütareke teklifini pek istekli olmasa da hem askerî ve iktisadî hem de siyasî nedenlerden ötürü kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu arada Almanlarla mütareke yapılmasının kesinleşmesi üzerine, Bolşevik Hükûmeti son bir ümit olarak İtilâf devletlerine 28 ve 30 Kasım tarihli iki başvuru daha yapmışsa da, yine herhangi bir sonuç elde edememiştir.¹⁰⁶ Bunun üzerine Rusya'nın İttifâk devletleriyle tek başına görüşmelere başlayacağı -zorunlu da olsa- kesinlik kazanmıştır.

Almanya ile birlikte Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'nin temsilcilerinin de katılacağı görüşmeler için Ruslar tarafsız bir bölgeyi isterken, Almanların isteğiyle Polonya sınırları içerisindeki Brest-Litovsk şehrinde karar kılınmıştır. Bütün hazırlıklarda sonra, 20 Kasım/3 Aralık 1917'de Brest-Litovsk Ateşkes Antlaşması müzakereleri, Alman Doğu Orduları Başkomutanı Prens von Bayern'in Brest-Litovsk'daki genel karargâhında başlamıştır. Müzakereler sırasında Osmanlı heyetine Almanya'da askerî ateşe olarak bulunan Birinci Ferik Zeki Paşa, Alman heyetine General Hoffman, Avusturya-Macaristan heyetine Yarbay Fokorny, Bulgar heyetine de Albay Gantcheff başkanlık etmiştir. Rus delegasyonunun başında ise, Yahudi asıllı Alfred Joffe bulunmuştur.¹⁰⁷ Böylece mütareke görüşmeleri başlamıştır.

Rusların beynindeki mütareke plânı uzun süreli bir ateşkes antlaşması yapılarak, bu müddet zarfında gerek cephede gerekse Avrupa içinde ihtilâl propagandaları yapmayı, dolayısıyla Bolşevik Hükûmeti'nin özellikle Almanya ile Avusturya-Macaristan'da Rus ihtilâlini yaygınlaştırma arzusunu gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Almanya ise, kısa bir mütareke yapılmasından sonra derhal barış görüşmelerine başlamayı ve gerçekleştirilecek barış antlaşması ile Doğu

göstereceği muhaleset ve samimiyetin mukabilini bizden görecektir. Aynı hissiyat ile mütehasşısı olduğunu tahmin ettiğimiz Rusya'nın murahhaslarıyla mütareke-i umumîye ve sulh müzakerâtının arzumuz vechile yakın bir zamanda bir netice-i fiiliyeye iktiran edeceğine ziyadesiyle ümidvârim; Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s.104.

¹⁰⁶ Selami Kılıç, **Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı**, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1995 , (Basılmamış Doktora Tezi), , s. 39-40,44.

¹⁰⁷ Emin Ali Türk geldi, "*Brest-Litovsk Konferansı Hatıraları*", **BTTD**, Ankara 1986, s.46.

cephesindeki tüm askerlerini Batı cephesine nakletmeyi plânlamıştır. Avusturya-Macaristan ile Bulgaristan hükümetleri nasıl olursa olsun yapılacak bir mütarekenin kendilerini hem askeri hem de ekonomik bakımdan çok rahatlatacağına inanmıştır. Osmanlı Devleti ise, şayet bir barış antlaşması gerçekleşirse 1877-78 yılında kaybettiği Kars, Ardahan ve Batum'a kavuşmayı, Doğu sınırlarının güvenliğini sağlamayı ve Rusların Kafkas cephesinden çekilmesini kabul ettirmeyi düşünmüştür.¹⁰⁸

Ancak, Almanlar ve Rusların görüşmelerdeki isteklerinin uyuşmaması sonucu görüşmelere ara verilmiştir. 10 Şubat 1918'de Rus heyetinin başkanı Troçky'nin "ne savaş ne barış" şeklinde açıklamış olduğu formül nedeniyle, Brest-Litovsk müzakereleri tekrar kesilmiş ve Alman orduları 18 Ocak 1918'de Doğu cephesinde harekete geçmiştir. Osmanlı ordusunun ileri hareketi ise yukarıda da belirtildiği gibi 12 Şubat 1918'de başlamıştır. Bu gelişmeler üzerine Ruslar, yeniden barış istemek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine müzâkerelere Brest-Litovsk'ta 1 Mart 1918'de yeniden başlanmıştır. Üstelik Ruslara barış antlaşmasının yapılması içinde 3 gün süre verilmiştir.¹⁰⁹ Ruslar Almanların isteklerini kabul etmekle birlikte, Osmanlı Devleti'nin Kars, Ardahan ve Batum'u istemelerine karşı çıkmıştır. Çünkü Ruslar'a göre bu barış antlaşması sadece içinde bulunulan savaşı ilgilendirmekteydi ve bu bölgeler Ruslar tarafından bu savaşta ele geçirilmemiştir. Özellikle Almanların Osmanlı Devletine bu konuda verdikleri destek, Osmanlı delegasyonu başkanı İbrahim Hakkı Paşa'nın Osmanlı çıkarlarını iyi savunması sonucu bu bölgede plebisit (halk oylaması)¹¹⁰ yapılması kararı ile Rusların bu bölgeyi terk etmesi yönünde karar alınmıştır.

Nitekim, Rusya zor durumda olduğu için, Sovyet murahhasları, bu barışın bir "dayatma" olduğunu beyan ile resmen protestoda bulduktan sonra 3 Mart 1918'de antlaşmayı imzalamıştır. Brest-Litovsk antlaşmaları müttefik dört devlet ile Rusya

¹⁰⁸ Selami Kılıç, **a.g.t.**, s.53-54.

¹⁰⁹ Emin Ali Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 53.

¹¹⁰ Osmanlı Hükümeti daha sonra plebisiti gerçekleştirmek için Dahiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik (Renda) Bey'in, başkanlığında: Şakir Kesebir, Necati, Asaf Talat ve Hilmi (Uran) Beyleri mülkiye müfettişi olarak görevlendirmiştir; Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara 1959, s.86.

arasında imzalanan 14 maddelik asıl antlaşma metninden, asıl antlaşma metnine ilave olarak düzenlenen ek protokollerden ve Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan ayrı ayrı tamamlayıcı barış antlaşmalarından oluşmuştur.¹¹¹

Diğer taraftan, bu barış ile Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da Rus işgali altındaki sahayı ele geçirdikten başka, Elviye-i Selâse'yi (Kars, Ardahan ve Batum) de geri alma imkanını elde etmiştir. Sonuçta yapılan halk oylaması ile de bu üç sancak resmen Osmanlı Devleti'ne ilhak edilecektir.¹¹² Ancak Rusya'daki Şubat ve Ekim ihtilâllerinden sonra, kendisini Geçici Hükûmet'in Kafkasya'daki mirasçısı olarak gören Maverâ-yı Kafkas Komiserliği, Bolşevik Rusyası'nın imzalamış olduğu Brest-Litovsk Barışı'nın Elviye-i Selâse'yi kapsayıcı maddelerini tanımamıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin bu bölgeler için mücadele edeceği başka bir safha da kendiliğinden belirecektir.

4.3. Trabzon Konferansı

Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti, Brest-Litovsk'ta bulunan Sovyet heyeti üyesi Karahan'dan, barış antlaşmasının yapıldığını, Kars, Ardahan ve Batum'un halk oylamasına sunulacağını bildirmesi üzerine Petrograd, Londra, Paris, Berlin ve İstanbul'a telgraflar çekerek Brest-Litovsk Barışı'nı tanımadıklarını bildirmiştir. Çünkü bu bölgelerin kaybı Gürcü ve Ermenilerce kabul edilebilecek bir durum olmamıştır.¹¹³ Onlar için bütün mesele Kars, Ardahan ve Batum'un ellerinde kalmasıdır.

Öte yandan III. Ordu komutanı Vehip Paşa, 10 Mart 1918'de Kars, Ardahan ve Batum'un boşaltılmasına ilişkin olarak Maverâ-yı Kafkas Hükûmetine bir telgraf

¹¹¹ Müttefikler ile Rusya arasındaki ortak anlaşma metni için bkz; **Düstur**, Tertib-i Sani, C. 10, İstanbul 1928.

¹¹² Akdes Nimet Kurat, **a.g.m.**, s. 407.

¹¹³ Selami Kılıç, "*Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya'daki Bazı Askerî ve Siyasi Gelişmeler*", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Ankara 2003, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s. 329.

göndermiştir.¹¹⁴ Vehip Paşa'nın telgrafına Maverâ-yı Kafkas Hükümeti Seym'i bir gün sonra cevap vermiştir. Bu telgrafa göre, Maverâ-yı Kafkas Hükümeti, Rus-Sovyet Hükümetini ve onun imzaladığı Brest-Litovsk Barı Antlaşmasını tanımamaktadır.¹¹⁵

Ancak Maverâ-yı Kafkas Hükümeti Gürcü Çenkeli başkanlığındaki delegelerini Osmanlı Devleti temsilcileri ile görüşmeleri için Batum'dan Trabzon'a göndermiştir.¹¹⁶ Dört Gürcü, dört Azerî ve iki Ermeni delege Trabzon'a gelmiştir. Osmanlı Devleti açısından da gayet tuhaf bir durum ortaya çıkmıştır. Bir yandan Ermenilerle savaşılmakta öte yandan da Ermenilerin de içinde bulunduğu heyetle Trabzon'da görüşmeler başlamaktaydı. Osmanlı Hükümetini Adliye Nâzırı Halil (Menteşe) ile Albay Hüseyin Rauf (Orbay) temsil etmiştir. Görüşmelerin başlamasından bir gün önce yani 13 Mart'ta gizli bir surette Maverâ-yı Kafkas Heyetinden bazı Müslüman delegeler ile Rauf Bey arasında bir görüşme yapılmıştır. Müslümanlar Türk ordusunun Kafkaslara girmesini beklediklerini, İngilizlerin Ermenileri örgütlediklerini ve Bolşeviklerin Kafkaslarda nüfuzlarını arttırmalarının da kendileri açısından tehlikeli olacağını belirtmiştir. Mir Yakup Mehdiyev Bey, "Barış görüşmelerinin ancak şimdiki Kafkas Hükümeti'nin kendisini resmen bağımsız bir hükümet olarak" ilân etmesiyle mümkün olabileceğini söylemiştir.¹¹⁷ Konferansın ilk günü olan 14 Mart'ta, Hüseyin Rauf Bey'in başkanlığındaki ilk resmî oturumda görüşmelerin esası saptanmıştır.¹¹⁸ Rauf Bey, herşeyden önce Kafkas Hükümeti'nin resmen durumunu açıklamasını şu yazıyla istemiştir: "Cumhuriyet-i mezkurenin hüviyeti ve şekli ve teşkilât-ı siyasiye ve idariyesi

¹¹⁴ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 467.

¹¹⁵ Stefanos Yerasimos, **Ekim Devriminden Milli Mücadeleye Türk-Sovyet İlişkileri**, İstanbul 1979, Gözlem Yay., s. 21.

¹¹⁶ Başkanlığını Akakiy İvanoviç Çenkeli'nin yaptığı Maverâ-yı Kafkas heyetinin Trabzon'da müzakereleri yürütecek olan asıl on üyesi şunlardır: Haydar Abaşidze, Mehmed Hasan Hacinski, İbrahim Haydarov, George Beyahobi Gvazava, Ruben İvanoviç (Hovhannes) Kaçaznuni, Georgi Mihayloviç Lashişvili, Mir Yakup Mehdiyev, Halil Has Mehmedov, Aleksandr İvanoviç Hatisyan ve Ekber Ağa Şeyhülislâmov. Heyette toplam 43 kişi bulunmaktadır; Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara 2002, TTK Yay., s. 274.

¹¹⁷ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 469.

¹¹⁸ Müslüman delegelerin verdikleri gizli bilgilere göre, "*Kafkaslılar henüz yönetim biçimlerini belirlemedikleri gibi gelecekte Ruslardan yardım alabilmek ümidiyle, Rusları gücendirmemek için şimdiden bağımsızlıklarını ilân etmiyorlardı.*"; Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 469.

hakkında Kafkasya heyet-i murahhaslarının beyanat-ı sarihede bulunmasını rica...”¹¹⁹ Osmanlı Devleti heyetinin, Müslüman delegeler aracılığı ile aldığı bilgiye göre Kafkas heyeti “Seym”in kararı ile barışın yapılması için 1914 senesinde savaştan önce Osmanlı Devleti ile Rusya arasında var olan sınırın oluşturulmasını istemiştir. Osmanlı Devleti içinde bulunmak koşuluyla, “Türkiye Ermenistan’ı”na muhtariyet elde etmeye çalışmak da bir diğer istekleri olmuştur. Bu arada resmî görüşmelerin başında Çenkeli, basına verdiği demeçte, Brest-Litovsk Barışı’nı tanımadıklarını, 1914 sınırının görüşmenin esasını oluşturması gerektiğini açıklamıştır. Yine Kafkas heyetinde bulunan kimi delegeler, Brest-Litovsk Antlaşması’nı Kafkaslar’a ait kısmî devletler arası hukuk açısından hükümsüz olduğunu savunmuştur.¹²⁰

Hüseyin Rauf ise Brest-Litovsk Antlaşması yapıldığında Kafkas Hükûmeti’nin teşekkül etmemiş ve bağımsızlığını onaylattırmamış olduğundan, Çenkeli’nin iddialarını reddetmiştir. Bununla beraber, Çenkeli, Hüseyin Rauf ile gizlice görüşerek Gürcülerin özellikle Batum’un kendilerinde kalmasını arzu ettiklerini bir de Elviye-i Selâse’de Ermenilere muhtariyet nevinde bazı müsamahada bulunulmasını, bunun yapılmasıyla da Ermenilerin büsbütün İngilizlerin kucaklarına atılmalarına engel olunabileceğini ifade etmiştir.¹²¹

18 Mart tarihindeki toplantıda Kafkas heyeti Brest-Litovks Antlaşması’nın kabul edilemeyeceğini bir kez daha ileri sürerek barış önerilerinin görüşülmesini teklif etmiştir. Bu iddiaya karşı Osmanlı heyeti Rusya Hükûmetince yapılan antlaşmanın bütün Rusya için geçerli olduğunu, Brest-Litovsk Antlaşması’nın protesto edilmesinin hükümsüzlüğünü, kendileriyle barış yapmadan önce bağımsızlıklarını ilân etmeleri ve yönetim biçimlerini belirlemeleri gerektiğini ileri sürmüştür.¹²²

Ancak Maverâ-yı Kafkasya heyeti üyeleri Brest-Litovsk Antlaşması’nı tanımamakla ısrar etmiştir. Bununla birlikte, Ardahan ve bazı yerlerin Osmanlı

¹¹⁹ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 470, Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s.186-187.

¹²⁰ Enis Şahin, **a.g.e.**, s. 311-364.

¹²¹ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s. 471.

¹²² **A.g.e.**, s.471-472.

Devleti'ne bırakılabileceğini belirterek Batum'un kesinlikle Gürcülerin elinde kalmasını ve Kars'ın Ermenilere verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Rauf Bey, Trabzon'da ki tartışmaları kesip, 6 Nisan günü Kafkas heyetine bir ultiimatom göndererek, "hem Brest-Litovsk Barışı'nı tanımalarını hem de Türkiye ile kesin görüşmelerde bulunabilmek için, Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin kendisini bağımsız bir devlet olarak Rusya'dan ayırdığını kesin bir biçimde açıklamasını" istemiştir.¹²³

Bu ultiimatom üzerine Maverâ-yı Kafkas Heyeti Trabzon'dan ayrılarak meclisiyle (Seym) birlikte toplanmak üzere Tiflis'e gitmiştir. Seym'de şiddetli tartışmalar olmuş, Gürcüler, Ermeniler ve Azerîler karşılıklı birbirlerini itham etmişlerdir. Azerîler, Rauf Bey'in önerilerinin çok azı dışında kabul edilmesini savunmuşlarken, Gürcü ve Ermeni, Osmanlı Devleti'ne karşı Almanya ve İngiltere'ye dayanarak Türk ilerlemesini durdurabileceklerini ileri sürmüşlerdir.

Tiflis'te bu tartışmalar devam ederken, 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Enver Paşa'dan aldığı emir üzerine askerî harekâta başlamıştır. 5 Nisan'da Sarıkamış Ermenilerden Türklere geçmiştir. İki gün sonra da Türk ordusu Van'a girmiştir. Bu gelişmeler üzerine Çenkeli, Harbiye nâzırı ile birlikte Ermeni generallerine çarpışmalara son vermelerini emretmiştir. 25 Nisan'da Kars kalesi hiçbir direniş uğramadan Türklerin eline geçmiştir. Nitekim 30 Nisan'a gelindiğinde üç sancak da Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir.¹²⁴ Böylece Brest-Litovsk Antlaşmasının koşulları gerçekleşmiştir.

Öte yandan Maverâ-yı Kafkas Seym'i 23 Nisan'da Maverâ-yı Kafkas'ın resmen bağımsızlığını kararlaştırmıştır. 26 Nisan'da da bağımsız ilk hükûmet kurulmuştur.¹²⁵ Yeni Başbakan ve Dışişleri Bakanı Gürcü Çankeli, Vehip Paşa'ya 26 Nisan'da çektiği telgrafta barışma koşullarını onayladığını bildirmiştir. 26

¹²³ A.g.e., s. 472, Stefanos Yerasimos, a.g.e., s. 22.

¹²⁴ Kâzım Karabekir, **Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu**, Erzurum 1990, s.322.

¹²⁵ Seym'den güvenoyu alan hükûmette 12 bakanın 4'ü Türk'tür; Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s.189.

Nisan'da Vehip Paşa, kendi hükûmetinin, Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyetini tanıdığını Tiflis'e bildirip onları Batum'da yeni bir konferansa çağırmıştır.¹²⁶

4.4. Batum Konferansı ve Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti'nin Dağılması

Trabzon Konferansı'nın bir sonuç alınmadan dağılması üzerine III. Ordu'nun ileri harekâtından sonra ortaya çıkan yeni askerî ve siyasî sorunların görüşüleceği Batum Konferansı 11 Mayıs 1918'de başlamıştır. Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti konferansa 45 kişilik heyet göndermiştir. Ancak asıl temsil görevini 6 kişi üstlenmiştir. Bunlar Başbakan ve Dışişleri sıfatıyla heyet başkanı olarak gelen Gürcü Chenkeli ve Nikoladzo, Azerî temsilciler Mehmet Emin Resulzâde ve Mehmet Hasan Hacinski, Ermeni temsilcilerden de Kaçaznuni ve Hatisyan idi. Konferansa Osmanlı Devleti ve Almanya'nın da uygun görmesiyle Kuzey Kafkas Dağlılar ittifakını temsilen Haydar Boummotov, Abdülmecit Çermoyef, Temirhanov ve Gandemirov katılmıştır. Konferansa Almanya, Von Lossov, Tiflis eski elçisi Kont Şulenberg, Yakın Doğu uzmanı diplomat Von Vezenberg'in bulunduğu bir heyetle katılmıştır. Osmanlı Devleti ise Adliye Nâzırı Halil (Menteşe) Bey başkanlığında bir heyeti konferansa göndermiştir. Bu heyette III. Ordu Komutanı Vehip Paşa da yer almıştır.¹²⁷

Diğer taraftan, Sovyet Rusya da Batum Konferansı'na bir temsilci ile katılmak istemiş ancak bu istek Osmanlı Devleti tarafından dikkate alınmamıştır. Bunun üzerine Çiçerin, konferansa bir telgraf göndererek alınacak kararları tanımayacaklarını bildirmiştir. Bu arada, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya, Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Anlaşması ile belirlenen sınırların doğusunda ileri bir harekât yapmamasını istemiştir. Bu konuda yaptığı askerî ve siyasî baskıları çatışma ve tehdide kadar da götürmüştür.¹²⁸

¹²⁶ Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s. 22.

¹²⁷ Enis Şahin, **a.g.e.**, s. 514-520.

¹²⁸ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s.475.

Konferansın açılış konuşmasını Halil Bey yapmıştır. Mevcut durumu ve Osmanlı Devleti'nin isteklerini dile getiren Halil Bey, Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti'nin Brest-Litovsk Anlaşması'nın şartlarına uymadığından, anlaşma ile kazanılmış hakların ancak kuvvet yoluyla elde edildiğini, bu durumda Osmanlı çıkarlarının mevcut durum karşısında yeniden değerlendirilip belirlendiğini belirtmiş, on iki madde ve üç ilâveden ibaret olan Osmanlı Devleti ile Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti arasında barış ve dostluk hakkında anlaşma metnini müzakere için Kafkas temsilcilerine takdim etmiştir. Anlaşma metninde Osmanlı Devleti savaşta verdiği kayıplar karşılığı olarak yeni toprakları talep etmiştir. Bu talepler Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Eçmiedzin kazaları ile Kars-Gümrü-Culfa demiryolunu içermekteydi. Ancak Osmanlı isteklerinin bu şekilde kabul edilmeyeceğini Maverâ-yı Kafkas Heyeti temsilcileri hemen ifade etmiştir.¹²⁹

Görüşmeler sırasında Gürcülerle Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinde çarpışmalar olurken, Gümrü-Culfa demiryolundan yararlanma talebini Ermeniler kabul etmediği için I. ve II. Kolordular Grup Komutanı Yakup Şevki Paşa, bu bölgelerdeki Türk birliklerine harekât emri vermiş ve 15 Mayıs'ta Gümrü, 28 Mayıs'ta Karakilise ele geçirilmiştir. Bu başarılarla bir yandan Batum'daki Maverâ-yı Kafkas heyeti Türk isteklerini kabule zorlanırken, bir yandan da adı geçen bölgelerde Ermenilerin yaptığı katliam durdurulmuştur.¹³⁰ Türk birlikleri Erivan ve Tiflis istikametinde ilerleme kaydetmelerine rağmen Maverâ-yı Kafkas heyeti Halil Menteşe Bey'in ileri sürdüğü şartları kabul etmemiştir.

Bu durum karşısında Halil Bey tutumunu sertleştirmiş ve Maverâ-yı Kafkas heyeti başkanı Chenkeli'ye bir de nota vermiştir.¹³¹ Halil Bey'in Kafkaslardaki

¹²⁹ A.g.e., s.475.

¹³⁰ Nurcan Toksoy, "Rusya ve Maverâ-yı Kafkas Komiserliği Bünyesinde Türk-Ermeni İlişkileri", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Ankara 2003, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s. 456.

¹³¹ Halil Bey'in Maverâ-yı Kafkas heyeti temsilcilerine verdiği sözkonusu notasında şu ifadeler yer alıyordu: "Zatâîlilerine malûm olduğu üzere Kafkas'ın durumu çok kritik ve karışiktır ve çözümlenmeye muhtaçtır. Bakû ve etrafında yüz binlerce Türk ve Müslüman kendilerine inklâpçı diyen vicdansız haydutların kanlı pençesinde inliyor. Bu zavallıları tehdit eden, düzelmesi imkânsız felâket gündün güne artmaktadır. Sayısız müteşekkil haydut güçlerinin tecavüzüne maruz kalan Kafkas'ın başka bölgelerindeki Türk ve Müslüman halkın durumu hiç de ümit verici değildir. Reis hazretleri,

mevcut durumu yansıtan notasına ilâveten Osmanlı Devleti ile kalıcı bir barışın yapılabilmesi için Maverâ-yı Kafkas Konfederasyonunu teşkil eden her toplumun kendi bağımsız devletlerini ilân etmeleri gerektiği şeklindeki yeni yaklaşımıyla görüşmelere değişik bir boyut kazandırmıştır.

Zaten millî çıkarları birbirleriyle çatışan bu üç toplumun zoraki gerçekleşen bu beraberliği devam ettirme hususunda istekleri de zayıflamıştır. Çünkü Ermeniler ve Gürcüler Türk ordusunun ilerleyişine engel olmaya çalışırken, Azerî ileri gelenleri ise Osmanlı idarecilerini teşvik etmişlerdir. Bu durum karşısında Maverâ-yı Kafkas Konfederasyonu'nun Seym'i (meclis) 26 Mayıs 1918'de yaptığı son toplantısında konfederasyonu feshetmiştir. Aynı gün Gürcüler ve Ermeniler kendi müstakil devletlerini ilân etmiştir. 28 Mayıs 1918 tarihinde de Azerbaycan bağımsızlığını ilân etmiştir. Yeni kurulan bu üç devletten Gürcistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistan'ın başkenti ise Erivan idi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkentinin Bakû olması gerekirdi, ancak burası, 31 Aralık 1917'de "Kafkas Fevkalâde Komiseri" olarak Petrograd'dan gönderilen Ermeni komünistlerinden Stephan Şaumyan'ın düzenlediği bir darbe ile Azerî yönetimin devrilmesiyle 18 Mart 1918'de Bolşeviklerin yönetimine girmiştir. Bu sebeple Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti geçici olarak Gence olmuştur.¹³²

28 Mayıs'ta bağımsızlığını ilân eden Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde Maverâ-yı Kafkas Konfederasyonu meclisi olan Seym'de bulunmuş olan Azerbaycanlı üyelere bir "Millî Meclis" meydana getirilmiştir. Bu meclisin başkanlığına Mehmet Emin Resulzâde seçilmiştir. Sekiz bakandan oluşan Azerbaycan Hükûmetinin ilk başbakanı Feth Ali Han Hoyski olmuştur.¹³³

kabul ederseniz ki, bu adı taşımaya lâyık olan hiçbir hükûmet, komşu olduğu bir arazide böyle katliamların cezasız kalmasında dayanamaz ve yine kabul ediniz ki Kafkas'ı mahveden bu anarşi münasebetiyle Devlet-i Âli Osmanîye'nin halkı ile aynı ırk ve dine mensup bir halkın asayışı ile dahi alâkası vardır. Diğer taraftan genel harbin gereği olarak Devlet-i Âliye kendi ordusunu diğer cephelere Kafkas yolu göndermek mecburiyeti karşısındadır. Bu da şimdiki muayyen olmayan duruma son vermeyi gerektiriyor. ”; Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentese'nin Anıları, Yayına Haz. İsmail Arar, İstanbul 1986, Hürriyet Vakfı Yay., s.229.

¹³² ¹³² İzzet Öztoprak, **a.g.m.**, s.136.

¹³³ 30 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması hakkında Başbakan F.H.Hoyski'nin imzaladığı bildiri bütün ülkelerin dışişleri bakanlıklarına gönderilmiştir. Azerbaycan Devleti'nin

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Kars, Ardahan ve Batum'un statüsünün görüşüldüğü Trabzon Konferansı'nda başlayan yakınlaşma Batum Konferansında daha da artmıştır. Üstelik iki devlet arasında bu konferansta hukukî, iktisadî alanları kapsayan bir antlaşma imzalanmıştır. 4 Haziran 1918'de yapılan bu antlaşma ile Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında daima bir kardeşlik ve dostluk var olacağı vurgulanarak, Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından istenildiğinde Osmanlı Devleti'nin intizam ve asayiş temin etmek için bu ülkeye asker göndermesi karar altına alınmıştır. Bu antlaşmaları Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı Halil Mentеше ile III. Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti adına ise Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski ile Millî Meclis Başkanı Mehmet Emin Resulzâde imzalamıştır.¹³⁴

Öte yandan 4 Haziran 1918'de diğer Kafkas Cumhuriyetleri de Osmanlı Devleti ile antlaşmalar imzalamıştır. Böylece Batum Konferansı sona ermiştir. Osmanlı toprakları doğu'da Ahıska ve Ahılkelek'in katılmasıyla 1828 sınırına ulaşmıştır. Böylece Gümrü-Çulha demir yolu da Osmanlı denetimine girmiştir.

4.5. Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Halklarına Yönelik Politikası

Tarihsel süreçte, Kuzey Kafkasya'nın Müslüman halkları ile Osmanlı Devleti'nin, özellikle Ruslara karşı birçok kez birlikte hareket ettikleri görülmüştür. Birinci Dünya Savaşı başladığında da Osmanlı Devleti, bu bölgedeki halklarla yakından ilgilenmiş, iş başındaki İttihat ve Terakki yönetimi oradaki halkın Ruslara karşı ayaklandırılması için faaliyetlerde bulunmuştur. Ağustos 1914'te Enver

bağımsızlığını ilân etmesi Rusya ve İran'ı rahatsız etmiştir. İran yetkilileri kesin belirlenmiş sınırlar içerisinde yeni kurulmuş devletin Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti olarak adlandırılmış olmasının Osmanlı Devleti'nin yardımıyla Güney Azerbaycan'la birleşebileceği yönünde bir hazırlık olduğundan İran yetkilileri şüphelenmişlerdir. 4 Haziran 1918'de imzalanan dostluk anlaşması bu şüpheleri daha da arttırmıştır. İran'ın duyduğu rahatsızlığa son vermek için Azerbaycan Hükümeti dış yazışmalarında Kafkas Azerbaycan'ı ifadesini kullanmaya başlamıştır; Nâsır Yüceer, "*Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a Askerî ve Siyasî Yardımı*", **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Ankara 2003, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s. 287.

¹³⁴ Osmanlı Devleti ile Azerbaycan'ın ilişkilerindeki resmi belgeler için bkz; **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918)**, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yayın No: 9, Ankara 1993, s.226-235.

Paşa'nın teşvikiyle Müşir Fuat Paşa “Türk Sıhî Misyonu” adıyla bir teşkilat kurmuş, Kafkaslar'da birkaç muhtar ülkeden meydana gelecek bir devletin teşkilini ve başına da bir Osmanlı şehzadesinin geçirilmesini tasarlamıştır.¹³⁵

Nitekim 1917 yılında İttihat ve Terakki Partisinin Kafkas Şubesi kurulmuş ve başına da Hasan Ruşeni Bey getirilmiştir. Üstelik Birinci Dünya Savaşı'nın son yılları içinde Kafkas Cephesi'nin ayrı bir önem kazanmasıyla birlikte Enver Paşa da, Kafkasya'da Ruslar ile Osmanlı Devleti arasında bir tampon Kafkas Devleti oluşturmanın yollarını aramıştır. Bu bağlamda Azerbaycan ile Kuzey Kafkasya'nın Müslüman topraklarından oluşacak birliğin meydana getirilmesi planlanmıştır. Öte yandan, Kuzey Kafkas Müslüman halkının isteği üzerine Kafkasya'da teşkilatlanma emri vermiştir. Böylece, 7 Mart 1918 günü III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın Bakû'lü Muharrir Mustafa Bey'den naklen “Dağıstan ve Kafkasya Ahali-i İslâmiyesi'nin Ordu-yu Osmaniyeyi bekleediklerini, Dağıstan ve Kafkasya'nın behemehâl Hükûmeti Osmaniyeye iltihakını arzu ettiklerini ve bu maksadın istihsâli için ne yapmaları gerektiği ayrıca Bakû'ye salâhiyetli bir zatın gönderilmesini” isteyen dileğini bildirmesi üzerine bunu önemli bir fırsat olarak değerlendiren Enver Paşa; Kafkas teşkilâtı için tecrübelerinden yararlanmak üzere kardeşi Nuri Bey'in Kafkas teşkilâtına memur edildiğini, maiyetine de gereken Erkân-ı Harbiye ve diğer heyetlerin seçilerek tayin edildiğini ve öncelikle Bakû cephesine gideceğini bildirmiştir.¹³⁶

Kuzey Kafkas temsilcileri olan Abdülmecit Çermoyef, Muhammed Kadı Dibirov ve Haydar Bammat, Osmanlı Devleti temsilcisi Hüseyin Rauf Bey ile ilk temaslarını zaten Trabzon Konferansından bir gün önce yani 13 Mart 1918'de yapmıştır. Bu görüşmede Kuzey Kafkas temsilcileri, Güney Kafkasya'nın (Maverâ-yı Kafkasya/Transkafkasya) özellikle Dağıstan ve Kuzey Kafkasya ile birleşmeden

¹³⁵ Akdes Nimet Kurat, **a.g.e.**, s.664.

¹³⁶ Ali Sarıkoyuncu-Mesut Erşan, “*Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Ankara 2003, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s. 214.

bir hükûmet olarak varlığını sürdüremeyeceğini belirterek, bu konudaki çalışmalarına Trabzon'da da devam edeceklerini belirtmiştir.¹³⁷

Nitekim Trabzon'dan sonra Batum'a geçen Kuzey Kafkasya Heyeti burada Başkumandan ve Harbiye Nazırı Enver Paşa ile bir görüşme de yapmıştır. Kuzey Kafkas temsilcileri ile Enver Paşa'nın görüşlerinin uygun olması neticesinde heyet, daha ayrıntılı görüşmeler yapmak üzere Enver Paşa ile birlikte İstanbul'a gitmiştir. Padişah ve Osmanlı Hükûmeti erkânı tarafından gayet iyi karşılanan heyet, Osmanlı Devleti ile kurdukları bu münasebetten duydukları memnuniyeti dile getirmiştir.¹³⁸

Bu arada Kuzey Kafkasyalılar 11 Mayıs 1918'de Dağıstan'ın Timurhanşura şehrinde milli ve müstakil Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin kurulduğunu bütün dünyaya ilân etmiştir.¹³⁹

Aynı zamanda İstanbul'da bulunan Kuzey Kafkas delegeleri durumu İstanbul Hükûmeti ile birlikte diğer hükûmetlere de bildirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya ait teşebbüsünün tam bir ehliyet ve program halinde yazılmasını, orada birliğin sağlanması için güvenilir bir zatın veya şehzadegândan birisinin gönderilmesini, Teşkilât-ı Mahsusa tarafından gizli surette gönderilecek kişilerin özellikle Kafkasya'yı bilenlerden seçilmesini isteyen delegeler ayrıca Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin sınırlarını gösteren bir krokiyi de hükûmete sunmuştur.¹⁴⁰

Nitekim, Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı Osmanlı Hükûmeti tarafından derhâl tanınmış ve istekleri kabul edilerek hazırlıklara başlanılmıştır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını tanınması Sovyet Rusya'nın şiddetli tepkisine yol açmıştır. Bu konuda Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin

¹³⁷ **A.g.m.**, s.214-215.

¹³⁸ Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı sürecindeki faaliyetleri hk. geniş bilgi için bkz; Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1914-1922**, C.III, İstanbul 1972, Remzi Kitabevi.

¹³⁹ **Tasvir-i Efkâr**: 14 Mayıs 1334/1918; **Vakit**: 14 Mayıs 1334/1918.

¹⁴⁰ Ali Sarıkoyuncu-Mesut Erşan, **a.g.m.**, s.216.

30 Mayıs 1918 tarihli bir notayı Moskova'daki Türk Büyük Elçisi Galib Kemali Bey'e vererek Kuzey Kafkasya'nın tanınmasını protesto etmiştir.¹⁴¹

Her ne kadar Sovyet Rusya, Osmanlı Devleti ile Kuzey Kafkas halklarının ilişkilerinden rahatsızlık duysa da her iki tarafta karşılıklı ilişkilerini kesmemiştir. Batum Konferansına katılan Kuzey Kafkas Cumhuriyeti temsilcileri 8 Haziran'da, Osmanlı Hükûmeti temsilcileri ile bir antlaşma imzalamıştır. İki taraf arasında imzalanan ve siyasî, hukukî, iktisadî alanlarda ve dostane ilişkilerin kurulması konusunda ittifak ettikleri açıklanan anlaşma metninden başka iki hükûmet arasında harpten doğan ve doğrudan doğruya kendilerini ilgilendiren bazı askerî meseleleri halletmek üzere geçici bir ek anlaşma imzalanmıştır.¹⁴²

Batum'da imzalanan bu anlaşmadan sonra Bolşeviklerin Kafkasya'da saldırılarının artması üzerine daha somut neticeler elde etmek amacıyla yeni bir heyet İstanbul'a gönderilmiştir. 24 Haziran'da İstanbul'a gelen Kuzey Kafkasya heyeti önce Sadrazam Talat Paşa daha sonra da Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Beyle görüşmüştür. Osmanlı Hükûmeti ise, Kuzey Kafkasya delegelerine, Kuzey Kafkasya'nın kurtuluşu ve istiklâlinin tanınması konusunda Müttefik devletlerle görüşüldüğü ve yakın zamanda bir sonuç alınacağını bildirmiştir.¹⁴³

Nitekim, İstanbul'da bulunan Kuzey Kafkas delegelerinin çalışmaları sonucu Osmanlı Hükûmeti, Kuzey Kafkasya'da bir askerî teşkilât oluşturmak üzere harekete geçmiştir. Kuzey Kafkasya için Harbiye Nezareti tarafından IV. Piyade Fırkası ile I. Süvari Fırkası, Miralay Akif Bey'in kumandasına verilerek askeri teşkilâtlanmanın gerçekleştirilmesi emredilmiştir. Akif Bey de karargâhı ile önce 26 Haziran'da Batum'a daha sonra da 28 Temmuz'da Tiflis üzerinden Gence'ye varmıştır. Burada Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa ile görüşen Kuzey Kafkas Kumandan

¹⁴¹ Galib Kemali Bey'in Moskova Elçiliği hk. geniş bilgi için bkz; Galib Kemali Söylemezoğlu, **30 Senelik Siyasi Hatıralarımın Üçüncü Cildi 1918-1922**, İstanbul 1953.

¹⁴² Enis Şahin, **a.g.e.**, s.639-640.

¹⁴³ Ali Sarıkoyuncu-Mesut Erşan, **a.g.m.**, s.217.

Vekili Akif Bey'e emrindeki kıt'aların Kafkasya'nın Dağıstan ve Çeçenlerle meskûn bölgelerinde teşkilât yapacağı bildirilmiştir.¹⁴⁴

Diğer taraftan İsmail Hakkı Bey, Haziran ayı başlarından itibaren Kuzey Kafkasya'da askerî-idarî teşkilât meydana getirmeye girişmiştir. Halkı Bolşeviklerle mücadeleleye çağıran İsmail Hakkı Bey, Kuba, Derbend ve Temirhanşura cephelerinde gerekli önlemleri almıştır. Bu arada Osmanlı Hükûmeti, sabık Çanakkale grubu ve XIV. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşayı, hem “Şimalî Kafkas Kumandanı” hem de “Şimalî Kafkas Cumhuriyeti nezdinde Osmanlı Hükûmetinin askeri ve siyasi mümessili olarak atamıştır. 29 Ağustos 1918'de Batum'a gelen Yusuf İzzet Paşa 2 Ekim 1918'de Bakü'ye gelmiştir. 8 Ekim'de Derbend'e geçen Yusuf İzzet Paşa, 12 Ekim 1918 günü İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın da Derbend'e gelmesiyle 13 Ekim 1918 günü düzenlenen bir törenle Derbend hükûmet konağına “Şimali Kafkas Hükûmeti Cumhuriyesi”nin bayrağı çekilmiş ve hükûmetin tesisi resmen ilân edilmiştir.¹⁴⁵

Ancak 6 Kasım günü bir Fransız ve bir İngiliz subayı Yusuf İzzet Paşa'nın karargahına gelerek, Türkiye'nin İtilâf Devletleri ile mütareke yaptığını ve askerî harekâtın durdurulması gerektiğini bildirmiştir. Bu haberin doğruluğunun anlaşılması üzerine Yusuf İzzet Paşa 6 Kasım'da askerî harekâtın durdurulması emrini vermiştir. Ancak Petrovsk şehrini Rusların boşalttığını haber alan Yusuf İzzet Paşa bu şehre birliklerin girmesini istemiş, ardından şehir ele geçirilmiştir.¹⁴⁶

Osmanlı Devleti, özellikle Bolşevik İhtilâli sonrasında izlediği Kuzey Kafkasya politikası ile oradaki bölgeleri Bolşevik Ruslardan kurtarmakla kalmamış, o bölgelerde yaşayan Müslüman nüfusunun Ermeni, İngiliz ve Bolşevik Rus mezalimine uğramasına engel olmuştur. Üstelik elde ettiği başarılarla Bolşevik Ruslar, İngilizler ve Ermeniler karşısında askerî alanda tekrar prestij sağlamıştır.

¹⁴⁴ A.g.m., s.217.

¹⁴⁵ Şimali (Kuzey) Kafkas Hükûmeti Cumhuriyesi hk. geniş bilgi için bkz; Sefer Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C.I, İstanbul 2003, Birleşik Kafkasya Derneği Yay.

¹⁴⁶ Ali Sarıkoyuncu-Mesut Erşan, a.g.m., s.219-220.

4.6. Kafkasya’da Türk İlerleyişi Karşısında Alman, İngiliz ve Bolşevik Rus Politikaları

Birinci Dünya Savaşının uzun sürmesi ve Bolşevik İhtilâli ile Rusların savaştan ayrılmaları savaşan devletlerin savaş stratejilerinde değişikliklere gitmelerine sebep olmuştur. Nitekim Kafkasya hem sahip olduğu yer altı kaynakları (petrol, manganez, bakır, demir) hem de İngilizlerin Hindistan sömürge yollarına geçişi sağlayan yolları ile özellikle 1917 Bolşevik İhtilâli sonrasında Osmanlı Devleti, İngiltere, Bolşevik Rusya ve Almanya arasında rekabet alanı haline gelmiştir. Bu rekabet alanında Bakû petrolüne sahip olma isteği ön plâna çıkmıştır.

Bolşevik Ruslar her ne kadar 1917 Ekim (Kasım) İhtilâli ile savaştan ayrılıp, 3 Aralık 1917’de Rusya topraklarında yaşayan halklara bağımsızlık vereceğini Lenin’in sözleri ile ilân etmişlerse de, Kafkaslardaki çıkarları gereği tam anlamıyla bölgeden elini çekmemişlerdir. 4 Mart’ta, Bakû’de “Halk Örgütleri Yürütme Komitesi” ni kurmuşlar ve başkanlığına da Stepan Şaumyan’ı seçmişlerdir.¹⁴⁷ Fakat Şaumyan’ın Bakû’de tam anlamıyla otoriteyi sağlaması elindeki Rus birliğinin mevcudunun azlığı düşünüldüğünde hiç de kolay olmamıştır. En büyük destekçileri Ermeniler olmuş, bu durum da Azerîlerle Ermenilerin Bakû’de çarpışmalarına neden olmuştur.

Bolşeviklerin Ermenilerle birlikte Azerîlere karşı takındığı kötü tutum, Osmanlı Devleti’nin Trabzon Konferansından itibaren dikkatini çekmiştir. Trabzon ve Batum Konferanslarından istediği sonuçları alamayan Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya’ya bir dizi askerî operasyon düzenlemeyi kararlaştırmıştır. Bu fikrin en büyük savunucusu da Enver Paşa olmuştur. Osmanlı Devleti’nin askeri harekâtından sadece Bolşevik Ruslar ve İngilizler rahatsız olmamışlardır. Kendi müttefiki olan Almanlar da Türk ilerleyişinden çok rahatsız olmuş, Mayıs ayının sonlarından

¹⁴⁷ Stepan Şaumyan (1878-1918), 1902 yılında Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği’nin kurucusudur. 1914 Mayıs’ında petrol işçileri grevinin yöneticiliğini yaptığından dolayı 1916 yılında Ruslar tarafından tutuklanmıştır; Bülent Gökay, *a.g.e.*, s.26.

İtibaren Osmanlı Genelkurmay Başkanı General Seeckt aracılığıyla Alman Orduları Yüksek İdaresi Komutanı Ludendorff, Enver Paşa'yı Türk ilerleyişinin durması konusunda uyarmıştır. Bunlara bir de Osmanlı Devleti'nin müttefiklerine danışmadan 4 ve 8 Haziran'da Kafkasya'daki bağımsız devletler (Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan) ile antlaşmalar imzalaması ve bu antlaşmaların Alman temsilci Lossow'un, Poti'de Gürcü Başbakan Chenkeli ile imzalamış olduğu antlaşmalar ile bazı noktalarda çakışması –özellikle Türk tarafın Gürcistan demir yollarında hak iddia etmesi- eklenince, Ludendorff, General Seeckt'i devreden çıkararak, kendisi doğrudan Enver paşa ile irtibata geçmiştir. 8 Haziran tarihli tehdit edici telgraflarında Ludendorff, Kafkasya'daki Türk-Alman anlaşmazlığının Alman orduları Yüksek İdaresinin tutumundan değil, Türkiye'nin müttefiklerini ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı hiçe sayarak Kafkasya'da hareket etmesinden kaynaklandığını belirttikten sonra, Osmanlı Devleti'nin, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın onayını almadan Güney Kafkasya devletleri ile imzalamış olduğu antlaşmaları Almanya'nın tanımadığını da belirtmiştir.¹⁴⁸ Böylece Alman Dışişlerinden sonra, Alman Orduları Yüksek İdaresinde Türkiye'nin imzalamış olduğu bu antlaşmaları tanımayacağını açıklıyordu. Bu durum aslında dört yıldan beri devam eden Alman-Türk ittifakı ile ilk defa Kafkasya yüzünden kopma noktasına geldiğini ortaya koymaktadır.

Savaşın uzaması Almanların savaş plânlarını alt üst etmiştir. Ekonomisi artık savaşı sürdürmek konusunda tartışılır hale gelen Almanlar için Bakü petrolü onları ayakta tutabilecek bir öneme sahiptir. Çünkü Bakü petrolünün dörtte biri bile barış zamanında Alman ekonomisini ayakta tutmaya yetebilecektir. Öte yandan Romanya'dan getirilen petrol artık ihtiyacı karşılayamaz hale gelmiştir. Yine Güney Kafkasya'nın Almanların eline geçmesi, en büyük rakibi olan İngilizlerin sömürge yollarını kendilerine açarak İngilizleri sömürgelerinde yok etmek imkanını sağlayacaktır. Ancak Almanların bütün bu plânlarını Nuri Paşa kumandanlığında ilerleyen “İslâm Ordusu” alt üst etmektedir. Böylece Almanların Osmanlı

¹⁴⁸ Mustafa Çolak, “*Alman Belgelerinde Bakü Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi (1918)*,” **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Ankara 2003, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s. 547.

Devleti'nin Brest-Litovsk Barış Antlaşmasında Türkleri ilgilendiren doğu sınırlarını taşımakla itham etmelerine neden olmuştur. Üstelik Almalara göre, Türk birlikleri Bakû istikametinde ilerlemeleri yerine Kuzey İran, Suriye ve Mezopotamya bölgelerine gidip orada İngiliz askerleriyle savaşmaları gerekmektedir.¹⁴⁹

Gerçekte Almanlar 27 Ağustos'ta Almanya'da Bolşevik Ruslarla bir antlaşma imzalamışlardır. Bu antlaşmaya göre Bakû, Bolşevik Rusların olacak, Bolşevik Ruslar da Almanya'ya Bakû¹⁵⁰ Petrollerini dörtte birini verecektir.¹⁵¹

İngilizler ise Bolşevik İhtilâlden sonra çekilen Rus askerlerin bölgede gittikçe nüfuzlarının azaldığının farkındadırlar. O dönemin İtilaf Güçlerine sadık tek Rus gücü olarak, Don kıyısındaki Novoçerkask'ta bulunan Kazak generali A.M. Kaledin'in birlikleri kalmıştır.¹⁵² Diğer taraftan 29 Kasım 1917'de, Petrograd'daki İngiliz askeri ateşesi General Knox, Güney Rusya'daki bütün önemli Kazak orduları temsilcilerinin bir "Güneydoğu Birliği" kurduklarını bildirmiştir. İngilizler böylesi bir faaliyetle amaçları bu birliğin içerisine Ermeni ve Gürcü askerleri de katıp, bölgede Bolşevik İhtilâli öncesinde İttifak Devletlerinin askerilerine karşı koruyan Rusların yerlerini doldurmaktır. Böylece Alman ve Türk askerleri bu bölgelere yaklaşamayacak, Rusya'dan kömür, demir ve petrol ya da Sibirya'dan hububat elde etmelerinin önüne geçeceklerdir. Yine İngilizlere göre, Azerî petrolleri ve Ukrayna buğdayı Alman ya da Türklerin eline geçmemelidir.¹⁵³

¹⁴⁹ **A.g.m.**, s. 549.

¹⁵⁰ 19. yüzyıl başlarında 2.500 nüfuslu küçük bir kasaba olan Bakû, yüzyılın sonuna doğru, nüfusu 200.000'e ulaşan bir endüstri ve ticaret merkezi haline gelmiştir. Bakû'ya hücumu, Çarlık Rusyası'nı bir petrol ihracatçısı durumuna getiren zengin petrol yataklarının keşfi teşvik etmiştir. Rusya 1893'te dünyadaki en büyük petrol üreticisi ülke olmuştur. Hızla demiryolları kurulmuş, büyük bir limanla bağlantıyı sağlayan Batum-Bakû demiryolu inşa edilmiştir. 1918'e doğru Bakû, Rusya, İran ve Hazar Denizi üzerinden Orta Asya'ya uzanan tüm önemli transit yollarının merkezinde yer almıştır; Bülent Gökay, **a.g.e.**, s.26.

¹⁵¹ Ancak konuya daha dikkatli bakıldığında Almanlar ile Bolşevik Ruslar arasında yapılan bu antlaşmanın ölü doğan bir antlaşma olduğu görülecektir. Çünkü orada 1 Ağustos'tan itibaren Ruslar bile Petrol alamayacak durum içine girmiştir; Mustafa Çolak, **a.g.m.**, s.553.

¹⁵² General Kaladin güneybatı cephesindeki 8. Ordu'nun komutanı ve yerel Kazak kongresi Voisko Kazak Meclisi'nin başkanıydı; Bülent Gökay, **a.g.m.**, s.12.

¹⁵³ Tuncer Çağlayan, "*Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri*", **Bettelen**, C. LXIV, Sayı.240, TTK Basımevi, Ankara 2001, s.496.

Aslında Kafkasya, Bolşevik Devrimi'nin hemen ardından, "İngiliz çıkarları açısından en hayati bölge olarak öne çıkmıştır. Britanya İmparatorluğu Kafkasları stratejik açıdan uzun zamandır İran, Afganistan ve hepsinden önemlisi Hindistan'daki iktidarı için yaşamsal önemde görmüştür. Bolşevikler ateşkes önerince bölgenin bir kaosa sürükleneceği beklentisi oluşmuştur. Bu da, Kafkasları hem Alman, hem de Türk orduları karşısında korumasız bırakacaktı ve tabii onlar da bölgeyi kontrolleri altına almak için bu altın fırsatı kaçırmamaya çalışacaklardır. Kafkaslar'ı İttifak Güçlerine kaptırma olasılığı, İngiltere'nin bölgesel olduğu kadar genel çıkarları açısından da ciddi sonuçlara yol açabilirdi. Kafkaslar İttifak Güçleri'ne, Azerbaycan Petrol yatakları, Gürcistan'daki Tkibuli ve Tkvarçeli kömür madenleri, Çiatura (Gürcistan) manganez madenleri, Ermenistan'dan bakır ve Azerbaycan'dan demir de içinde olmak üzere sınırsız maddi kaynak sağlayabilirdi.¹⁵⁴ Böylesi bir durum Almanya ve müttefikleri karşısında İtilaf ablukasını etkisiz bırakacak, Alman birliklerinin doğu cephesinden batı cephesine aktarılması da buna eklenirse İtilaf Devletleri'nin beklenen zaferini getirecektir.

Nitekim İngiliz yönetimi, stratejik konumlarını ve Kafkasya'nın zengin doğal kaynaklarını İttifak Güçleri'ne kaptırma korkusuyla, bölgenin Hristiyan uluslarını sağlam bir set yükseltmeye teşvik etmiştir. Aynı zamanda anti-Bolşevikler İttifak Devletleriyle ayrı bir barış antlaşmasına varsa bile ki bu, bölgenin kapılarını düşman ilerlemesine açacaktır. Böylece İngilizler, İtilaf yandaşı blokun, kilit mevkiilerin Alman ve Türk kuvvetlerinin eline geçmesini engelleyeceğini ummuştur.

İngiltere'nin bölgeye doğrudan müdahalesi, Kafkasya cephesinin bozulmasından doğan stratejik kaygılarla olmuştur. Bu, Güney Rusya ve Kafkaslar'ı Alman ve Türk ordularının tehdidine karşı korumayı amaçlayan bir Alman ve Türk zaferine yardımcı olacağı bağlamında ele alınmıştır. İngiltere'nin bakış açısına göre, Güney Rusya ve Kafkasya konusunda, Bolşevizmin yaptığı, yolu Almanlar ve Türkler için temizlemekten başka bir şey olmamıştır.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Bülent Gökay, **a.g.e.**, s.18.

¹⁵⁵ Tuncer Çağlayan, **a.g.m.**, s.496-497.

Öte yandan Moskova'daki Bolşevik Hükûmeti, İngiltere'nin Güney Rusya ve Kafkaslara müdahalesini, o zamanlar bölgenin kontrolüne sahip olmasına karşın, Sovyet devletinin egemenliğine karşı doğrudan bir askeri eylem olarak görmüştür. İngiltere'nin anti-Bolşevik güçlere verdiği destek, açık bir düşmanlık hareketi olarak kabul edilmiştir. İngiltere, "Sovyet iktidarını yıkmak" amacıyla, iyi organize edilmiş ve ideolojik temelli bir savaşa girişmekle suçlanmıştır. Rusların plânı Almanlarla anlaşarak Türklerin bu bölgelere girmesini engellemek ve İngilizleri bu bölgelerden uzaklaştırmaktır.¹⁵⁶

Fakat tüm stratejik plânlamaları bir yana Enver Paşa bir taraftan Almanlara İslam Ordusu'nun ilerlemesinin durdurulacağını belirtmesine karşın diğer taraftan İslam Ordusu kumandanı Nuri Paşa'ya gizli bir telgraf göndermiş ve Bakû'nün kesinlikle ele geçirilmesini ve bölgede Türklere karşı sürdürülen Ermeni Mezaliminin sonlandırılmasını istemiştir.¹⁵⁷ Almanların tüm engelleme girişimlerine rağmen İslam Ordusu 15 Eylül'de Bakû'ye girmiştir. Bakû'yü ele geçirmek için mücadele ettikleri İngiliz Askeri Birliğinin sayısı oldukça azdı ve İngilizlerin birlikte savaştıkları Ermeni askerlerin savaşma yetenekleri İngilizlere göre çok kötüydü. Üstelik Bolşevik Ruslarla, Türklere karşı her iki tarafın birbirlerine olan güvensizlikleri nedeniyle ittifak yapılamaması da Bakû'nün savunulamamasında önemli bir etken olmuştur. Bolşevik Rusların tepkisi Türklerin bu faaliyetinin ancak Almanlarla aralarında yaptıkları 27 Ağustos antlaşmasına uyulmadığını dile getirerek protesto etmekten öteye gidememiştir.¹⁵⁸

Öte yandan Almanlar bundan sonra Türklerle anlaşarak bu bölgelere asker sokmaya çalışmışlardır. Ancak Almanların bu çabası da sonuç vermemiştir. Üstelik

¹⁵⁶ Bülent Gökay, **a.g.m.**, s.35.

¹⁵⁷ Yusuf Hikmet Bayur'un ortaya koyduğu belgelerden anlaşıldığına göre, Enver Paşa "*ikili bir politika*" takip etmiştir. Bu yüzden "İslam Ordusu" Kumandanı Nuri Paşa'ya, İstanbul'dan, birbiri ile çelişen telgraflar göndermiştir. İstanbul'da Harbiye Nezaretinde, Alman subayların da okuyabilecekleri resmi telgraflar, Bakû'ye yönelik ileri harekâtların durdurulmasını emrederken, gizli emirler Bakû'nun zaman kaybedilmeden alınmasını istemiştir.; Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, s.222-223.

¹⁵⁸ Mustafa Çolak, **a.g.m.**, s.554.

18 Eylül'de Makedonya'daki Alman-Bulgar cephesi Fransız ve İngiliz orduları tarafından yarılmış ve 25 Eylül'de Bulgaristan İtilaf Güçlerine başvurarak ateşkes istemek zorunda kalmıştır. Ayrıca Batı Cephesinde de Almanya, 8 Ağustos'tan itibaren Fransızlar karşısında bir varlık gösterememiştir. Savaşın genel gidişatı İttifak devletlerinin aleyhine dönmüş, kısa bir süre sonra da Almanya İtilâf devletlerinden ateşkes istemek zorunda kalmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLÎ MÜCADELE'DE KAFKASYA POLİTİKASI

5. Mütareke Döneminde Kafkaslar ve Elviye-i Selâse'nin Durumu

Osmanlı Devleti'nin Batum Antlaşması'na istinaden Kafkaslar'da kurmaya çalıştığı düzenin devamı, hiç şüphesiz ki ancak I. Dünya Savaşı'ndan galip çıkılmasına bağlıydı. Fakat, Osmanlı ordusu Suriye cephesinde yenilince, İtilâf Devletleri karşısında ateşkes istenmek zorunda kalmıştır. Savaş, İtilâf Devletleri lehine sonuçlanmış ve Osmanlı Devleti de 30 Ekim 1918 tarihinde, Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştır.¹⁵⁹

Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. maddeleri Kafkasya ile ilişkilidir. 11. maddeye göre “Kuzey-batı İran'daki Türk Birliklerinin gecikmeksizin savaş öncesi sınırlarının gerisine çekilmeleri için daha önce verilmiş bulunan buyruk yerine getirilecektir. Kafkasların bir bölgesinin Türk Birliklerince boşaltılması daha önce buyurulmuş bulunmaktadır; bu bölgenin geri kalan bölümünün boşaltılmasına, oradaki durum Müttefiklerce incelendikten sonra, gerek görülürse, girişilecektir.” denilmekle birlikte 15. maddeye göre ise “Kafkasya demiryollarının şu sırada Türk denetimi altında bulunan bölümlerini de kapsamak üzere, tüm demiryollarında, halkın gereksinimleri gereği gibi göz önünde tutulmak koşuluyla, Müttefik makamlarının bunları tümüyle diledikleri gibi kullanabilmeleri amacıyla, Müttefik

¹⁵⁹ İttifak Devletlerinden oluşturdukları cephelerden ilk çökeni Bulgar cephesidir. Fransız kuvvetleri 15-20 Eylül 1918 tarihinde Bulgar cephesini yarıncı Makedonya cephesi de çökmüş dolayısıyla Bulgarlar mütareke imzalayarak savaştan çekilmiştir. Böylece Almanya ile Osmanlı Devletinin bağlantısı kesilmiş, İstanbul İtilâf Devletlerinin tehdidi altına girmiştir. Zaten Avusturya'da 5 Ekim'de mütareke istemek zorunda kalınca, Osmanlı Devleti açısından savaşmak imkansız hale gelmiştir. Diğer taraftan Türk kuvvetlerinin, Güneyde Irak ve Suriye cephesinde İngilizler karşısında tutunamayarak kuzeye doğru çekilmeye başlamasıyla, Osmanlı Devleti 14 Ekim 1918'de mütareke istemek zorunda kalmıştır. Kutül-Amere'de esir düşen İngiliz Generali Townshand'in aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin mütareke isteği kabul edilmiştir. 27 Eylül 1918'de Mondros'ta başlayan mütareke görüşmelerine Osmanlı Devleti adına Bahriye Nazırı Rauf Bey, Hariciye Müsteşarı Reşad Bey, Yarbay Sadullah Bey, İngiltere ve müttefikleri adına Amiral Calthrope katılmıştır. 25 maddeden oluşan mütareke metni 30 Ekim 1918'de imzalanmıştır; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. I, Ankara 1997, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., s.17-21.

Denetleme görevlilerinin yerleştirilmesi.” belirlenmiştir. ¹⁶⁰Ayrıca bu hüküm Batum’un İtilâf Devletlerince işgâlini de kapsar. Bu hüküme istinaden Türkler, Bakû’nün İtilâf Devletlerince işgâline hiçbir biçimde karşı çıkmayacaktır. Bu maddeler gereğince, Osmanlı güçleri Azerbaycan’dan derhal geri çekileceklerdi. Nitekim Mondros Mütarekesi’nin şartlarından ve Rusya’da meydana gelen iç karışıklıkların Kafkaslarda ortaya çıkardığı otorite boşluğundan yararlanan İngilizler, bölgeye asker çıkarmış ve özellikle tüm Güney Kafkasya bölgesini işgal etmişlerdi. 17 Kasım 1918’de, Türk ordusunun Bakû’yü terk etmesinden önce, General Thomson komutasındaki İngiliz birlikleri Bakû’ye girmişlerdir.

İngilizler Bakû’yü ele geçirdikten sonra Rusya’daki Bolşevik yönetimini zayıflatabilmek için ona karşı bir enerji ambargosu uygulamaya başlamıştır. Diğer taraftan da, Osmanlı Devleti ile Bolşevik Rusya arasında “Kafkas Bariyeri” (Kafkas Seddi) de denilen sunî bir engel oluşturmaya çalışmışlardır. ¹⁶¹ Çünkü bu bariyer İngilizlere göre Kafkasya’da Bolşevikler ile Osmanlılar arasında dostane ilişki ve yardımlaşmaların kurulabilme olasılığını ortadan kaldıracaktı.

Öte yandan Kars, Ardahan ve Batum’un (Elviye-i Selâse) stratejik öneminden dolayı Türklerin yönetiminde kalmasını istemeyen İngilizler, Mondros Mütarekesi’nde bu bölgeleri ilgilendiren maddelere de yer vermişlerdir. ¹⁶² Bu bölgelerde de tıpkı Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’da olduğu gibi Türk askerî birliklerinin tahliyesini istemişlerdir. Bu durum karşısında Türk heyeti ise İngilizlere bu türden bir maddeyi uygulayacak olmanın bölgelerde oluşması muhtemel karışıklıklara çözüm sunamayacağını, üstelik bu bölgelerde Türk nüfusun ağırlıklı olarak yaşamakta olduğunu ve bu konuda kesinlikle taviz vermeyeceklerini bildirmiştir. Türk heyetinin bu tavrı karşısında İngilizler de; bu bölgede gerekli

¹⁶⁰ İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, C.I., Ankara 2000, TTK Yay., s. 13.

¹⁶¹ İngilizlerin, Osmanlı Devleti ile Bolşevik Rusya arasında oluşturmaya çalıştıkları Kafkas Seddi hk. geniş bilgi için bkz; Rahmi Doğanay, **Milli Mücadele’de Karadeniz(1919-1922)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2001

¹⁶² Mondros Mütarekesinin 7., 11., 15., maddeleri Elviye-i Selâseyi de ilgilendirir. Mondros Mütarekesinin maddeleri için bkz.; İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları**, C.I., TTK Yay., s. 12-13.

incelemeleri yaptıktan sonra Türk askerî birliklerinin tahliye edilip edilmemesi gerektiğine kararlarını vereceklerini bildirmişlerdir.¹⁶³

5.1. Mütareke Şartlarının Kafkaslarda Uygulanması

Osmanlı Hükûmeti, daha Mondros Mütarekesi imzalanmadan 21 Ekim 1918'de IX. Ordu Kumandanlığı'na verdiği bir emirle, Brest-Litovsk'la kazanılan toprakların dışındaki yerlerin 24 Ekim 1918 tarihinden itibaren 6 hafta içinde boşaltılmasını istemiştir. Yine bu emir gereğince, Şark Orduları Grup Kumandanlığı kaldırılarak VI. ve IX. Ordular Umûmi Karargâha bağlanmıştır.¹⁶⁴ Böylesi iki önemli kararın Osmanlı Hükûmeti yöneticilerince alınmasında, savaşın ağır yükünün artık taşınmaz hâle gelmesi kadar, müttefiklerinden Bulgaristan'ın savaştan çekileceğini açıklaması ve Almanya'nın ekonomisinin uzun süren savaş yıllarında yıpranması da etkili olmuştur.

Aslında İngiltere için Kafkasya kapılarının tamamıyla açılması, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla gerçekleşmişti. Bir taraftan Türk ordularının bölgeyi boşaltması istenirken diğer taraftan da Kasım ayından itibaren İngiliz birlikleri Türk askerlerinin çekildiği yerlere girmiştir. Kafkaslar'daki Türk birliklerinin çekilmesi mütarekeden iki ay sonra yani 30 Aralık 1918'de tamamlanmış olacaktı.¹⁶⁵ Ancak Kafkasya sahip olduğu dinî ve etnik çeşitliliği ve Osmanlı Devletine ve Rusya'ya tarihten gelen yakınlığı ile İngilizlerin bölgede hakimiyet kurmasını belli ölçüde güçleştirecekti. Diğer taraftan, 1917 yılı sonlarından itibaren Bolşevik ideoloji Kafkasya'da da etkinlik kurmak istemekteydi. İngiltere de bütün bu faktörler karşısında kendisine Bolşevik ideoloji karşıtı ve yeniden Çarlık yönetimi kurulmasının Kafkasya'da öncüsü olabilecek Menşevik Gürcülerle iyi ilişkiler kurarak bölgede tutunma ve sempati kazanma yollarına da başvurmuştur. Üstelik Ermenilerle de özellikle Evliye-i Selâse'de yaşayan Türklere

¹⁶³ ATESE Arşivi, K:5, D:22, F: 12-2.

¹⁶⁴ Fevzi Çakmak, **Büyük Harp'te Şark Cephesi Hareketleri**, Ankara 1936, Genelkurmay Basımevi, s.274.

¹⁶⁵ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi II**, Ankara 1993, Genelkurmay Basımevi, s.637.

karşı belli ölçülerde dostâne ilişkiler kurma eğilimini göstermişlerdir. Bakû'de kurulması plânlanan İngiliz hakimiyetinde Bakû'nün sahip olduğu petrol en etkili faktör olmuştur. Yine Batum'un ele geçirilmek istenmesindeki amaç ise Bakû petrolünün dünyaya aktarımında sahip olduğu stratejik önem olmalıdır.

5.1.1. Türk Ordusunun Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'dan Çekilmesi

Osmanlı Hükûmeti, Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesine göre Bakû'nün İngilizler tarafından işgal edilmesi karşısında içinde bulunduğu şartlar gereği savunma politikası takip edememiştir. Ancak Bakû'nün İngilizlere teslimi konusunda herhangi bir anlaşma yapmış da değildir. Mondros Mütarekesi, haberleşme vasıtalarının yetersiz olması nedeniyle Kafkasya'da birkaç gün sonra duyulmuştur. Mondros Mütarekesi'nin muhteviyatı Azerbaycan ve Dağıstan'da tam olarak bilinmiyordu. Üstelik Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın Mütareke imzalanmadan dokuz gün önce "Kafkas İslâm Ordusu" ile "Kuzey Kafkas Ordusu"nun kaldırılmasına ve 6 hafta içinde de Türk birliklerinin dağıtılmasına dair verdiği emri Kafkasya Müslümanları üzerinde şaşkınlık yaratmıştır. Bununla birlikte, emirde İzzet Paşa, isteyen subay ve erlerin Azerbaycan ve Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Devletlerinin hizmetine girebileceklerini belirtiyordu. Yine 11 Kasım 1918'de Petrovsk cephesinde bulunan Nuri Paşa'ya ulaşan emirde, "Kafkas İslâm Ordusu" Kumandanı Nuri Paşa Azerbaycan Ordusu Kumandanı, Kuzey Kafkas Ordusu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa ise Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Ordusu Kumandanı olarak görevlerini sürdürecektir. Ancak Azerbaycan ve Dağıstan Ordularında görev yapmaya gönüllü çok sayıda subay ve er çıkmıştır. Bu durum karşısında 27 Ekim 1918'de Osmanlı Harbiye Nezaretinin emri doğrultusunda 9'ncü Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın verdiği emirle mevcut durum tamamen değiştirilmiştir.¹⁶⁶

¹⁶⁶ 9'ncü Ordu'nun emrinde, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da hiçbir Osmanlı subay ve eri ile silah ve cephanenin kalmayacağı, 30 Aralık tarihine kadar buraların tamamen boşaltılacağı, kalanlar hakkında kanuni takibatın yapılacağı bildirilmiştir. Bu son emirle Nuri ve Yusuf İzzet Paşaların Azerbaycan ve Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Ordu komutanlıklarında kalmaları imkânsız olduğundan derhâl Azerbaycan ve Dağıstan'da bulunan birliklerin tahliyelerine başlanmıştır; Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Ankara 2002, Atatürk Araştırma Merkezi Yay.; Sebahattin Akın, *"Birinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Türk Birliklerinin Dağıstan ve Azerbaycan'ı Tahliye Etmesi"*,

Öte yandan, Azerbaycan'daki Türk kuvvetleri kumandanına, Bakû'nün tahliyesi ve İngilizlerin şehre girmelerine karşı durulmaması hususunda gerekli emir gönderilmiştir.¹⁶⁷ 9' ncu Ordu'dan alınan emir gereği, Osmanlı birliklerinin tahliyesine önce Kuzey Kafkasya sınırları içinde yer alan Petrovsk cephesinden başlanması kararlaştırılmıştır. Nuri Paşa, tahliyenin en geç 14 Kasım 1918 akşamına kadar bitirilmesi gerektiğini, gecikildiği takdirde İngilizlerden pek çok uygunsuz hareketin yönelebileceğini Yusuf İzzet Paşa'ya bildirmiştir. Ancak Yusuf İzzet Paşa, Nuri Paşa'dan gelen bu emre alınganlık göstermesi ve kendi askerlerinin tahliye durumunu kendisinin belirleyeceği yönünde tavır takınması 15'nci Piyade Tümeninin sevkıyatını geciktirmiş ve güçleştirmiştir. Nuri Paşa belirttiği üzere XV'nci Piyade Tümeni'ni nakledecek trenleri Manas Köprüsü'ne göndermiş, ancak Yusuf İzzet Paşa'nın sert muamelesi karşısında, Hat Komiseri Yüzbaşı Hasan Efendi, getirdiği trenleri boş olarak kendiliğinden geriye götürmüştü. Böylece XV'nci Tümeni Bakû'ye götürecek vasıttan mahrum olunmuştur. Diğer taraftan Yusuf İzzet Paşa, Enzeli'deki İngiliz Generali Thomson ile nakliyatın süresinin uzatılması konusunda gereksiz yazışmalarda bulunmuştu. Yusuf İzzet Paşa, General Thomson'ın dayatmaları karşısında, XV'nci Tümen Kumandanına 24 Kasım 1918'de, nakliyatın 27 Kasım 1918'e kadar tamamlanması konusunda emir vermek zorunda kalmıştır. Bu emir karşısında 15'nci Tümen, Petrovsk'tan hareket ederek 26 Kasım 1918'de Derbent'e gelmiştir. Aynı gün tümen karargâhını taşıyan tren, Haçmaz istikametine hareket etmiştir. Böylece, yaklaşık bir buçuk ay önce zapt edilen ve Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükûmeti'nin ilân edildiği şehir olan Derbent, hüznü bir şekilde geride bırakılmıştır.¹⁶⁸

Sevizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Ankara 2003, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s.329.

¹⁶⁷ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.585.

¹⁶⁸ Dağıstan'da tahliyenin nasıl gerçekleştirileceği hususunu, Nuri Paşa Hat Komiseri Yüzbaşı Hasan Efendi vasıtasıyla Süleyman İzzet Bey'e gönderdiği emirle açıklamıştır. Buna göre, önce Petrovsk cephesindeki birliklerin nakliyesine hemen başlanacak ve nakliye faaliyetini 15 nci Tümen Kumandanı Süleyman İzzet Bey idare edecekti. Nuri Paşa, asker, silah ve cephanenin nakliyesi için trenlerin Bakû'den kuzeye gönderileceğini de bildiriyordu. Nuri Paşa'nın bu emrini Yusuf İzzet Paşa'ya ileten Süleyman İzzet Bey, ondan "*15 nci Piyade Tümeni benim emrimdedir. Nuri Paşa karışamaz. Ben bize tahliye için gereken emri veririm.*" cevabını almıştır; Sebahattin Akın, **a.g.m.**, s.330.

Bu arada 15' nci Tümen karargâhı 29 Kasım'da Gence'ye ulaşmış olup, aynı gün tümenin son kademeleri Bakû'nün hemen batısında bulunan Balacari İstasyonu'na gelmiştir.

Mütareke gereği, Bakû İngiliz işgaline gireceğinden, İngiliz Generali Thomson, Nuri Paşa'dan şehrin 17 Kasım tarihine kadar tahliyesini istemiştir. General Thomson, Nuri Paşa ve Mürsel Paşa'nın tahliye için sürenin az olduğu, bugünden 26 Kasım'a kadar uzatılması yolundaki ricalarını reddetmiştir. General Thomson, Nuri Paşa'ya bir ültimatom vererek 17 Kasım'a kadar Osmanlı birliklerinin Bakû'den çekilmesini ve şehrin teslimini istemiştir.¹⁶⁹

İngilizlerin Bakû'yü işgal etmeleri, Almanya ve Avusturya'yı da yakından ilgilendiriyordu. Adı geçen devletlerin konsoloslarına bir yazı gönderilerek, Bakû'nün 17 Kasım'da İngilizlere teslim edileceği, dolayısıyla İngilizlerin şehirde bulunan Alman ve Avusturyalıların buradan ayrılmalarını ve konsoloslukların kapatılmasını istedikleri bildirilmiştir. Aksi takdirde şehirde kalacakların tutuklanacakları haberi verildi. 17 Kasım'da 13'ncü Kafkas Alayı, General Thomson komutasındaki İngiliz birliğine şehri teslim ettikten sonra halkın gözyaşları arasında hüzünlü bir uğurlama ile Gence'ye gitmek üzere Balacari İstasyonu'na çekilmiştir.¹⁷⁰

29 Kasım'da Azerbaycan'da bulunan Osmanlı birliklerinin komuta heyeti Gence'de toplanmış bulunuyordu. 9' ncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan alınan emirde; Azerbaycan'da Osmanlı birliklerinden 5 ve 15' nci Tümenlerin Batum'a, 36 ncı Tümen'e bağlı olan birliklerin ise Gümrü'ye sevk olunacağı bildirilmiştir. Gümrü'ye trenle nakliyatın yapılmaması hâlinde Akstafa'dan yürüyüşle Delican'a, buradan Karakilise yolu ile Gümrü'ye gelebileceği belirtilmiştir.¹⁷¹

¹⁶⁹ K. Rüştü, **Büyük Harbde Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası** , İstanbul 1934, Askeri Matbaa.

¹⁷⁰ Nasır Yüceer, **Birinci Dünya savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Hareketi**, Genel Kurmay Askerî Yay., Ankara, 1996, s. 58.

¹⁷¹ A.g.e.,s.60.

Azerbaycan'daki Osmanlı birlikleri tahliye etmekle görevli Albay Mürsel Bey, bu emir gereği 15' nci ve 5' nci Tümenleri Batum'a ve 36' ncı Tümen kadrosunda bulunan 106' ncı ve 107' nci alayların Gümrü'ye sevk edilmesi işine başlamıştır. İngilizler bir an evvel Türk birliklerinin Azerbaycan'ı tahliye etmelerini istemiş fakat trenlerin düzensiz işlemesi, Gürcistan Hükûmeti'nin ve istasyon memurlarının düşmanca tavırları yüzünden trenler alıkonarak çeşitli güçlüklerle maruz kalınması nakliyatın gecikmesine neden olmuştur. 9 ncu Ordu'nun nakliyatın en son olarak 20 Ocak 1919 tarihine kadar tamamlanması yolundaki emri üzerine Albay Mürsel Bey, nakliyatı buna göre yeniden tanzim etmiş, birliklerin ilgili yerlere tamamen sevk edilmesinin ardından kendisi de son kabile ile birlikte Batum'a gelmiştir. Böylece Türk Ordusu'nun Azerbaycan'ı tahliyesi tamamlanmıştır.¹⁷²

5.2. Mütareke Şartlarının Elviye-i Selâse'de Uygulanması

Elviye-i Selâse bölgesi İtilâf Devletlerinden özellikle İngiltere için ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü bu bölge Kafkasya ile Anadolu'nun bağı konumundadır. Gerek Kafkasya'nın gerekse Anadolu'nun güvenliği bu bölgenin güvenliğiyle yakın ilişki içindedir. Bu bölge 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti tarafından Ruslara savaş tazminatı karşılığı bırakılmak zorunda kalmıştır. Kırk yıldır Rus hakimiyeti altında kalan bölgede hala Müslüman halk çoğunlukta idi. Ermeniler ise özellikle Rus hakimiyeti yıllarında bölgede tutunmaya çalışmışlardı. Savaş yıllarında Rusların bağımsızlık vaadine kapılan Ermeniler yer yer isyan faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Rusların savaştan çekilmesi sonucunda ilerleyen Türk ordusu Elviye-i Selâse'yi ele geçirmiş, hatta Bakû'ye kadar ilerlemişti. Fakat Mondros Mütarekesi'nin özellikle 11. ve 15. maddeleri Osmanlı Hükûmeti'nin Kafkasya ve Elviye-i Selâse'yi elinde tutmasının önüne geçmiştir. Nitekim 20 Ocak 1919'da Kafkasya'da Türk Ordusu'nun tahliyesi tamamlanmış, sıra Elviye-i Selâse de denilen Kars, Ardahan ve Batum'un İngilizlerin tamamen kontrolüne geçmesine gelmiştir.¹⁷³

¹⁷² A.g.e.,s.61.

¹⁷³ Selçuk Ural, "Mütareke Döneminde Osmanlı Devleti'nin Elviye-i Selâse Politikası" AÜTAED, S.23, Erzurum 2004, s.303-318.

5.2.1. Türk Ordusu'nun Batum'dan Çekilmesi

11 Kasım 1918'de Osmanlı ordularının 1914 sınırına çekilmesini isteyen İngilizler, Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'nın Kars, Ardahan ve Batum bölgesinin 1919 baharında boşaltması isteğini de reddetmiştir. Böylesi bir düşüncede temel amaç, taşınamayan erzaka el koymak ve Türk ordusunu besleme bakımından kötü duruma düşürmektir.¹⁷⁴ 7 Aralık'ta Liverpool, 18 Aralık'ta Tescus adındaki savaş gemileri ile Batum limanını kontrol altına alan İngilizler, 24 Aralık'ta 7 bin mevcutlu 27 nci İngiliz Tümenini Batum'a çıkarmıştır¹⁷⁵. Bu birliğin bir kısmı Tiflis'e gönderilmiştir. İngiliz Komutan General G. Forestier Walker ilk iş olarak Batum'a Türk bayrağı çekilmesini yasaklamıştır¹⁷⁶. 26 Aralık'ta General Cooke Collis, Batum Askerî Valisi olarak tayin edilmiştir. Şehrin idaresi bu asker valinin kontrolünde çeşitli milletlerden oluşan bir heyete bırakılmıştır. Böylece Osmanlı idaresi bu bölgede İngilizler tarafından sona erdirilmiştir. Osmanlı Hükûmeti ise bu gelişmeler karşısında 29 Aralık'ta Batum'u İngilizlere bırakıp, memurlarını geri çağırdı¹⁷⁷. İngiliz komutanı, halka yayınladığı bildiride Batum ve dolayları ile Kars ve Ardahan'ın Barış Konferansının kararına kadar İngilizler tarafından işgal edileceğini

¹⁷⁴ İngilizler karşısında Türk birlikleri çekilirken, Batum'da 48 top, 4965 piyade tüfeği, 13 bin sandık mermi ve 13 bin top mermisine, Sarıkamış'ta iki bin ton, Çıldır'da 20 bin ton, Kars'ta 200 ton tahıla da el koymuşlardı. Geniş bilgi için bkz; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı**, C.II, Ankara 1993, Genelkurmay Basımevi, s. 637; Bu erzak ve mühimmata el koyma işinde Ermenilerin büyük payı vardı. İngiliz yetkililer bu konuda yanlış bilgilerle tahrik ve teşvik etmişlerdi; **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**; Sayı:41, Belge 977, Ankara 1958, Harp Tarihi Dairesi Başkanlığı Yay.

¹⁷⁵ 1918 yılı Kasım ayında başlayan İngiliz işgalleri 1919 yazına kadar devam etmiştir. 1919 Martında İtilâf komiseri olarak Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya gönderilen ve 1918 yılında İran'da da bulunmuş olan İngiliz Albay Rawlinson da Selanik'ten Kuzey İran ordularına katılmak üzere taşınan İngiliz askerleri ile Batum'a çıkıyordu. İngiltere'nin Selanik'teki birlikleri Karadeniz üzerinden Kafkasya'ya, oradan Hazar'ı geçerek Bakû'ye ulaşıp Kuzey İran'daki birliklerle birleşip harekât yapacaktı. Bu ordu için at, katır ve her türlü cephane yüklü gemiler Karadeniz'den Batum'a seyrediyordu. Bkz. A. Rawlinson, **Adventures in the Near East 1918-1922**, Yayına Hazırlayan, Andrew Melrose, London 1923, Ernest Heinemann Publisher, p.123.

¹⁷⁶ Batum limanını kontrol etmek ve merkez üssü görevi yapmak için 12 Aralıkta bir İngiliz kruvazörü ve üç mayın gemisinin Batum limanına geldiği ve Komutanın Batum Müslüman kuvvetleri komutanını ziyaret edip, Batum'a 20 bin kadar İngiliz askeri çıkarılacağını söylediği 19 Aralıkta da liman müdürünü teslim alarak limanda hâkimiyeti sağladıkları da o dönem resmî yazışmalarında da ifade edilmektedir; Rawlinson, **a.g.e.**,s.139.

¹⁷⁷ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Sayı:48, Belge 125.

ilân etmiştir.¹⁷⁸ 30 Aralık 1918'de İngiliz işgal komutanı, Yakup Şevki Paşa'yı ziyaret ederek, Batum bölgesindeki, bütün Türk askeri birliklerinin de tahliyesini istemiştir.¹⁷⁹ Yakup Şevki Paşa ise, hükûmetin ilgili emri ve İngiliz generali ile yaptığı konuşmadan sonra 3 Ocak 1919'da Harbiye Nezaretine gönderdiği yazıda, Ordu ve mülkî idarenin Batum'dan ayrılması halinde bölgede mahalli teşkilâtın yapılması gerektiğinden bahsederek endişesini dile getirmiştir.¹⁸⁰

Bütün bu gelişmeler karşısında Harbiye Nazırı Ömer Yaver Paşa ile İstanbul İtilâf Komutanı General Wilson arasında 6 Ocak 1919'da yapılan konuşmada, Batum'daki Osmanlı askerî kıtalarının silah, makineli tüfek ve toplarını beraberinde götürecekleri, yalnız terhis edilen askerlerin silahlarının Batum'da depo edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁸¹

7 Ocak 1919'da 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa ile İngiliz General Forestier Walker, üç sancağın boşaltılması konusunda Kars istasyonunda buluşmuşlardı. Şayet Walker'in isteklerine uyulduğu takdirde Kars ve Ardahan'da bulunan 13.000 Türk askeri için bir aylık yiyecek hakkı olan 400 ton yiyecek dışında, bütün gıda maddeleri terk edilecek, Kars 12 Ocak 1919'da İngilizler tarafından işgal olunarak idaresi bir Ermeni heyetine teslim edilecek ve Elviye-i Selâse tamamıyla boşaltılmış olacaktı.¹⁸² Fakat İngiltere'nin Karadeniz Ordusu Komutanı General Milne, bu kararı ihlâl ederek, Batum'dan hiçbir Türk askerinin silâhını dışarı çıkarmaması için gerekli önlemleri almıştır. Batum'dan karayolu ile yüreyecek Türk birlikleri yalnız tüfek ve makineli tüfeklerini götürebileceklerdi. Vapurla gidenlere bu kadar bile izin verilmemiştir. İngiltere'nin Batum ve Bakû'yü işgali ve Türk kuvvetlerinin çekilmeleri, Kafkasya'daki siyasî ve askerî durumu kökünden değiştirmiştir.

¹⁷⁸ Muzaffer Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, C.I, Ankara 1959, Türkiye İş Bankası Yay. s.35.

¹⁷⁹ **ATESE Arşivi**, K:29, D: 31-114, F: 4-1.

¹⁸⁰ **ATESE Arşivi**, K:8, D: 36, F: 10.

¹⁸¹ **ATESE Arşivi**, K:5, D: 36, F: 12-1.

¹⁸² **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**; Sayı:41, Belge 977.

5.2.2. Türk Ordusu'nun Kars ve Ardahan'dan Çekilmesi

Osmanlı askerî birlikleri mütareke şartları gereği Brest-Litovsk haricindeki yerleri terk ederken erzak, silah, cephane vs. materyalleri Kağızman, Sarıkamış, Kars, Ardahan, Çıldır ve Batum'da toplamıştı. Halbuki Batum'da İngilizler Ocak 1919'dan itibaren kontrolü ellerine geçirmişlerdi. Üstelik 7 Ocak'ta İngiliz Komutan Walker ile Yakup Şevki Paşa Kars'ta bir araya gelmişler ve Kars ve Ardahan'ı da kapsayan, Türk askerlerinin Elviye-i Selâse'den tahliyesini öngören konuşmalarda bulunmuşlardı. Walker, 12 Ocak'ta Kars'a geleceklerini ve yönetimi İngiliz askerî valisine vereceklerini, 15 Ocak'ta Gümrü'den Kars'a kadar demiryolu ve telgraf hatlarını kontrolü altına alacağını, Türklerin 25 Ocağa kadar çekilmelerini, Ruslardan kalan hiçbir şeye el sürmemelerini istemiştir.¹⁸³

Şartların ağırlığı karşısında zor durumda kalan Osmanlı Hükûmeti verdiği emirle 13 Ocak'ta, 9 ncü Ordu Karargâhı Kars'tan Erzurum'a taşınmıştır. İngiliz General Walker'ın plâni gereği, 13 Ocak 1919'da 200 kişilik İngiliz müfrezesi ile Askerî Vali Temperley¹⁸⁴, 50-60 kişilik Ermeni hükûmet heyeti, İngilizlerin İstanbul Karargâh Kurmay Başkanı General Beach yönetiminde Kars'a gelmişler, Millî Şûra Hükûmeti'nin 2 bin kişilik bir halk topluluğu ile bunları karşılayıp, Kars'ın Ermenilere verilmesini kabullenemeyeceklerini bildirmesi üzerine General, Ermeni Heyetini Gümrü'ye geri göndermiştir.¹⁸⁵ Ancak 25 Ocak 1919 tarihine kadar bütün

¹⁸³ Tevfik Bıyıklıoğlu, **Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası**, İstanbul 1958, Harp Akademisi Matbaası, s.22.

¹⁸⁴ Yarbaylığa yükseltilerek vali tayin edilen Temperley, Kars Hükûmetine karşı ılımlı bir tavır içindeydi. Bunun sebebi Ermenilere duydukları güvensizlikti. Ruslara karşı duydukları geleneksel korku ve şüphencilik içinde, Ermenilerin Ruslarla işbirliğinden çekiniyorlardı; Rahmi Doğanay, *"Mütareke Döneminde İngilizlerin Faaliyetleri ve İngiliz Politikası"*, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Ankara 2003, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., s.69.

¹⁸⁵ Gotthard Jaeschke, Kars'a gelen Beach'in şûra hükûmetlerini tanımaya gönüllü olduğunu ve şûra üyeleri listesini istediğini kaydeder. Ayrıca İngiliz garnizonu Ermeni göçmenlerinin buraya yerleşmesine izin verilmesini de istemiştir. Hükûmetin bunu reddetmesi üzerine General Milne, İngiliz Harbiye Nezaretine; şimdilik Müslümanları temsil eden (İki Rum şûradan istifa etmiştir.) hükûmetin kendileriyle birlikte hareket ettiğini, ancak Ermeni göçmenlerinin yerleşmesine razı olmadığını, bunun için bir kuvvet gösterisi gerektiğini bildiren, 6 Şubat tarihli bir rapor yazmıştır. Bkz; Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Osman Köprü, Ankara 1971, TTK Yay., s.44.

Türk birliklerinin de Kars ve Ardahan'ı da kapsayan Elviye-i Selâse topraklarını terk etmesi kararlaştırılmıştır.

6. Elviye-i Selâse'de Türk Millî Şûra Hükûmetleri'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri

Elviye-i Selâse bölgesinin 1878 yılından itibaren Ruslar'ın hakimiyetinde olması ve Rusların bu bölgede uzun zamandan itibaren eğitim-öğretim veren Osmanlı okullarını kapatıp, yerine Ruslaştırma politikası güden okullar kurması bölgenin Müslüman halkında Rus politikalarına karşı savunma ve birlik olma anlayışını doğurmuştur. Üstelik Çarlık idaresi Ardahan sancağını Kars ve Ardahan isminde ikiye ayırıp, halkın toprak mülkiyetini de elinden alması Müslüman halkın birlik olma fikrini daha da kuvvetlendirmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesi yıllarında Ermenilerin bölgede ortaya çıkardığı isyan faaliyetleri de bir başka etkidir. Yine Gürcülerle olan kötü münasebetleri bir başka sebep olarak düşünmek mümkündür. Nitekim organize olma düşüncesinin özünde Müslüman halkın can, mal ve namusunu korumak fikri yatmaktadır.¹⁸⁶

Özellikle 1917 Bolşevik İhtilâli sonucu Ruslar bu bölgelerden yavaş yavaş çekilmeye başlamıştır. Türk ileri harekâtı ile bu bölgelerin yeniden Osmanlı topraklarına katılması sonucu bölge halkının artık özgürce ve rahat bir biçimde yaşayacağı yolundaki düşünceler, Ermenilerin ve Gürcülerin Müslüman halka yönelik olumsuz faaliyetleri akla getirildiğinde yanıtıcı olmuştur. Ancak Ermeni ve Gürcülerin, bölgede yaşayan Müslümanlara yönelik bu olumsuz faaliyetleri Müslüman unsurun birlik oluşturma düşüncelerini daha da kuvvetlendirmiştir. Nitekim Mondros Mütarekesinin şartlarının bu bölgede de uygulanmaya başlanacağı günlerde ilk kez mütarekenin üzerinden henüz bir hafta gibi bir zaman zarfı geçtikten sonra güvenliklerini sağlamak düşüncesiyle organize olmaya başlamışlardır.

¹⁸⁶ Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, İstanbul 1953, Işıl Matbaası, s. 442.

6.1. Kars Milli Şûra Hükûmeti ve Faaliyetleri

Bolşevik İhtilâli sonrası bölgeden Rus askerlerinin çekilmesi sonucu Ermeniler, hedefleri olan “Büyük Ermenistan’ı” yaratmak amacıyla Rus desteği olmadan da emellerine ulaşabilecekleri düşüncesiyle hareket etmişlerdi. Bu düşüncenin sonucu olarak bölgede yaşayan Türklere yönelik ortaya koydukları insanlık dışı faaliyetler karşısında Türkler de, Mondros Mütarekesinden bir hafta sonra yani 5 Kasım 1918’de hayatlarını ve buldukları toprakları savunabilmek amacıyla Piroğlu Fahrettin Bey’in başkanlığında, Kars’ta “Milli İslam Şûrası”¹⁸⁷’ni kurmuşlardır.

Osmanlı Devleti’nin mütareke şartları gereği Elviye-i Selâse’den çekilmek zorunda kaldığı bir dönemin güçlükleri içerisinde kurulan Şûra’nın amacı, Kars ve çevresinde askerî ve idarî teşkilât oluşturarak, bu bölgelerin Ermeni ve Gürcülerin hakimiyetine geçmesine izin vermemek ve bunun için her türlü mücadeleyi göstermektir.

Şûra kurulduğu sıralarda en büyük destek, askerî ve mülkî idareler ile halktan alınmıştır. Öte yandan Wilson prensiplerinin 12. maddesinde yer alan “Her milletin kendi mükedderatını kendisinin tayin etme hakkı” da bir destek teşkil etmiştir.¹⁸⁸

Kars Milli İslam Şûrası faaliyetlerine öncelikle “Milli İstişare Meclisi” adını verdikleri bir meclis ile 12 kişiden oluşan bir hükûmet kurarak başlamıştır. Şûra, ilk kongresini 15 Kasım 1918’de Kars’ta gerçekleştirmiştir.¹⁸⁹ Bu kongrede Kars, Ardahan, Batum, Ahıska, Ahilkelek sancak ve kazalarından 30 Kasım 1918’de yine Kars’ta yapılacak olan kongreye delege göndermelerinin istenmesi, Erzurum

¹⁸⁷ “Milli İslam Şûrası” 1909 yılında yine Kars’ta kurulan Canbizar Teşkilâtı’nın bir devamıdır; Fahrettin Kırzioğlu, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Ankara 1970, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yay., s. 5-8; Fahrettin Kırzioğlu, **Kars**, İstanbul 1943, s.40; Fahrettin Kırzioğlu, “*Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948) daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk’le İlgili Belgeler*”, **Bellekten**, XILVIII, Ocak-Nisan Sayısı, Ankara 1964, TTK Basımevi, s.189-190; Fahrettin Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, Ankara 1998, Kültür Bakanlığı Yay., s.173.

¹⁸⁸ Wilson Prensipleri hk. geniş bilgi için bkz; Edmund İons, **Barış Havarisi Wilson**, Çeviren: Zeki Özer, İstanbul 1977. Milliyet Yay., s.20.

¹⁸⁹ 15 Kasım 1918’de yapılan I. Kars Kongresine Ahıska ve Ahilkelek’den Efdal, Behçet, Osman Server ve arkadaşları, Gümrü ve Akbaba adına Halilbeyoğlu Topal Ali Bey ve İsrafil Bey, Kağızman’dan Ali Rıza Bey ve arkadaşları katılmıştır; Fahrettin Erdoğan, **a.g.e.**, s. 167.

dolaylarına doğru çekilen Türk birliklerinden çekilecek olan yerlerde bina ve silahların teslim alınmaya başlanması ve kongreye delege istenen Elviye-i Selâse ve çevresinde Kars Milli İslam Şubeleri açılmasına karar verilmiştir.¹⁹⁰

30 Kasım 1918’de Kars’ta toplanılan II. Kars Kongresine Ordubad, Nahcivan, Kamerli, Sürmeli, Serdarabad, Doğu Şuragel, Ahilkelek, Ahıska, Batum, Ardahan ve Kars sancak ve kazalarından 70’e yakın temsilci katılmıştır. Üç gün süren kongrenin başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) Bey getirilmiştir.¹⁹¹ Bu kongrede Milli Şûra Hükûmeti tarafından her ne olursa olsun Osmanlı Devleti’ne ve halifelîğe bağlı kalınarak, Türk bayrağının kullanılmasına, adalet ve idari işlerin Osmanlı Devleti kanunlarına göre yürütülmesine karar verilmiştir. Ayrıca Oltu, Kağızman, Ardahan ve Nahcivan’da beşer kişilik Milli Şûraların kurulması kararlaştırılmıştır.¹⁹²

Ardahan’da da Kars’ta gerçekleştirilen faaliyetlere benzer birtakım kongreler yapılmıştır. Bu kongrelerden ilki 3-5 Ocak 1919 tarihleri arasında yapılan I. Ardahan Kongresidir. I. Ardahan Kongresi Halid Bey’in başkanlığında gerçekleşmiştir. Kongrede, Osmanlı Devletine İngilizlerin dikte ettirdiği Mondros Mütarekesi şartlarına karşı her türlü çareye başvurulacak uygulanmayacağı yönünde karar alınmıştır. Üstelik silahlanmayı ve düşmanla savaşmayı da kararlaştırmışlardır. Bu kongrenin en dikkat çekici özelliği ise alınan mücadele kararının sadece Elviye-i Selâse’yi değil tüm yurdu ilgilendirmesidir.¹⁹³

Henüz ilk Ardahan Kongresinin üzerinden iki gün geçmeden 7 –9 Ocak 1919 tarihleri arasında Haşimoğlu Rasim Bey’in konağında II. Ardahan Kongresi yapılmıştır. Bu kongreye Kars, Erzurum ve Trabzon’dan da temsilciler katılmıştır.¹⁹⁴ Bu kongrede de ilk Ardahan kongresini destekler nitelikte kararlar alınmıştır. Merkezi Kars olmak üzere, bütün şûralardan katılacak delegelerle “Cenubi Garbî Kafkas Hükûmeti Muvakkat-ı Milliyesi”ni kurmak üzere, büyük bir kongre

¹⁹⁰ Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, s. 556.

¹⁹¹ **A.g.e.**, s.557; Fahrettin Erdoğan, **a.g.e.**, s.169.

¹⁹² Fahrettin Kırzioğlu, **Kars**, s.41.

¹⁹³ Fahrettin Kırzioğlu, **a.g.e.**, s. 557.

¹⁹⁴ Sami Önal, **Milli Mücadelede Oltu**, Ankara 1968, s.42.

yapılması kararı alınmıştır. Gürcü ve Ermeni saldırılarına karşı silahlı mücadele yapmak kararı bu kongrede de tekrarlanmıştır.¹⁹⁵

Kars Milli Şûra Hükümetinin desteği ile gerek Kars'ta gerekse Ardahan'da yapılan bu kongreler, bölgede yaşayan Türklerin birliği yolunda İngiliz, Ermeni ve Gürcülere karşı strateji geliştirmeleri açısından fevkalâde önemli bir yere sahiptir.

6.2. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti ve Faaliyetleri

İkinci Ardahan Kongresinde alınan kararlar doğrultusunda, özellikle Elviye-i Selâse'deki İngiliz, Ermeni ve Gürcü faaliyetlerine karşı daha güçlü olabilmeleri açısından 17-18 Ocak 1919 tarihinde bütün şûra şubeleri birleştirilerek "Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti Muvakkata-i Millîyesi" kurulmuştur. Başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey'in seçildiği hükûmet, Kars, Ardahan, Batum sancakları ve kazaları ile Nahçıvan, Ordubad, Culfa, Ahıska ve Ahilkelek'ten gelen delegelerle oluşturulmuştur. Hükûmet üyeleri arasında Rum ve Rus üyelerin bulunması da dikkat çeken özellikleri arasındadır.¹⁹⁶

Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti 17-18 Ocak 1919'da Kars'ta toplanan Milli Meclis kararı ile, bölgede barışın sağlanmasına kadar düşmanla savaşma kararı almıştır. Yine hudutları dahilinde resmi dilinin Türkçe olduğu kararını vermiştir. Kars'ta kurulan bu cumhuriyet hükûmeti'nin anayasası 18 maddeden oluşuyordu. Bu anayasada, her 10 bin nüfus bir milletvekili seçecektir ibaresine yer verilmiştir. Oy kullanma yaşı 18, seçilme yaşı 25 olarak belirlenmiştir. Vali ve komutanlar meclis tarafından tayin ediliyordu. Beyaz, yeşil ve siyah dilimler üzerine ay yıldızlı bayrak belirlenmiştir. Kuzey'de Gürcistan, Doğu'da Ermenistan, Güney'de ve Batı'da Osmanlı Devleti ile çevrili bulunan Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti, Batum, Kars,

¹⁹⁵ Fahrettin Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, İstanbul 1960, s.10; Fahrettin Kırzioğlu, "*Cenûb-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti*", **Türk Kültürü**, S.72, Ankara 1960, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., s.961.

¹⁹⁶ Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti Maarif Nazırı bir Rum olan Mihail Anderyanot'tur; Ender Gökdemir, **Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti**, Ankara 1998, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., s.90.

Ardahan vilayetleri ile Ahıska sancağı, Sürmeli civarı, Ahilkelek kazasının batısı ve Ecmiyazin Sancağı'nın güneybatı topraklarını içine alıyordu. Nüfusunun %72'sini Türk çoğunlukta Müslümanlar, %20'sini Ermeniler, %4'ünü Rumlar, %3'ünü Ruslar, %1'ini Gürcüler oluşturuyordu. Hiç vakit kaybetmeden seçim hazırlıklarına başlayan hükûmet, günün ulaşım ve haberleşme zorluklarına rağmen faaliyetlerine ara verilmeden devam etmiştir. Seçilmiş parlamento 1 Mart 1919 günü çalışmalarına başlamıştır. Bu arada Yakup Şevki Paşa 25 Ocak'ta ordularını Kars'tan Erzurum'a çekmiş, İngiliz askeri valisi Temperley de yeni kurulan bu hükûmeti tanımıştır.¹⁹⁷

İlk cumhuriyet, örgütlenmesini hızla yapmış, ordusu 8 binlere ulaşmıştır. Silah sıkıntısı bulunan ordunun elinde Yakup Şevki Paşa'nın bıraktığı eski Rus ordusundan kalma 90 bin Berdanka tüfeği ve cephanesi bulunuyordu. 300 metre menzili olan bu tüfeklerle ciddi bir ordu kurulamayacağını gayet iyi bilen başkan İbrahim Bey, İstanbul'a bir heyet göndermiş ve Osmanlı hükûmetine başvurarak 6 batarya sahra topu, 30 bin sandık cephane, 20 doktor, ilaç, bir kurmay subay, 30 bin kat elbise, çamaşır ve potin istemiştir.¹⁹⁸

Öte yandan, içte ve dışta çalışmalarını hızlı bir şekilde sürdüren Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti, Azerbaycan Hükûmeti tarafından da tanınmıştır. Hatta Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti başkanı Khan Hoyski (Feteli Han Hoyski) "Bu hükûmete gösterilecek düşmanlığın, Azerbaycan'a yapılmış bir düşmanlık gibi kabul edileceğini" açıklamıştır. İçte ise düşmana karşı mücadelede başarının sadece silahlı olmayacağını düşünen Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti Batum'da "Seda-i Millet Gazetesi" çıkararak mücadeleyi basın yoluyla da devam ettirmiştir.¹⁹⁹

Bu arada Ermenistan ve Gürcistan kendilerinin hak iddia ettikleri topraklar üzerinde yeni bir Türk Devleti'nin kurulmasını hoş karşılamamışlardır. Gürcüler, özellikle Ardahan'da Türkler'e yardım ettikleri iddiasıyla İngilizleri suçlamışlardır. Dolayısıyla, Birinci Dünya Savaşı başladığından itibaren karışıklık içerisinde

¹⁹⁷ Ender Gökdemir, **a.g.e.**, s.90-91; Fahrettin Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.19; Yine Cenûb-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti hükûmet üyeleri için bkz; Fahrettin Erdoğan, **a.g.e.**, s.181.

¹⁹⁸ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Sayı 43, Belge 1007; Fahrettin Erdoğan, **a.g.e.**, s.186.

¹⁹⁹ Ender Gökdemir, **a.g.e.**, s.97.

bulunan bölgede gerek Ermeniler gerekse Gürcüler, yeni kurulan Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'ne karşı da mücadele etme yolunu seçmişlerdir.

6.2.1. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin Ermenilerle Olan Mücadelesi

İngiltere Mondros Mütarekesi sonrasında Kafkasya ve Kafkasya'nın güvenliği açısından son derece önemli olan Doğu Anadolu'da otorite kurmaya çalışırken, sadece Osmanlı askerî birliklerini bölgeden uzaklaştırmakla kendi perspektifinden sorunun çözülemeyeceğinin farkındaydı. Güney Kafkasya'da Bolşeviklere karşı Gürcü Menşevikleri desteklemek yetersiz bir politikaydı. Çünkü Gürcistan'ın güneyinde, Azerîler ile Anadolu Türklerinin arasında tampon devlet konumunda bulunan Ermenistan da İngiltere'nin Kafkasya ve Anadolu'daki çıkarları açısından gayet önemli bir konumda bulunmaktaydı. Üstelik Ermeniler özellikle 1878 Berlin Antlaşmasından itibaren Müslüman halk ile bir takım sorunlar yaşar hale gelmişlerdi. Yine Ermenilerin en büyük ideali olan "Büyük Ermenistan" hâla kurulamamıştı. Ermeniler için de İngiliz desteği şarttı. Fakat tam Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi şartları gereği askerlerini bu bölgelerden tahliye etmeye çalıştığı bir dönemde Kars merkezli Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin kurulması ve yaşadıkları topraklar için her türlü mücadele kararı alması İngilizler kadar Ermenileri de hoşnut etmemişti.

6 Ocak 1919'da Gümrü'de Ermenistan Dışişleri Bakanı Tigranian ile görüşen İngiliz General Forestier Walker, ona İngiliz himayesinde bir Ermeni hükûmeti kurma sözünü vermiştir.²⁰⁰ 12 Ocak 1919'da Kars'a gelecek olan İngiliz subay ve erleriyle, yeni Ermeni hükûmet şehrin idaresini ele alacak, bütün demiryolları 15 Ocak günü Ermenilere teslim edilecektir. Fakat Yakup Şevki Paşa ancak Gümrü'den

²⁰⁰ Richard Hovannisian, "The Allies and Armenia, 1915-1918", *Journal of Contemporary History*, Volume 3, Number 1, Los Angeles 1968, University of California Press, pp.145-168; Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia, The First Year 1918-1919*, Volume II, London 1982, p.45.

Kars'a kadar olan demiryolunu teslim razı olmuş, diğer istekleri karşılamayacaklarını dile getirmiştir.²⁰¹

Aslında İngiltere açısından bu bölgelerde mücadele için gerekli olan güç mevcut değildi. Çünkü savaş ekonomisi İrlanda'dan Hindistan'a uzanan topraklarda İngiltere'yi de yıpratmıştı. Bunun için İngiltere görüşmeler yoluyla ancak kendi çıkarları çerçevesinde politika izliyordu. Daha önce Kars hükûmetini kabul eden İngiltere, 13 Ocak'ta İngiliz Askeri Murahhası General W.H. Beach ve bölgede kurmayı düşündükleri Ermeni hükûmetini oluşturacak altmış kişilik bir heyetle Kars'a gelmişlerdir.²⁰²

İngilizler ile Ermenileri karşısında gören iki bin kadar Karslı, İngiltere'ye tek bir Ermeni'nin dahi Arpaçay'dan kendi topraklarına geçirilemeyeceğini, Ermenilerin iskanına veya Kars'ta hükûmet kurmalarına ise kesinlikle izin vermeyeceklerini bildirmiştir.²⁰³

20 Ocak 1919'ta Kars'tan ayrılan General Beach, Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmetini tanımıştır. Ancak bu hükûmetin İngiliz Albay Temperley'in emri altında çalışmasını istemiştir. Temperley'de Kars'ta kaldığı bir ay zaman zarfında Ermeniler'in Kars'a getirilmesi konusunda ısrar etmiştir. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin mücadelecî tavrını gören General G.F. Milne ise, 6 Şubat tarihli raporunda "Kars'ta zaruri tedbirler lazımdır" diyerek meselenin çözümünde zor kullanmak gerektiğini belirtmiştir. Öte yandan Albay Temperley'in Ermenilerin şehre sokulması konusunda başarı sağlayamaması üzerine onun yerine General V. Asser, 1919 Şubat'ın da Kars'a gelmiştir. General Asser, Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmetinden, Kars'tan başka bir bölgeye karışılmamasını, Ermeniler'in Kars'a geleceklerini şayet bunun kabul edilmesinin imkansız olması durumunda da Kars hududunda Ermenileri bir yere yerleştirmelerini istemiştir.²⁰⁴

²⁰¹ ATESE Arşivi, K: 63, D: 17, F: 81.

²⁰² ATESE Arşivi, K: 63, D: 17-244, F: 85-1.

²⁰³ Fahrettin Erdoğan, a.g.e., s.177-182.

²⁰⁴ Ender Gökdemir, a.g.e., s.166.

Doğrudan Ermenilerle değil de, politikaları gereği Ermenilerin hamisi konumda olan İngilizlerle mücadele eden Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti, Ermenilerin Kars'a gelmelerini veya Kars hududuna yerleştirilmelerine karşı çıkmıştır. Çünkü Ermeniler savaş sırasında Kars'ın dörtte üçünü yakmış olduklarını ve bundan başka bu bölgelerde yaşayanların genellikle Ermenilerin katliamına maruz kalan insanların yaşadıklarını şayet Ermenilerin bu bölgeye gelmesi durumunda ise burada gerçekleşmesi muhtemel olayların önüne geçemeyeceklerini belirtmiştir.²⁰⁵

İngiltere açısından Kars'a Ermenilerin yerleşmesi bu bölgede yaşayan Müslümanlarla yeni bir Ermeni mücadelesi anlamına geliyordu. Onlara göre bu mücadeleler sonucunda da Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti yıpranacaktı. Ermeniler açısından ise "Büyük Ermenistan" projesinin ilk durağı olan Kars'a İngiliz desteğiyle yerleşme sağlanacaktı. Ancak Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin taviz vermez tutumu gerek İngiliz gerekse Ermeni politikalarının seyrini değiştirmiştir.

6.2.2. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin Gürcülerle Olan Mücadelesi

Türklerle Gürcüler arasında yaşanan mücadele daha çok Ahıska ve Ahılkelek bölgeleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Üstelik Brest-Litovsk ve Batum Antlaşmaları bu bölgeler için verilen Türk-Gürcü savaşının önüne geçememiştir. Mondros Mütarekesi gereği Türk ordusunun çekilmesi sonucu Gürcüler bu bölgeleri ele geçirebilecekleri düşüncesiyle saldırılarını yoğunlaştırmıştır. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti kurulduğu sıralarda özellikle Ahıska ve Ardahan Müslüman halkı Gürcülerin saldırılarına karşı koymaya çalışıyordu. Bu arada Ahıskalı Osman Server Bey, 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ve 3. Fırka Kumandanı Halit Bey'in de yardımıyla Gürcü saldırılarına karşı gönüllü Milis Teşkilâtı kurarak Gürcülere karşı mücadele etmiştir. Ancak düzenli orduya sahip Gürcülere karşı direnemeyen Osman

²⁰⁵ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Sayı 41, Belge 75; Fahrettin Erdoğan, **a.g.e.**, s.190; Gotthard Jaeschke, **a.g.e.**, s.44.

Server Bey'in milis teşkilâtı 1 Mart 1919'da Azgur, 2 Mart'ta Ahıska ve Ahılkelek sancaklarının Gürcü işgaline uğramasının önüne geçememiştir.²⁰⁶

Bu arada Osman Server Bey, Ahıska halkı, Kars Milli Şûrasından gelen 3000 kişilik bir kuvvet ve 3. Fırka'nın gönüllü erleriyle birlikte tekrar Gürcülerle savaşmaya başlamıştır.²⁰⁷ Osman Bey Gürcülerle yaptıkları 13 günlük savaştan sonra Gürcü birlikleri mağlup etmiştir. Ahıska ve Ahılkelek'i boşaltmak zorunda kalan Gürcüler, arkalarında teçhizat ve esir bırakmak zorunda kalmıştır.²⁰⁸

Gürcülerin Ahıska ve Ahılkelek bölgelerini ele geçirmek düşüncesinden taviz vermek istemedikleri Mart ayı sonlarına doğru tekrar bu bölgeleri ele geçirmeleri göstermiştir. Üstelik sadece bu bölgeleri ele geçirmekle kalmamışlar, Kars ile Ardahan arasındaki bölge olan Posof'a kadar ilerlemişlerdir. Gürcülerin bu ileri hareketinde Acara halkı da Gürcülere karşı Ahıska halkının yardımına koşmuştur. Ancak İngilizler belli yerlerde Acara yardımına müdahale etmiştir. 16 Mart 1919'da direnişe geçen Posof halkı Gürcü askerlerini geri çekilmeye zorlamışlardır.

Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti yaşanan bu gelişmeler karşısında Gürcülerle silahlı mücadele edip İngiliz politikaları karşısında yıpranmaktansa, meseleyi görüşmeler yoluyla halletmeye çalışmıştır.²⁰⁹ Fakat görüşerek uzlaşma yolunu seçmeyen Gürcüler, askeri mücadele yolunu bir kez daha seçmişlerdir.

28.000 kişilik düzenli Gürcü askerî birliği karşısında daha fazla duramayan Osman Server Bey, Posof'a çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Gürcüler 20 Nisan 1919'da Ardahan'ı rahatça işgal ederek, Merdenek'e ulaşmışlardır.²¹⁰ Cenûb-i Garbi Hükûmeti'nin Gürcü saldırıları karşısında çaresiz kalmasının nedeni İngilizlerin Türk birliklerini tahliye ettirip Kars'tan Erzurum'a çekilmelerine neden

²⁰⁶ Fahrettin Kırzioğlu, "Yüksek Mühendis Osman Server Atabek 1886-1962", **Kars İli Özel Sayı I**, Ankara 1965, s.56.

²⁰⁷ Fahrettin Erdoğan, **a.g.e.**, s.187.

²⁰⁸ **A.g.e.**, s.188.

²⁰⁹ W.E.D. Allen-Paul Muratoff, **Caucasian Battlefields**, London, 1953, Cambridge at the University Press, p.465.

²¹⁰ Fahrettin Erdoğan, **a.g.e.**, s.210.

olması düşünülebilir. Böylece düzenli orduya sahip Gürcüler, İngilizlerin desteğiyle rahatça ilerleyebilmişlerdir.

6.2.3. Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'ne İngilizler Tarafından Son Verilmesi

İngilizler, Kars yöresindeki teşkilatlanmanın ilk günlerinde yöre halkının siyasî çalışmalarına bir ölçüde göz yummuştu. Ancak diğer taraftan da Ermenilere ve Gürcülere bu bölgedeki faaliyetlerinde yardım etmişti. Bölgede yaşayan Türklerin en büyük korkusu bu bölgelerin İngilizlerin desteği ile Ermeniler ve Gürcülere tarafından ele geçirilmesiydi. Bu korkunun ilk sinyalini 6 Mart 1919'da Kars'a gelen İngiliz temsilci Pata vermiştir. Pata yerli yönetimi tanımayacaklarını bildirmiş ve Arpaçay'ın doğusundaki Ermenilerin Kars'a yerleştirilmelerini sağlamak istemiştir. İngilizlerin tutumlarındaki bu değişiklik, Gürcüleri de cesaretlendirmiştir. Nitekim, Mart 1919'da Ahıska ve Azgur'a yönelik saldırıya geçen Gürcüler, Posof'a kadar ilerlemişlerdir.²¹¹

İngiliz General Thomson'un, 10 Mart 1919'da Bakû'den Kafkasya'ya tayin edilmesiyle ortaya çıkan gelişmeler, Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin aleyhine olmuştur. Kars, Erivan, Ahılkelek, Nahçıvan ve diğer İngiliz ileri karakolları ve askerî temsilcilerinden Thomson'a bölge hakkında raporlar gönderilmiştir. Bu raporlar, General Thomson'u Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti topraklarının Ermeni ve Gürcüler arasında paylaşılması gerektiği konusunda inandırmıştır.²¹²

Nitekim, raporların etkisinde kalan Thomson, İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhına, Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin bölgede tehlikeli propaganda yaptığını bildirmiştir. Üstelik bölgeye yapılacak operasyon öncesinde Ermenistan Başbakan Yardımcısı Hatisyan'ı ve Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegechkhari ile bir toplantı yaparak paylaşım plânlarını anlatmıştır.²¹³

²¹¹ Ali Eşref Uzundere, **İnsanlık Suçu; Iğdır ve Çevresinde Ermeniler'in Türk Kırımı**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s.107.

²¹² **A.g.e.**, s.108.

²¹³ Fahrettin Kırzioğlu, "*Cenûb-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti*", **Türk Kültürü**, S.72, Ankara 1960, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., s.965.

Bu arada Kars'ta bulunan İngiliz General Davie ve Yarbay Peterson, şehirdeki karakollarının sayısını arttırmış, askerlerini şehre hakim yerlere yerleştirmiş ve Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'ne kesin darbeyi vurma hazırlıklarını tamamlamışlardı.

12 Nisan 1919'da, Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin Meclis-i Millî binasına gelen Peterson, başkan İbrahim Cihangiroğlu tarafından kendisine hükûmet üyeleri takdim edilirken, İngiliz askerleri dışarıda kontrolü ellerine geçirmeye çalışmıştır. Nitekim Meclis binasını da ele geçiren İngiliz askerleri Cihangiroğlu İbrahim Bey başta olmak üzere bazı hükûmet üyeleri, milletvekilleri ile görevlileri tutuklamışlardır. Aynı günün akşamı trenle Gümrüye, oradan da Tiflis'e sevk edilen tutuklular, Tiflis'ten Batum'a, oradan da vapurla İstanbul'a götürülerek Sirkeci'deki Arabyan Han'da 45 gün hapsedilmişlerdir. 28 Mayıs 1919'da "Princas Eno" adlı gemiye Galata Rıhtımı'ndan bindirilen Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin üyeleri Malta'ya götürülmüşlerdir.²¹⁴

İngilizler Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin üyelerini Gümrü'ye gönderir göndermez bölgede kendilerine karşı oluşabilecek tepkinin önüne geçmek için Meşhedi Samed Ağa'nın başkanlığında Dr. Esat Bey'in yardımcılığını üstlendiği geçici bir hükûmet kurmuşlardır. Ayrıca köy ve kasabaların üzerinden dağıttıkları Türkçe ve Rusça beyannamelerle Kars ve çevresinde huzur ve asayişin bundan böyle İngilizler tarafından sağlanacağını bildirmişlerdir.²¹⁵

İngilizler, bölgenin yönetimini de 30 Nisan 1919'da General Karganof ve Osebyan komutasındaki Ermeniler'in denetimine bırakmıştır. Böylece İngilizler Kafkasya'dan çekilmeden önce Kars'ı Ermenilere vermişlerdir. Buna rağmen Ermeniler ancak Kars, Sarıkamış, Kağızman ve Zarzat'a hakim olmuşlardır. Akbab,

²¹⁴ Fahrettin Erdoğan, **a.g.e.**, s.206-207; Cevat Dursunoğlu, **Milli Mücadelede Erzurum**, Ankara 1946, s.46; Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, s.558.

²¹⁵ 6 Türk, 1 Rum ve 1 Rus'dan oluşan 8 kişilik Halk İdare Heyetinde, Mahmut Hidayet Bey, Dr. Canbolat Bey, Gümrülü Sultanbeyoğlu Haşim, Şüregel Aküzümköylü Esadullah, Yenigazili Hayrulah, Posof'un Çuvaskal köyünden Arif Ağaoğlu Aziz Beyler vardı; Ender Gökdemir, **a.g.e.**, s.160; Fahrettin Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.54.

Çıldır, Oltu, Göle, Allahuekber Dağı, Karakurut, Parnavut ve Oltu'da kurulan Millî Şûralar Kars'ın Türklerin eline tekrar geçmesine kadar bölgede Ermenilerle savaşmışlardır.²¹⁶

6.3. Mahalli Şûra Hükûmetleri ve Faaliyetleri

Mahalli Şûra Hükûmetleri, Mondros Mütarekesi sonrasında yaşadıkları coğrafyada İngiliz, Ermeni ve Gürcü işgal faaliyetlerine karşı birlik olmak maksadıyla kurulmuşlardır. Oltu Şûra Hükûmeti daha çok İngiliz kışkırtmaların da etkisindeki Ermenilerin bölgelerindeki faaliyetlerine karşı direnmeye çalışırken, Aras Türk Hükûmeti de benzer faaliyete karşı benzer direnişi göstermeyi düstur edinmiştir. Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası ise Gürcülerin Mondros Mütarekesi sonrası bölgede baş gösteren otorite boşluğundan faydalanarak Türk ve Müslüman halka yönelik gerçekleştirdiği işgal teşebbüslerine karşı durmaya çalışıyordu. Nitekim Kars'ta, Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti oluşturulup, bölgede Müslüman Türk halkın yaşadığı coğrafyayı İngiliz, Ermeni ve Gürcülere bırakmayacağı anlaşılınca Ahıska ve Aras Hükûmeti de Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti 'nin bir kolu olarak çalışmaya başlamıştır.

6.3.1. Oltu Şûra Hükûmeti ve Faaliyetleri

Kars'ın 12 Ocak 1919 tarihinde İngilizler tarafından işgalinden sonra Oltu ile Kars'ın ilişkileri kesilmiştir. Bunun üzerine Oltu İslâm Komitesi vakit kaybetmeden çalışmalarına başlayarak yaşadıkları coğrafyayı düşman işgaline karşı sonuna kadar savunmaya karar vermiştir. Bunun için komite, Karınca Düzünden Kaleboğazına, Artvin'den Bardız ve Narman yaylalarına kadar olan coğrafyayı kapsayan "Oltu Şûra Hükûmeti"ni kurmuştur.²¹⁷

²¹⁶ Fahrettin Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s.55.

²¹⁷ Sami Önal, "*Oltu Şûra Hükûmeti ve Oltu'nun Anavatanla Birleşmesi*", **Türk Kültürü**, Sayı 72, Ankara 1972, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., s.969.

Oltu Şûra Hükûmeti'nin kurulması İngilizleri bölgedeki çıkarları gereği endişelendirmiştir. Bunun için Kars'tan Yüzbaşı Folten ve Yüzbaşı Farel bölgeye gönderilmiştir. Onlar da tıpkı Kars'ta General Walker'ın Kars Milli Şûra Hükûmeti yetkililerine söylediği gibi bölgeye Ermenilerin gelmesini istemiştir. Oltu Şûra Hükûmeti de böylesi bir isteği reddetmiştir. Bunun üzerine iki yüzbaşı bu kez Oltu'da Oltu Şûra Hükûmeti'nin yerini alacak yeni bir meclisin kurulmasını istemiştir. İsteklerinin yeni oluşturulacak olan meclis'e onaylattırmak amacıyla böyle bir isteği gündeme getirmişlerdir. Yeni kurulan "Oltu Meclis-i İdaresi" nde beş Türk ile bir Rum bulunuyordu. Ramiz Bey'in başkanlığını yaptığı Oltu'nun yeni meclisinde üyeler Ahmet Şakiroğlu, Yusuf Ziya Tahiroğlu, İzzet ve Mebus Ahmet Beyler ile Narmanlı Kirkor Bey görev almıştır.²¹⁸ Üstelik Yüzbaşı Farel, Oltu Meclis-i İdaresi'nin aldığı kararı onaylamak ya da reddetmek yetkisini de elinde bulundurmıştır. Oltu'da Türkler açısından olumsuz faaliyetlere karışmakla itham edilen Farel, Oltu Jandarma teşkilâtını Rumlardan oluşturmak amacıyla baskı yapmaya başlamasıyla meclis üyelerinin tepkisiyle karşılaşmıştır²¹⁹. Farel'in Ermeni ve Rumlardan yana tavrının devam etmesi sonucu Oltu Meclis-i İdaresi kendi fesh etmiş ve Tahirbeyzade Ziya Bey'in başkanlığında "Oltu Şûra Hükûmetini kurmuştur.

Oltu Şûra Hükûmeti de ilk iş olarak bölgede devam eden Ermeni propagandasına ve beyannamelerine karşı yaşadıkları coğrafyanın kendilerine ait olduklarını ve Ermeni boyunduruğu altında yaşamayacaklarını savunarak başlamışlardır.²²⁰

İngilizler, Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti'ni dağıttıktan sonra bu kez Oltu Şûra Hükûmetine karşı baskı politikasına başlamışlardır. Önce görüşmeler yoluyla bu bölgelerin yönetimlerinin Ermenilere bırakılmasını istemişlerdir. Bunun için Yüzbaşı Folten ve Foler'i bölgeye göndermişler ancak tekliflerini bölgede yaşayan Türkler'e kabul ettirememişlerdir. Temmuz 1919'da ise Yüzbaşı Prissol'u Oltu'ya gönderen İngilizler, Prissol'un Oltu Şûra Hükûmetine karşı daha sert bir tavır

²¹⁸ Sami Önal, **a.g.e.**, s. 50.

²¹⁹ Fahrettin Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, s. 68.

²²⁰ Sami Önal, **a.g.m.**, s. 971.

takınmasından da sonuç alamamışlardır. Hatta Prissol'un tavrı karşısında Oltu halkı birlik olma duygularını kuvvetlendirmek ve İngilizlere karşı tavırlarını daha da belirginleştirmek protesto yürüyüşü yapmıştır.²²¹

İngilizlerin aracılığıyla Oltu yönetimini ele geçiremeyeceklerini düşünen Ermeniler, Ekim 1919'dan itibaren Oltu'yu işgal etmek için harekete geçmişlerdir. Bunun üzerine Oltu Şûra Hükümeti 23-24 Ekim 1919'da Ermeniler'e önemli savunma kararları almıştır. Oltu Hükümeti bu doğrultuda Ermeniler'e karşı durumlarını güçlendirmek amacıyla Gürcülerle anlaşma yollarını aramıştır. Batum ve Azerbaycan'la ilişkiler kurmuştur.²²²

12 Kasım 1919'da bölgede Türklüğün korunması ve anavatanla birleşmek amacıyla "Mekasıt-ı Aliyye Programı" nı belirlemişlerdir.

Bölgede Ermenilere karşı mücadele etmekten taviz vermeyen Oltu Şûra Hükümeti, Anadolu'da örgütlenmeyle başlayan Milli Mücadele'ye devamlı destek vermiştir. Nitekim, 17 Nisan 1920 tarihinde ise TBMM'ne katılan üyesi Yasin Bey'in aracılığıyla Oltu Şûrası'nın anavatana katıldığını açıklayacaktır.²²³

6.3.2. Ahıska Hükümet-i Muvakkatası ve Faaliyetleri

21 Ekim 1918'de Osmanlı Hükümeti'nin Kafkasya'nın boşaltılması emri üzerine Ahıska, Ahılkelek, Iğdır, Gümrü ve Nahçıvan halkı 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya başvurarak Gürcü ve Ermeni tehlikesine karşı Osmanlı askerlerinin bölgeyi terk etmemelerini istemiştir. Ancak Osmanlı Harbiye Nezaretinin askerlerin tahliyesi için gösterdiği kesin tavır Yakup Şevki Paşa'yı bu bölgelerde askerlerini çekmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine yöre halkı özellikle Gürcülerle mücadele etmek üzere 29 Ekim 1918'de Ahıska Hükümet-i Muvakkatasını kurmuştur. Bu geçici hükümetin başkanlığına da Ömer Faik Bey getirilmiştir. Ömer

²²¹ Sami Önal, *a.g.e.*,s.55.

²²² *A.g.e.*,s.57.

²²³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C.I, Ankara 1945, TBMM Basımevi, s.323-326.

Faik Bey, bu kez de 3. Ordu Kumandanı Halit Bey'e yeni kurulan hükûmetin devamlılığı için yardım beklediklerini bildirmiştir. Fakat Halit Bey beklenen yardımı gösterememiştir.²²⁴

Elviye-i Selâse'deki bütün Müslümanları bir birlik etrafında da toplamayı amaçlayan bu hükûmet, Osmanlı Ordusundan gerekli olan yardımı göremeyince, 30 Kasım 1918 tarihinde Kars İslam Şûrası ile birleşmekten başka yapacak somut bir eylem gerçekleştirememiştir.²²⁵

6.3.3. Aras Türk Hükûmeti ve Faaliyetleri

Aras Türk Hükûmeti Ordubad'dan Zengibasar bölgesine kadar dağlarla Aras nehri arasını kapsayan coğrafyada Mütareke sonrasında Osmanlı askerlerinin terhis nedeniyle ortaya çıkan otorite boşluğunda Ermeni saldırılarına karşı direnebilmek amacıyla 3 Kasım 1918'de merkezi Iğdır olmak üzere kurulmuştur.²²⁶ Revan, Eçmiyazin, Nahçıvan, Sürmeli ve Iğdır'ı Ermeni saldırılarına karşı korumak bu hükûmetin temel amacı olmuştur.

Aras Türk Hükûmeti, bir yandan Ermenilere karşı mücadele ederken diğer yandan da Ermenilerin çıkarlarını savunan İngilizlere karşı mücadele etmiştir. 27 Kasım'da Yakup Şevki Paşa Ermenilere karşı tedbir alınması hususunda İtilaf Devletlerine bir rapor hazırlamıştır. Raporda "Terk edilecek bölgede halkın Ermeni mezalimine uğraması durumunda tedbir alınması, şayet bu halde yardım edilmezse Ermeni katliamının daha da artacağını belirtmiştir."²²⁷

Askerî birliği olamayan Aras Türk Hükûmeti, hiç vakit kaybetmeden düzenli askeri birlik oluşturmak için gayret sarfetmiştir. Cihangiroğlu İbrahim Bey askeri taburların oluşmasında önemli katkıda bulunmuştur. Ancak güçlü olmak için birlik olmanın inancına sahip olan bu hükûmette 30 Kasım 1918'de Kars İslam Şûra'sına

²²⁴ Ender Gökdemir, **a.g.e.**, s.48.

²²⁵ **A.g.e.**, s.72.

²²⁶ Ali Eşref Uzundere, **a.g.e.**, s.89.

²²⁷ Ender Gökdemir, **a.g.e.**, s.72.

bağlanarak onun bir uzantısı olarak bölgede Ermenilere karşı mücadelesini devam etmiştir.

7. Genelgeler ve Kongreler Döneminde Sovyetlerle İlişkiler ve Kafkasya

Mondros Mütarekesinden sonra İngilizler Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da kontrolü tam anlamıyla sağlayamamışlardı. Bolşevikler Ekim 1917 İhtilâlinin üzerinden bir yıl gibi kısa bir zaman geçmesine rağmen güçlenmişlerdi. İtilâf Devletlerinin desteklediği Çarlık Rusya Rejimi taraftarı Beyaz Ruslardan oluşan Denikin, Kolçak ve Wrangel Ordusuna karşı savaşan Bolşevik Kızıl Ordu, Kuzey bölgelerinde de yine İtilâf devletlerinin desteklediği Lehistan (Polonya) ordusuna karşı da başarıyla savaşıyordu. Bolşevik Kızılordu, sahip olduğu jeostratejik önemin yanı sıra yer altı ve yerüstü kaynaklarından ötürü Kafkaslara da yerleşme siyaseti takip etmeye başlamıştı. Böylece Kafkasya, Bolşevik Ruslarla İngilizler arasında tam bir rekabet alanı haline gelmişti.²²⁸

Diğer taraftan Doğu Anadolu'da yaşayan Türkler ise Mondros Mütarekesi sonucu Türk Ordusunun dağıtılması sonrasında güvenliklerini sağlamak amacıyla İngilizlere ve onların desteğindeki Ermenilere karşı örgütlenme içersine girmiş, mücadele etme kararı almıştı. İlk Örgütlenmelerine Kars ve etrafındaki bölgelerde başlayan Türklerin en büyük siyasî teşekkülü olan Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti, İngilizler tarafından dağıtılmıştı. Fakat bu müdahale, Doğu Anadolu'da Türk Örgütlenmelerinin sonu olduğu anlamına gelmiyordu. Özellikle Ermeniler bölgedeki otorite boşluğundan kaynaklanan güvensizlik ve asayişsizlik ortamında Türklerle

²²⁸ Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan yönetimlerini ele geçirmek amacıyla İngiltere ve Bolşevik Rusya Mondros Mütarekesi sonrasında aralarında kıyasıya bir mücadeleye başlamışlardı. Menşevik Gürcistan yönetimi, Bolşevik Rusya'ya güvenmemenin yanı sıra Rusya'da tekrar kurulacak bir Çarlık Rejim ile ülkelerinde daha rahat ve güvende yaşayabilme inancı içerisinde İngiltere'nin bölgedeki politikalarını çoğu zaman destekler politikalar izlemişlerdir; Christian Neef, **a.g.e.**, s. 10-20; Ömer Göksel İşyar, **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, İstanbul 2004, Alfa Yay., s. 334-342.

yönelik katliamlarda bulunuyor bu tür eylemler de Türklerin topraklarını terk etmeleri yerine birlik olma ve mücadele etme duygularını perçinliyordu.²²⁹

Kafkasya’da ve Anadolu’da oluşan bu durum İngilizlerin bölgede otoritelerini tesis etmede işini her geçen gün daha da zorlaştırmıştır. Üstelik bu iki bölge, İngilizlerin Hindistan’a giden sömürge yollarının stratejik güvenliği açısından büyük önem taşımaktadır.

Kafkaslarda Bolşevik ilerlemesinin ilk hedefi, sahip olduğu petrol rezervi bakımından Azerbaycan’ın Hazar Denizi kıyısında yer alan Bakû toprakları olmuştur. Yine Bolşevik orduları şayet Azerbaycan’ın batı topraklarını zapt edebilirlerse Gürcistan ve Ermenistan’ı da rahatça “Bolşevize” edebileceklerdi. Böylece Kafkasya’da sahip olduğu stratejik noktaları ile bilenen Gürcistan’da hakimiyet tahsis edilebileceği gibi Bakû petrolünü de Karadeniz’de önemli bir liman kenti olan Batum’dan transfer edebileceklerdi. Yine Gürcistan’ı Kuzey Kafkasya’ya bağlayan Vladikafkas’daki Daryol geçidini tutarak tüm Kafkasya’nın hakimiyetini ve güvenliğini ellerine geçirebileceklerdi. Ancak onlar için bu bölgede tek olumsuz faktör İngiliz varlığı olarak görülmekteydi. Çünkü Türkler Mondros Mütarekesinin kararları gereği Kafkasya’dan ordularını çekmişlerdi. Üstelik Türk toprakları İtilâf Devletlerinin kontrolü altına girmekteydi. Bununla birlikte, Bolşeviklerin Anadolu’ya yaklaşması İngilizleri bir başka taraftan da endişeye götürecekti. Doğu Anadolu’da Türk Milli direnişi tam anlamıyla örgütlenirse iki taraf güçlerini birleştirebilir ya da yardımlaşma içine girebilirdi. Bu durum da bölgedeki İngiliz varlığının son bulması anlamına gelmekteydi. Bu teorilerden hareketle İngilizler, Gürcistan ve Ermenistan’ı güdümüne alıp, topraklarında kontrolü sağlayabilirlerse Bolşeviklerle Türkler’in muhtemel İngiliz karşıtı politikaları gerçekleşmeyebilirdi. Daha açık bir anlatımla, Kafkas ülkelerinden Ermenistan ve Gürcistan’da Türk ve Bolşevik Rus karşıtı yönetimler kurarak, Türklerle Bolşevik Ruslar arasında

²²⁹ Ermenilerin Mondros Mütarekesi sonrasında özellikle Doğu Anadolu’da Türklere karşı gerçekleştirdikleri katliamlardaki temel dayanak noktası, Wilson Prensiplerinin “bölgede çoğunlukta kimler yaşıyorsa o bölge onların olacaktır” maddesidir. Bu maddeden hareketle kendilerini bölgede çoğunluk kılabilmek için her türlü yolu denemişlerdir; Kâzım Karabekir, **Doğu’nun Kurtuluşu**, Yay. Hazırlayan: Enver Konukçu, Erzurum 1990, s.156-165; Azmi Süslü, **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim**, Ankara 1987, Ankara Üniversitesi Basımevi, s.27; Yusuf Sarımay, “*Ermeni İddiaları ve Gerçekler*”, **2023**, Nisan Sayısı, Ankara 2005, Atılım Yay., s.7-9.

oluşabilecek yardımlaşmalarının önüne bir sed çekmeyi gerekli görmüşlerdi.²³⁰ Nitekim İngilizler mütarekeden sonra bu düşüncelerini hayata geçirebilmişlerdir.

Doğu Anadolu'da Mondros Mütarekesinin şartları karşısında İtilâf Devletlerine karşı gerçekleştirilen örgütlenme faaliyetlerini engellemeye yönelik İngiliz General Milne hemen girişimlere başlamıştır. Öncelikle İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğine gönderdiği rapor doğrultusunda Doğu Anadolu'daki Türk örgütlenmelerine destek veren 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın bu türden faaliyetlerinin sonlandırılması konusunda Osmanlı Hükûmetine baskı yapılmasını sağlamıştır. Üstelik Samsun ve havalisinde güvenliğin sağlanması için güvenilir bir üst düzey Osmanlı Subayının bölgeye tayin edilmesini istemiştir. Padişaha ve saraya yakınlığı ile bilinen Mustafa Kemal Paşa, Samsun ve havalisinde güvenliği ve sükûneti sağlamak amacıyla dönemin Osmanlı Hükûmeti tarafından 3. Ordu Birlikleri Müfettişi olarak atanmıştır. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa, Türk topraklarında İtilâf Devletinin belirleyeceği düzene muhalif bir düşünceyle, Türklerin profesyonelce örgütlenebilmeleri amacıyla askerî ve sivil erkân ile sağlam ilişkiler içerisinde çalışmalarına başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, İngiliz istihbarat faaliyetlerini göz önüne alarak Samsun'da kalmasının uygun olmadığı kanısına varmıştır. Harbiye Nezareti'ne 24 Mayıs 1919 günü gönderdiği telgrafta, Anadolu içlerinde daha güvenli yerlere ulaşmak amacıyla Havza'ya geçeceğini bildirmiştir.²³¹ Böylece Mustafa Kemal Paşa ve müfettişlik karargâhı 25 Mayıs 1919 günü Havza'ya naklolunmuştur. Bundan sonra M. Kemal Paşa ve heyeti kendilerine ayrılan Mesudiye Otel'i'ne yerleşmiş, 18 gün boyunca burada kalmıştır.²³² Türklerin yaşadıkları topraklarda tekrar özgürce yaşayabilmelerini onların birlik olma ve mücadele etmekle elde edileceğini düşünen M. Kemal Paşa, İtilâf Devletlerinin dayatmacı politikalarına karşı örgütlenme çalışmalarına hemen başlamıştır.

²³⁰ İngilizlerin düşüncesinin ürünü olarak Gürcistan ve Ermenistan topraklarından Türk ve Bolşevik Rusların geçişini, her türlü ilişkilerini engellemesi düşünülen bu sedde "*Kafkas Seddi*" denilmektedir; Bülent Gökay, **Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Çev. Sermet Yalçın, İstanbul 1997, Tarih Vakfı Yurt Yay., s.50-64.

²³¹ **Harp Tarihi Vesikalari Dergisi**, Sayı:4, Ves. 62, Ankara 1965, Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığı Yay.; Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C. I., Ankara 1993, TTK Yay., s.272.

²³² **Cumhuriyet'e Doğru Atatürk ve Havza**, Samsun 1998, Havza Kaymakamlığı Yay., s.26 vd.

7.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyetlerle Teması

Doğu Anadolu ve Kafkaslardaki İngiliz faaliyetlerinin analizini yapan Mustafa Kemal Paşa, Mondros Mütarekesinin ağır şartlarından çıkış yolu olarak, savaş yorgunu Türklerin uluslar arası arenada da sesini duyurmaya ve dışarıdan yardım almaya ihtiyacının olduğu kanısına varmıştır. Üstelik Yunanlılar 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmişlerdi. İtalyan ve Fransız faaliyetleri de Anadolu'nun güney topraklarında yavaş yavaş etkin olmaya başlıyordu. İngilizler Ermeni ve Gürcü topraklarının kontrolünü ellerine almışlardı. Bu durum da Türklere bu bölgeden gelebilecek yardımın önüne geçecek bir bariyer gibi durmaktaydılar. Amerikalılar ise bu bölge adına Wilson ilkelerinden öte bir siyaset takip etmiyorlardı. Öte yandan Bolşevik Rusya'da İtilâf Devletlerinin güdümündeki birliklerin karşısında topraklarının Kuzey Batısında ve Güneyinde savaşıyordu. Gerek Türklerin gerekse Bolşevik Rusların düşmanı ortaktı. Halbuki Türkler ile Bolşevik Ruslar yardımlaşma içerisine girdikleri takdirde İngilizlere karşı başarı sağlayabilirlerdi. Bu fikirler etrafında önce Bolşevik Ruslar Anadolu'ya heyetlerini göndermişlerdir. M. Kemal Paşa ile daha ilk görüşmelerini onun İstanbul Şişli'deki evinde Sovyet Albayı İlyaçev aracılığıyla yapmışlardır.²³³

Anadolu'nun Mondros Mütarekesi sonrası yaşadığı zor günleri yakından takip etmek isteyen ve Türklerle İngilizlere karşı ortak politikalar geliştirmeye çalışan Bolşevik Rus temsilciler, M. Kemal Paşa ile Havza da temas kurmak istemişlerdi. Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk, anılarında M. Kemal Paşa'nın 7 Haziran 1919 günü Havza'dayken bir Sovyet heyetiyle görüştüğünü ve heyete Rus Albayı Budiyani (Budyonni)'nin başkanlık ettiğini belirtmiştir.²³⁴ Diğer

²³³ Bu görüşmenin mahiyeti hakkında herhangi bir bilgiye bugüne kadar ulaşılamamıştır. Mustafa Kemal ile Sovyet Albayı İlyaçev arasında gerçekleşen muhtemel görüşmeyi Kâzım Karabekir Paşa kaleme almıştır; Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, C.I., Emre Yay., s. 628.

²³⁴ Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası**, Anlatan: Hüsamettin Ertürk, İstanbul 1969, Ararat Yay., s.344. M. Kemal Paşa ile Rus Albayı Budiyani arasında yapıldığı belirtilen görüşme hakkındaki bilgi, birçok kaynaktan Ertürk'e gönderme yapılarak belirtilmiş ve tartışılmıştır. Görüşmeler yapıldı mı ve görüşmede Sovyet tarafına başkanlık eden gerçekten Budiyani miydi? Cevabı aranan sorulardır. Stefanos Yerasimos, böyle bir görüşmenin yapıldığı kanısındadır, ancak görüşmenin Mustafa Kemal ile Mustafa Suphi temsilcileri arasında olduğu düşüncesindedir. Yerasimos, Budiyani'nin anılarında, kendisinin o sıralarda Volga kıyısında Çaritsin çevresinde çarpıştığını yazdığını belirtir. Ayrıca yazara

taftan Bolşeviklerin Anadolu'ya gelişleri, İstanbul Hükûmeti ve İngilizler tarafından da saptanmıştır.²³⁵

Havza'da 7 Haziran 1919'da gerçekleşen Türk-Sovyet görüşmesinde, Sovyet temsilcisi, İtilaf devletlerince doğu'da kurulacak Ermeni ve Kürt devletlerine ve Karadeniz kıyılarında kurulacak Pontus Hükûmetine karşı, Sovyetler'in yeni Türkiye'nin yanında mücadeleye hazır olduğunu belirtmiştir. Silah, cephane ve para yardımı sözü veren Sovyet temsilcisi Türkiye'yi ortak düşmana karşı mücadeleye çağırmıştır.²³⁶ M. Kemal Paşa ise Sovyet yetkilisine Anadolu'da kurmayı amaçladığı hükûmetin programını anlatmıştır.²³⁷

göre, “Mustafa Kemal Samsun'a çıkmalı iki hafta olmuştur. Hâlâ o sırada henüz İstanbul çizgisinden açıkça çıkmış sayılmaz. Üstelik Rusya'nın içlerinden gelecek bir heyetin Anadolu'ya varması o dönemin koşullarında birkaç haftalık bir zaman istediğine göre bu heyetin M. Kemal İstanbul'dayken yola çıkması gerekmektedir.” Yerasimos, Fevzi Çakmak'ı ve Havza'da bulunan Mustafa Kemal'in yaveri Cevat Abbas (Gürer)'i tanık gösteren Hüsametdin Ertürk'ün bu olayı uydurması için bir neden olmadığından hareketle Havza görüşmesinin yapıldığı sonucuna varmaktadır. Ancak görüşmenin resmi bir Sovyet heyetiyle olmadığı kanaatindedir; Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923**, Çev: Güneş Bozkaya, İstanbul 2000, Boyut Yay., s.104; Fethi Tevetoğlu, bu görüşmeyi Başbakan iken SSCB'ye giden Suat Hayri Ürgüplü aracılığıyla bizzat Budiyani'ye sorduğunu, onun da Ertürk'ün verdiği bilgiyi doğruladığını yazmıştır; Mete Tunçay, **Bilineceği Bilmek**, İstanbul 1983, Alan Yay., s.199; Mete Tunçay ise, 1970 sonbaharında Ankara'da toplanan Türk Tarih Kurumu Kongresi için Türkiye'ye gelen Sovyet Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nden Anatoli Filipoviç Miller'e bu meseleyi sorduğunu, Miller'in ise Budiyani ile görüşüp şu cevabı aldığını yazar: “General M. Frunze, 1921 yılı sonlarında olağanüstü bir elçilik göreviyle Türkiye'ye giderken, benim birliğime de uğradı. İki dost olarak konuştuk. Bu arada kendisine, M. Kemal Paşa'ya sunulmak üzere bizim iç savaşta süvarilerimizin kullanılması konusunda edindiğimiz tecrübeleri anlatan askerî bir rapor verdim. Mesele bundan ibarettir. Ben kendim Türkiye'ye bir tek 1933 yılında gittim.” Ayrıca Mete Tunçay böyle bir görüşmenin Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişim kronolojisine uymadığını belirtmektedir; Mete Tunçay, **a.g.e.**, s.186-200; Sabahattin Selek, Salahi Ramada Sonyel, Ali Kemal Meram, Cevat Aslan gibi birçok araştırmacı ise bu görüşmenin varlığını kabul etmektedir; Sebahattin Selek; **Anadolu İhtilâli**, C.2, İstanbul 1966, Burçak Yay., s.68; Salahi Ramada Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C.I, Ankara 1995, TTK Yay., s.83; Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul 1969, Kıtış Yay., s.235; Cevdet Aslan, **Türk-Sovyet Halklarının Kardeşliği**, İstanbul 1976, Sorun Yay., s.21.

²³⁵ Sadrazam Ferit Paşa, Trabzon Valisi Galip Bey'e “Hariciye Nezaretine devamlı gelen haberlere göre, birtakım Bolşevikliğin Osmanlı kıyılarını geçerek Samsun ve Trabzon yoluyla Anadolu'ya girdikleri anlaşılmaktadır” diye yazar; **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.4, Ankara 2000, Kaynak Yay., s.85.

²³⁶ Samih Nafiz Tansu, **a.g.e.**, s.345.

²³⁷ Tasarladığı hükûmet tarzı, M. Kemal Paşa'nın ifadesiyle Sovyetler'e, Şûralar Cumhuriyet'ine benzemektedir ve devlet sosyalizmini benimsemektedirler. Hüsametdin Ertürk, M. Kemal Paşa'nın bu açıklamalarını, Sovyet Rusya'dan yardım almak için başvuru olarak değerlendirmiştir; Samih Nafiz Tansu, **a.g.e.**, s.345-346; Yine Ertürk'e göre; Sovyet temsilcisi Havza'da M. Kemal'e komünizmi dayatmıştır ve Türkiye'ye yardım etmek için komünizmi kabul şart koymuştur. Ancak M. Kemal Paşa, daha sonra BMM'de bu tür iddialar ileri süren milletvekillerini eleştirmiş ve Sovyetler'in asla böyle bir talebi olmadığını belirtmiştir; **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.10, Ankara 2003, s.248; Yine böylesi iddiaları Kurtuluş Savaşı yıllarında ikisi de Dışişleri Bakanlığı

Diğer taraftan Havza buluşmasının olduğu günlerde, Mustafa Kemal'in yardımcılarında Kurmay Binbaşı Hüsrev (Gerede), 7 Haziran 1919'da Havza'dan Kâzım Karabekir Paşa'ya özel ve şahsi bir mektup gönderir. Binbaşı Gerede, yurdun kaderinden sorumlu olanların, Bolşeviklerle resmî ilişkiler kurarak onların ilkelerini öğrenmeleri ve bunların nasıl uygulanacağını kararlaştırmaları gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca düşmana karşı direnmek için Ruslardan silah ve malzeme sağlanması ve bu maksatla iki ülke arasında ortak bir sınır olması zorunluluğuna işaret etmiştir. Ona göre, böyle bir sınır ancak Bolşeviklerin Kafkaslar'ı işgaliyle sağlanabilecektir.²³⁸

Sovyet temsilcisiyle yapılan görüşmeden hemen sonra 22 Haziran 1919'da Amasya'da M. Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa, Hüsrev Bey ve Rauf Bey'in imzalarının da eklendiği bir genelge ile Amasya Kararları'nın bir bölümü idarecilere ve kumandanlara duyurulmuştur. Bu genelge Anadolu'da İtilâf Devletlerine karşı gerçekleştirilmesi plânlanan direnişin hedeflerini açıklıyordu. Bu genelge ile ilk kez millî egemenlik ve bağımsızlık gibi kavramlar dile getirilmiştir.²³⁹ Bir gün sonra ise Gizli Komutanlar Toplantısı yapılmıştır. Bu toplantıda Bolşevikliğe sempati duyanların Anadolu'daki faaliyetlerinin tartışıldığı ve olumsuz olmadığı, M. Kemal Paşa'nın imzasıyla tarihe geçmiştir. M. Kemal Paşa, 3. Ordu Müfettişi imzasıyla Kâzım Karabekir'e yazdığı, 23 Haziran 1919 tarihli şifreli telgrafta "Bolşevizmin anlayış ve ortaya çıkış şekli bir daha müzakere edilerek (...) bunun memleket için bir sakıncası olamayacağı düşünüldü" diye yazmaktadır. Yine Karabekir'in İtilâf Devletleriyle Bolşevikler hakkında tarafsızlık ilân edilmesini isteyen 17 Haziran

yapmış olan Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve Ahmet Muhtar Bey tarafından bizzat yürütülmüştür. Ahmet Muhtar Bey, Meclis kürsüsünde yaptığı konuşmada "Komünist olan Rusya Hükümeti bize hiçbir vakit kendi toplumsal teorisinin kabulünü, ittifak akdetmek için bir ön şart olduğu hakkında hiçbir şart koymamıştır" demektedir; **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.I, Ankara 1980, TBMM Basımevi, s.340; Tengirşenk ise hatıralarında, Çiçerin'in görüşmelerde Türkiye'nin komünist olmasını asla istemediklerini, durum ve şartların buna müsait olmadığını pek iyi bildiklerini söylediğini yazar; Yusuf Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, Ankara 1981, Kültür Bakanlığı Yay., s.205.

²³⁸ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, C.I, s.96.

²³⁹ Amasya kararlarının esas olan milletin bağımsızlığını sağlamak için millî iradeyi egemen kılmak ilkesi, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin de esas isteğini oluşturacak, bunun sonucu 12 Ocak 1920'de Mebuslar Meclisi toplanacaktır; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, Ankara 1997, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., s.22.

1919 tarihli önerisinin uygun görüldüğünü bildirerek, ilk teklifin Bolşeviklerden gelmesini beklemeyerek hemen birkaç kişi gönderilerek anlaşma yapılmasını istemiştir. Karabekir ise verdiği cevapta, Bolşeviklerle anlaşma yapılması için tedbir alındığını bildirmiştir.²⁴⁰

M. Kemal Paşa ile Bolşevik heyet arasında karşılıklı strateji belirleme ve yardımlaşma konularına dayalı yapılan görüşmelerde Sovyet heyetinin temel isteği özellikle Kafkaslar ve Anadolu'nun İngiliz hakimiyeti altına girmemesiydi. Böylesi bir durum Bolşevik Rusları güneyden tehdit ederek onların Kafkaslarda mevcut bulunan başta Bakû petroleri olmak üzere birçok kaynaktan mahrum olmaları yanı sıra, bu önemli kaynakların İngilizlerin eline geçmesiyle onların daha da güçlenmesi sonucunu doğuracaktı. Türklerle bölgede ortak politika takip etmek şarttı. Ancak en büyük engel Kafkasya topraklarında belirmektedir. Eğer Ermenistan ve Gürcistan'ı İngiliz etkisinden çıkarılabilirse iki taraf arasında yardımlaşma için kara yolu bağlantısı kurulabilecekti. Azerbaycan İngiliz etkisinden çıkarılabilirse de, Ermenistan ve Gürcistan kara yolu bağlantısı ile devam edecek olan stratejik müttefikliği doğudan tehdit eden bir İngiliz tehlikesi ortadan kalkmış olacaktır.

Nitekim, M. Kemal Paşa ile Sovyet heyeti arasında konuşulan bu plânların gerçeğe dönüşmesi ancak iki taraf arasında daha ciddi görüşmelerin yapılması ve aralarındaki güvenin pekişmesine bağlı kalmıştır.

7.2. Erzurum Kongresi ve Dr. Fuat Sabit'in Moskova'ya Gönderilmesi

Amasya'dan sonra M. Kemal Paşa, Anadolu'da İtilâf Devletlerine karşı plânlanan direnişte bölgedeki temsilcilerle biraraya gelip onlara mevcut durumu daha iyi anlatıp stratejilerini güçlendirmek için 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelmiştir. Kongre ise 23 Temmuz 1919'da açılmıştır.²⁴¹ Kongre öncesi İstanbul Hükûmeti

²⁴⁰ A.g.e., s. 55; Zeki Sarıhan, a.g.e. C.I, s.341; Atatürk'ün Bütün Eserleri, C.3, Ankara 2000, Kaynak Yay., s.1444.

²⁴¹ Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Hoca Raif Efendi açmıştır. Erzurum'dan 24, Trabzon'dan 17, Sivas'tan 10, Bitlis'ten 3, Van'dan 2 olmak üzere 56 delegenin katıldığı Doğu Anadolu'nun Ermenilere verilmesini engellemek amaçlı toplanan Kongre, bütün Türkiye ile ilgili

tarafından görevi elinden alınan ve askerî hiçbir statüsü kalmayan M. Kemal Paşa'nın böylece İstanbul Hükûmeti ile olan bağları da kopmuştur.

İki hafta süren kongrede Mustafa Kemal Paşa Ermenilerle ve onların faaliyetlerine göz yuman hatta destek veren İtilâf Devletleri ile olan mücadelelerinde millî birlik ve beraberliğe olan güvenin sağlanmasını istemiştir. İçinde buldukları şartlarda mevcut imkanlarını iyi analiz eden M. Kemal Paşa, gerçekleştirecekleri mücadelede Türk halkının güvenini kazanmak amacıyla onlara böylesi mücadeleler de başarı sağlayan toplumlardan da örnekler vermiştir.²⁴²

M. Kemal Paşa ve etrafındakiler, Anadolu'nun İtilâf Devletlerinin dayatmacı politikalarına karşı örgütlenme faaliyetlerini sürdürürken diğer taraftan da yapacakları mücadelede daha güçlü bir konuma gelebilmeleri için Bolşeviklerle ilişki içerisine girme konusunda tereddüt yaşamamışlardır. Türklerle Bolşevikler arasındaki temasta Karadeniz ve Doğu Anadolu'da ki durumu yakından takip etmeye çalışan İngilizler gelişmeleri Yüksek Askerî Komiserliklerine rapor etmede gecikmemişlerdir. Samsun'daki İngiliz irtibat subayı Perring, Erzurum Kongresi'nde Kars'tan gelen birçok Bolşevik temsilcisinin hazır bulunduğunu rapor etmiştir.²⁴³ Kongrenin son gününde M. Kemal ile bir görüşme yapan İngiliz kontrol subayı, raporuna, Bolşevikler ile Türk millî akımı arasında isimlerinden başka bir fark bulunmadığı yolundaki izlenimini eklemeyi de ihmal etmemiştir.²⁴⁴

M. Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve Rauf Bey, Erzurum günlerinde, Bolşeviklerle temasın Kâzım Paşa tarafından yürütülmesine karar vermişlerdir. Bu karar üzerine Kâzım Paşa, Dr. Ömer Lütfî'yi Bâkû'ye, Dr. Fuat Sabit'i Moskova'ya

kararlar da alarak 7 Ağustos'ta kapanmıştır; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, s.46, Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s.81, Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C. I, Ankara 1997, TTK Yay., s.75.

²⁴² M. Kemal Paşa, Erzurum Kongresi'nin açılış günü olan 23 Temmuz 1919'da yaptığı konuşmada, Sovyet Rusya ile ilgili olarak şunları söylemiştir. "*Milli bağımsızlıklarını tehlikede gören ve her taraftan istilaya uğrayan Rus milleti, bu genel tahakküme karşı bütün millet fertlerinin ortak kudretiyle çarpışıp ve herkesin bildiği gibi bu kuvvet, kendi memleketleri dahilinde üstün gelmiş ve kendi üzerine musallat olan milletleri de nüfuz ve yayılma dairesine almakta bulmuştur.*"; **Atatürk'ün Bütün eserleri**, C.3, s.185.

²⁴³ Salahi Ramada Sonyel, **a.g.e.** C.II, s.106.

²⁴⁴ **A.g.e.**, s.106.

göndermiştir.²⁴⁵ Nitekim Moskova’da Çiçerin’le görüşen Dr. Fuat Sabit, Sovyet Rusya’nın koşulsuz olarak maddi yardımda bulunacağı sözünü almıştır.²⁴⁶

7.3. Sivas Kongresi ve Halil (Kut) Paşa’nın Sovyet Rusya’ya Gönderilmesi

Sivas’ta kongre toplanması 19-21 Haziran 1919 tarihli Amasya Toplantısında kararlaştırılmış, ertesi gün ise gizli bir genelge ile, her sancaktan üçer delege gönderilmesi istenmiştir. Kongrenin amacı, tehlikede olan Türk topraklarının bütünlüğü ve Türklerin bağımsızlığını kurtarmak için Türk milletinin iradesini egemen kılmaktır. Ancak 4-11 Eylül 1919 tarihlerinde yapılan Sivas Kongresine umulduğu kadar katılım olmamıştır.²⁴⁷

Kongre sırasında M. Kemal Paşa’nın yanına Birinci Dünya Savaşı’nın komutanlarından, Enver Paşa’nın amcası Halil (Kut) Paşa da gelmiştir. Halil Paşa, İngilizler tarafından hapsedildiği Bekirağa Bölüğü’nden kaçmıştır. İttihatçıların önde gelenlerinden olan Halil Paşa, Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarında Kafkasya’da görev yaptığından o bölgeyi ve Bolşevikleri iyi tanımaktadır. M. Kemal Paşa, bu özelliklerini göz önünde tutarak Halil Paşa’yı, Sovyetler’le Türkiye’nin arasındaki yolu açmak ve buna bağlı olarak da silah, cephane ve para yardımı sağlamak üzere Sovyet Rusya’ya göndermiştir. Halil Paşa, can güvenliği açısından Çerkez kıyafetleriyle gizlice Kafkaslar üzerinden Moskova’ya ancak 1920 baharında varabilmiştir. Halil Paşa, burada Sovyet Hükûmetine İtilaf Devletlerinin saldırısından sonra Türkiye’nin içine düştüğü ağır durumu anlatacak ve “kısa bir süre sonra Anadolu’da millî bir hükûmet kurulacağını ve bu hükûmetin Sovyet Rusya’yla dostluk ve barış antlaşması imzalamaya hazır olduğunu” bildirecektir. Halil Paşa, Sovyet hükûmetinden olumlu cevap alacak ancak iki taraf arasındaki Kafkasya yolunun hâlâ kapalı olması sorun yaratacaktır.²⁴⁸

²⁴⁵Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953*, Ankara 1991, TTK Yay., s.12-19.

²⁴⁶Dr. Fuat Sabit’in Raporu için bkz; Kâzım Karabekir, *a.g.e.*, s.374.

²⁴⁷*Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C.I., s.62; Mazhar Müfit Kansu, *a.g.e.*, C.I., s.207.

²⁴⁸M. Taylan Sorgun, *Bitmeyen Savaş Kütulamare Kahramanı Halil Paşa’nın Anıları*, İstanbul 1972, 7 Gün Yay., s.276; O günlerde M. Kemal’in Bulat Paşa müstear adıyla yaveri Azmi’yi

Sovyet Dışışleri Halk Komiserliği ise, Mahmudov adında birini Sivas Kongresi'ne gözlemci olarak göndermiştir.²⁴⁹ Kongre'nin kapanışından yalnızca iki gün sonra, 13 Eylül 1919 günü, RSFSC Dışışleri Halk Komiseri Çiçerin “Türkiyeli İşçi ve Köylülere Çağrı” başlıklı bir bildiri yayımlamıştır.²⁵⁰ Bu bildiride gizli antlaşmaları yırtıp attıklarını, Türk yöneticilerinin Türk işçi ve köylülerini, en fazla parayı veren büyük Avrupa devletlerine sattığını bildirmiştir. Sovyetlerin Avrupalı haydutlara karşı Türk işçi ve köylülerine el uzattığı anlatılan bildiride, Türk anavatanının kurtarılması işinin Türk işçi ve köylülerine kaldığı, tüm dünya emekçilerinin birleşmesi gerektiği de belirtilmiştir.²⁵¹

Anlaşılacağı üzere M. Kemal Paşa ile Budiyeni'nin görüşmelerinin üzerinden üç ay gibi kısa bir zaman geçmiş olmasına rağmen iki taraf arasında ortak hareket etme düşüncesinin önemli bir mesafe aldığı fikri düşünülebilir.

7.4. Karakol Cemiyeti'nin Sovyet Rusya ile İlişkisi ve Kafkasya

27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelen M. Kemal Paşa, Karakol Cemiyeti'nin lideri Kara Vasıf Bey'in 26 Şubat tarihli mektubundan, Karakol Cemiyeti'nin Türkiye'deki ihtilâl hareketinin temsil ettiği iddiasıyla, Kafkasya'daki delegesi Baha Sait Bey aracılığıyla Bolşeviklerle bir ittifak antlaşması yaptığını öğrenmiştir. Kara Vasıf Bey ise yapılan bu antlaşmanın Heyet-i Vekile'nin onayından sonra teati edilerek geçerlilik kazanacağını bildirmiştir.²⁵² Antlaşma taslağı daha sonra M.

Moskova'ya, ayrıca başka bir subayı Kırım'a gönderdiği ve Kırım'a giden subayın İtilaf kuvvetleri tarafından yakalandığı, İngiliz belgelerine yansımıştır. Ancak Tefik Bıyıklıoğlu, bu belgeyi doğrulayacak hiçbir bilginin olmadığını yazmıştır; Tefik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da**, TTK Basımevi, Ankara 1959, s.19; Yunus Nadi'nin 1919 yazında Moskova'ya gitmek için hazırlık yaptığı, fakat bunun gerçekleşmediği de başka bir iddiadır; Y.A.Bağirov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri**, İstanbul 1979, Bilim Yay., s.116.

²⁴⁹ Erol Kaymak, **Sultan Galiev ve Sömürgeler Enternasyonalı**, İstanbul 1993, İrfan Yay., s.78.

²⁵⁰ Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s.130.

²⁵¹ Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s.130; Mete Tunçay, **a.g.e.**, s.96; A. Şemsutdinov-Y.A. Bağirov, Bir Karagün Dostluğu, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Çev. A.Hasanoğlu, İstanbul 1979, Bilim Yay., s.114.

²⁵² Kara Vasıf Bey'in bu konu hk. verdiği bilgi için bkz; **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.7, Ankara 2002, s.33.

Kemal Paşa'ya gönderilmiştir.²⁵³ Fakat M. Kemal Paşa'nın o ana kadar ne böyle bir antlaşmadan ne de Kafkasya'daki delegeden haberi vardır.

Mondros Mütarekesi'nin ilk günlerinde İstanbul'da halkı işgalcilere karşı örgütlemek, silahlandırmak için kurulan ve İttihatçıların önderlik ettiği Karakol Cemiyeti, Bolşeviklerle ilk temas kuran örgütlerden biri olmuştur. Cemiyet'in başkanı Kara Vasıf Bey ve arkadaşları İstanbul'daki Bolşeviklerle sık sık gizlice görüşmüştür.²⁵⁴ Vasıf Bey bu temaslarla ilgili olarak Ali Fuat Paşa'ya şu bilgileri rapor etmiştir. Bu raporda, Bolşevikler, Kırım'da bir Doğu İşleri Şubesi kurmuşlardır. İstanbul'a bir adam yollamışlar, bu kişi de Rusya'ya iki temsilci istemiştir. Gelen temsilci, Türkiye'de demokratik bir hükûmet şekli kurulmasını, amale ve köylünün idareye iştiraklerinin temin olunmasını, büyük sermaye ve imtiyazlı şirketlerin, bankaların millileştirilmesini telkin etmiştir. Türkiye'ye altın ve gümüş yardımı yapılacağını, askerî yardımın da sağlanacağını, İngiliz ve Fransızların ülkeden kovulmasına çalışılacağını belirtmiştir.²⁵⁵

Nitekim Ali Fuat Paşa, bu haberi hemen Erzurum'da bulunan M. Kemal ve Rauf Bey'e de iletmiştir. Bu haberden sonra M. Kemal Paşa, Kâzım Karabekir'i Sovyet Rusya ile ilişkilerdeki temasta iki başlılığı ortadan kaldırmak amacıyla görevlendirmiştir. Ancak Kara Vasıf Bey ilişkileri Karakol Cemiyeti üzerinden sürdürmeye devam etmiştir.

Öte yandan, 1919 Ekim ayında Kafkas Bolşevik Orduları Başkumandanı Şalva Eliava, Osmanlı İmparatorluğu'nun son durumunu incelemek üzere gizlice İstanbul'a gitmiştir. Burada Karakol Cemiyeti'yle görüşen Eliava, emperyalizm

²⁵³ Antlaşma taslağının tam metni için bkz; Mustafa Kemal'in Kâzım Karabekir'e 15 Nisan 1920 tarihli telgrafi; **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.7, Ankara 2002, s.302.

²⁵⁴ Emel Akal, **Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm**, İstanbul 2002, Tüstav Yay., s.183; Görüşükleri kişiler arasında daha sonra Halil Paşa'nın Azerbaycan'da tanışacağı uzun süre İstanbul'da bulunmuş Sovyet Albayı Skoço da vardır. M. Taylan Sorgun, **a.g.e.**, s.325.

²⁵⁵ Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953, Vatan Neşriyat, s.94.

karşısında Türk milli haklarını tamamıyla tanıyacıklarını, takviye edeceklerini ve süratle yardıma başlayacaklarını bildirmiştir.²⁵⁶

Şalva Eliava'nın İstanbul ziyaretinden bir ay sonra Karakol Cemiyeti tam yetkili temsilcisi Baha Sait, Bakû'ye ulaşmış ve kendisini M. Kemal yönetimindeki Uşak Kongresi Yürütme Kurulu temsilcisi olarak da tanıtmıştır. Böylece Bolşevikler, tüm Anadolu hareketiyle anlaştıklarını düşünmüşlerdir.²⁵⁷ Fakat Baha Sait'in Bakû'de imzaladığı antlaşmayı Albay İlyaçev, İstanbul'a Kara Vasıf Bey'e getirmiş ve Vasıf Bey de, anlaşma metnini M. Kemal Paşa'ya göndermiştir. Ancak, antlaşmayı ne Ankara ne de Moskova onaylamıştır.

8. TBMM'nin Sovyetlerle İlişkisi ve Kafkasya

Ülkesinde İtilâf Devletlerine karşı örgütlenme ve mücadelede Türk Milletinin sesini duyurabileceği, alınacak kararlarda destek ve onayını alabileceği bir meclise ihtiyaç duyan M. Kemal Paşa ve onunla aynı düşünce ve inançta olanlar Amasya, Erzurum ve Sivas'taki faaliyetlerinden sonra Ankara'da bunu gerçekleştirmeyi plânlamışlardı. Diğer taraftan, İstanbul'da açılan son Osmanlı Mebusan Meclisinde Anadolu'nun tam anlamıyla temsil edilememesi ve daha sonra İtilâf Devletlerinin aldıkları bir kararla dağıtılmaları bu plânı daha da güçlendirmişti. Üstelik mücadelelerinin temel gayesi olan Misak-ı Millî projesi bu gelişmeler neticesinde hayata geçirilememişti. Bütün bu olumsuz gelişmeler Ankara'da milleti gerçek anlamda temsil edip, olaganüstü şartlar altında rasyonel kararlar alabilecek bir meclisin açılmasını gerekli kılmıştı. Nitekim 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da 115 mebusun katılımıyla açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Türk Kurtuluş Savaşı da yeni bir aşamaya girecektir.²⁵⁸ Böylece Türkiye adına İtilaf blokunun Türklere yönelik gerçekleştirmek istedikleri ağır şartlara ve kararlara karşı silahlı ve

²⁵⁶ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Ankara1982, Temel Yay., s.76; Stefanos Yerasimos ise Şalya Eliava 'nın Temmuz 1920'ye kadar Türkistan'da olduğunu, bu nedenle sözü edilen temsilcinin o olamayacağını, İlyaçev'le karıştırılıyor olabileceğini belirtir; Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s.113.

²⁵⁷ Baha Sait ise, Mustafa Kemal'in Kafkas Bolşevik Orduları Kumandanı ile görüştüğünü ileri sürer; Bu konuda geniş bilgi için bkz; Feridun Kandemir, **Atatürk'ün Kurduğu TKP ve Sonrası**, Yakın İstanbul 1966,Tarihimiz Yay.

²⁵⁸ Mazhar Müfit Kansu, **a.g.e.**, C.II, s.569.

diplomatik mücadeleyi örgütleyecek BMM kurulmuştu. Türkiye'nin bu zor dönemden kurtulabilmesi için gerek içte gerekse dışta başarılı olabilmesinde ekonomik ve diplomatik destek arayışına yönelen BMM, ilk olarak Batı'ya karşı bir denge unsuru olarak Bolşevik Rusya'yı görecektir.

8.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e Mektubu ve Kafkas Seddi Meselesi

23 Nisan 1920'de BMM'nin açılışından sonra Ankara Hükûmeti'nin ilk dış politika eylemi, M. Kemal Paşa'nın Lenin'e yazdığı 26 Nisan 1920 tarihli mektubu olmuştur. M. Kemal Paşa, Sovyet lideri Lenin'e “emperyalist hükûmetlere karşı bütün ezilen dünyanın kurtuluşu için askerî güçlerini Bolşeviklerle birleştirme” isteğini bildirmiştir. M. Kemal Paşa, ayrıca Azerbaycan ve Gürcistan'ın Sovyet Cumhuriyetlerine katılması için zorlanması, Türkiye'nin Ermenistan'a karşı bir operasyon başlatması gereğini vurgulamıştır. Diğer taraftan maddi yardım ve diplomatik ilişkilerin kurulmasını da talep etmiştir.²⁵⁹

Bu mektubun ardından, 1920 Mayıs'ında TBMM, Sovyet Hükûmetinin çeşitli yollardan Türkiye ile temas araması, hatta Türklerin Anadolu'da İtilâf Devletlerinin haksız müdahalelerine karşı mücadele edenler ile ilgileri bulunmayan kimselerin Ankara adına görüşmelere girişmeleri üzerine, bu temasları yalnız bir kanalda toplamak amacıyla Moskova'ya bir heyetin gönderilmesine karar vermiştir. Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey ve ekibinin yer aldığı heyet, resmî ve yetkili kişilerle görüşmeler yaparak mümkün olan en uygun şartlarla anlaşmaya varmak istemiştir.²⁶⁰

8.2. Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin (ASSC) Kurulması

Bolşeviklerin Kafkasya'daki etkisi İngilizlerin desteğindeki Denikin'in ordusunun Kızılordu karşısında çökmesinden sonra hızlı bir yükseliş kaydetmiştir. Bu durumu gören İngilizler, Bolşevik tehlikesini önleyebilmek için, Güney Kafkasya

²⁵⁹ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C.8, s.114; Akdes Nimet Kurat böyle bir mektubun Sovyet yazarlar tarafından uydurulmuş olduğunu belirtir; Akdes Nimet Kurat, “*Kurtuluş Savaşının Başlarında Mustafa Kemal Tarafından Lenin'e Yazıldığı İddia Edilen Bir 'Mektub'un Mevcut Olmadığı Anlaşıldı*”, **Türk Kültürü**, Ankara 1970, Sayı: 97, s. 26-29.

²⁶⁰ Abdülhâat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara 1991, TTK Yay., s. 51-52.

halklarının bir birlik oluşturmasını gerekli görmüştür. Bunu sağlayabilmek için hemen çalışmalara başlayarak önce bu küçük halkları temsil eden üç cumhuriyete (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) bağımsızlıklarının resmen tanındığını ilân etmişlerdir. Bundan sonra ise Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında bir birlik kurmak üzere teşebbüse geçmişlerdir. Ancak bu cumhuriyetlerin birbirleriyle olan sınır sorunları ve süregelen çatışmaları vardı ve bu durum, birlik fikrine en büyük engel teşkil etmekteydi²⁶¹.

İtilâf Devletleri bu sorunu Londra ve San Remo Konferanslarında ortadan kaldırmayı denemiş fakat bir sonuç alamamışlardır. Artık İngilizlerin yapabileceği bir şey kalmamıştı. 26 Nisan 1920'de San Remo Konferansı dağıldığında Bolşevik Kızılordu Bakû'ye doğru harekâta geçmiş durumdaydı. 27 Nisan'da Kacmas'a (Hacmas) doğru yapılan Bolşevik ilerlemesi Azerbaycan hükûmetini harekete geçirmiştir. Azerbaycan Hükûmeti, Tiflis'e yeni atanan İngiliz Komiseri Harry Luke'a başvurarak; Bakû'ye bir birlik gönderilmesi için Gürcistan'ı ikna etmelerini, Azerbaycan'a saldırmama garantisi vermesi için Ermenistan'a baskı yapmalarını istemiştir. Böylece Bakû'yü savunmak için Azerbaycan ordusunun Ermeni hudutlarından geri çekilmesi sağlanacak ve Bolşevik Kızılordu ile Azerbaycan'ın Bolşevize edilememesi için savaşabileceklerdi.²⁶²

Nitekim Luke, bu mesajı alınca hemen İtalyan ve Fransız meslektaşlarını, Gürcü Dışışleri ve Savaş Bakanlarını ve Başkumandanlığa yeni atanan General Kvinitadze'yi, Ermeni ve Azerbaycan diplomatik temsilcileri Prens Tumanov ve Tatar Bey'i bir toplantıya çağırmıştır. Toplantıdan sonra Luke ve diğer İtilâf Devletleri temsilcileri Ermenistan'a bu durumda Azerbaycan'a saldırmaması için ricada bulunmuşlardır.²⁶³ Fakat, İngilizlerin ve Müsavatçı Azerîlerin tüm çabaları sonuçsuz kalmıştır. Bakû, Sovyet zırlı trenleriyle yapılan Kızılordu hücumu sonunda 28 Nisan 1920'de Bolşeviklerin eline geçmiştir. Böylece Azerbaycan'ın

²⁶¹ Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çev. Nuray Mert, İstanbul 1988, Bağlam Yay., s. 111.

²⁶² Firuz Karezadeh, **The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)**, New York 1951, Colombia University Press, p.283.

²⁶³ Harry Luke, **Cities and Men (1914-1924)**, Volume II, London 1953, p.139.

bağımsızlığına son veren Bolşevikler, Müsavatçı hükûmet üyelerini tutuklayarak Sovyet idaresini ilân etmişlerdir.²⁶⁴ Neriman Nerimanov liderliğinde yönetimi ele geçiren Bolşevikler, 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilân etmişlerdir.²⁶⁵

Azerbaycan'ın bu şekilde bolşevize olması İngiltere'ye Kafkasya bölgesindeki çıkarları ve hakimiyeti açısından büyük bir darbe vurmuştur. Diğer taraftan Bolşevik Kızılordu'ya Azerbaycan topraklarına yerleşmekle Gürcistan'ı ve Ermenistan'ı da bolşevize edebilme yolu açılmıştır. Aslında bu durum TBMM'nin Kafkasya'ya yönelik sürdürdüğü politikasına da uygun düşmekteydi. Bu şekilde Sovyetlerle karayolu teması kurulabilirse gerekli olan yardım da sağlanabilirdi.

Diğer taraftan, Bolşevik Ordusunun 28 Nisan 1920'de Bakû'ye yerleşip, Ermenistan ve Gürcistan sınırlarına ulaşmaları üzerine Sovyetler'le teması hızlandırma gereğini duyan TBMM'de, Anadolu'ya yapacakları yardıma ilişkin durumu anlamak için bir heyet gönderilmiştir. Heyetle gönderilen mektupla; Sovyet amaçlarının nasıl görüldüğü anlatılmış, emperyalist hükûmetler aleyhine harekât ve onların baskı ve esaretinde bulunan insanların kurtarılması noktasında birlikte çalışmanın kabul edildiği belirtilmiş, vatanında bağımsız yaşama arzusunda olan Türkiye ile Sovyetler arasındaki bağlantının sağlanabilmesi için Gürcistan'ın tarafsız bırakılması, Ermenilere karşı gerekirse ortak hareket etmek ve yapılacak her harekâta yardımlaşma önerilmiştir. TBMM'nin bu girişiminden memnun olan Sovyetler, Türkiye'nin bağımsızlığını doğal bulduklarını ve Türk arazisinin Türkiye'de kalmasını da yerinde gördüklerini bildirmiştir. Üzerinde durdukları, insanların kendi geleceklerini kendilerinin tayin ve tespit etmeleri, bağımsız olmaları konusu idi ki bu amaç Türkiye'nin de arzusu olmuştur.²⁶⁶

²⁶⁴ Serge A. Zenkovski, **Pan-Turkism and Islam in Russia**, Cambridge 1960, Harvard University Press, p.393.

²⁶⁵ Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Berlin 1938, s. 99.

²⁶⁶ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.I, 3.7.1920, s.72-73; 9.5.1920, s.22.

8.3. İlk Moskova Heyeti ve Bekir Sami (Kunduh) Bey'in Moskova ile Kafkaslar'daki Faaliyetleri

Azerbaycan'da Sovyet denetiminin kurulması ve Kafkaslarda meydana gelen yeni gelişmeler karşısında, TBMM tarafından Moskova'ya gönderilen ilk Türk heyetinin başkanlığına Bekir Sami (Kunduh) Bey seçilmiştir.²⁶⁷ Heyetin diğer üyeleri İktisat Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk), Dr. İbrahim Tali (Öngören), Lazistan mebusu Osman Bey, Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Seyfi (Düzören)'dir. Heyetin Rusya'ya gönderilmesindeki en temel amaç, ülkelerini işgal eden İtilâf Devletleri askerlerine karşı gerçekleştirecekleri mücadeleleri için gerekli olan silah, cephane ve malî yardımı temin edebilmektir. Bir diğer önemli amaç ise, Sovyet Rusya'dan elde etmeyi plânladıkları bu yardımın yolunu kapatan “Kafkas Seddi” problemini de çözüme kavuşturmadır. Heyetin 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan yola çıktığı gün, Lloyd George'un “Türk olmayan bütün unsurları Türk hâkimiyetinden kurtarma politikası”²⁶⁸ olarak tanımladığı Sevr Antlaşması Babiâli'ye tebliğ edilmiştir. Antlaşma, ayrıca Sovyet Cumhuriyeti'nin güvenliği için de gerçek bir tehdit oluşturuyor ve İtilâf Devletlerine, Rusya'nın güneyinde ve Kafkasya'da müdahalelerini sürdürme olanağı veriyordu.²⁶⁹

19 Temmuz 1920'de Moskova'ya ulaşan Bekir Sami Bey ve beraberindekiler, gerek Çiçerin ve Karahan gerekse diğer Sovyet ricâli tarafından dostluk ortamında kabul edilmişlerdir. Görüşmeler 24 Temmuz 1920'de başlamıştır. Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin ve Yardımcısı Karahan'la özellikle Ermeni meselesi ve Türk Millî Mücadelesi'ne yapılacak yardımlar konuşulmuştur.²⁷⁰ O sıralarda RSFSC ve Taşnak

²⁶⁷ Bekir Sami (Kunduh), Çarlık ordusunda generalliğe yükseldikten sonra Kafkasya'daki Şeyh Şamil ayaklanmasına katılan, sonra Osmanlı Devleti'nin hizmetine giren Somyalı Musa Kunduh Paşa'nın oğludur. Bekir Sami, Osmanlı Devleti'nde dışişlerinde çalışmış, birkaç ilde valilik görevi yaptıktan sonra Erzurum ve Sivas Kongrelerine katılmış ve Heyet-i Temsiliye'ye seçilmiştir. BMM'nin açılmasından sonra da 3 Mayıs 1920'de ilk hariciye vekili olmuştur; Alev Çoşkun, **Kuvayi Milliye'nin Kuruluşu**, İstanbul 1996, Çağdaş Yay., s.322.

²⁶⁸ Bülent Gökay, **a.g.e.**, s. 107.

²⁶⁹ **SSCB Bilimler Akademisi, Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi I**, C.I, İstanbul 1978, Bilim Yay., s.50.

²⁷⁰ Çiçerin, Cemal ve Halil Paşalarla lüzumlu esasların tespit edildiğini, teferruatın da Türk murahhasları ile kararlaştırılabileceğini söylemiştir. Bunun üzerine Bekir Sami Bey, Cemal ve Halil Paşaların TBMM tarafından resmen vazifelendirilmediklerini, buna bağlı olarak teşebbüs ve taahhütlerin sadece şahsi bir mahiyet taşıyabileceği cevabını vermiştir; Yusuf Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, Ankara 1981, Kültür Bakanlığı Yay., s.157.

Ermenistan'ı arasında kesilmiş olan yolların açılmasını Türkiye'nin doğu ve Kafkas politikasını olumsuz yönde etkileyecek bir antlaşma yapıldığı haberi de gelmiştir. Üstelik Çiçerin ve Karahan'la olan görüşmelerden de umulan sonuçlar çıkmamıştır.²⁷¹

Bunun üzerine Bekir Sami Bey, Lenin'le görüşmeye karar vererek bunu gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Lenin, Türk heyetine karşı Çiçerin ve Karahan'ın aksine daha ılımlı ve uzlaşmacı bir tavır sergilemiştir. Lenin, görüşmede “Biz o muahedeyi yapmakla hata ettiğimizi anladık, düzeltmeye çalışacağız. Biz düzeltmezsek siz düzeltirsiniz” şeklinde açıklama getirmiştir.²⁷² Görüşmeler sonunda ortaya çıkan antlaşma taslağının metnini iki taraf 24 Ağustos 1920'de paraf etmiştir.²⁷³

Antlaşma taslağını getirmek üzere Yusuf Kemal Bey Türkiye'ye dönmüştür. İbrahim Tali, Bakû Kurultayı'na katıldıktan sonra Moskova üzerinden Enver Paşayla Berlin'e, Osman Bey, alınan yardımların Anadolu'ya sevkiyatı için Tuapse'ye, Seyfi Bey ise Bakû'ye gitmiştir. Fakat Bekir Sami Bey ise TBMM'ye Moskova'dan sonra nereye gittiği konusunda herhangi bir bilgi vermemiştir.²⁷⁴

²⁷⁰ A.g.e., s.172.

²⁷¹ Emekli General Fahri Belen, o dönemde Türk heyetinin yanı sıra Taşnak heyetinin ve İttihatçıların da Moskova'da bulunmasını “*Moskova bir dilek dergâhı haline geldi*” şeklinde yorumlamaktadır; Fahri Belen, **Askerî, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara 1973, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., s181.

²⁷² Yusuf Kemal Tengirşenk, **a.g.e.**, s.157.

²⁷³ A.g.e., s.172.

²⁷⁴ Bekir Sami (Kunduh) Bey, 11 Eylül 1920'de Moskova'yı terk etmiş ve ortadan kaybolmuştur. Ankara Hükûmeti ise onu hâlâ Rusya'da zannetmektedir. Tevfik Bıyıklıoğlu, Moskova Büyükelçisi olduğu 1928 yılının başlarında Sovyetler'in Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin'in kendisine Bekir Sami (Kunduh) Bey'in Eylül 1920'de Kafkasya'da, bilhassa Dağıstan'da, “Sovyetler aleyhine faaliyette” bulunduğunu söylediğini aktarmıştır. Ayrıca Dr. İbrahim Tali de bu konuyla ilgili olarak bir rapor yazmış ve “bu durumun (Bekir Sami'nin) üzerine aldığı bir vazife ile bağdaşmayacağını” belirtmiştir. Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da**, Ankara 1959, TTK Basımevi, s.69; Yusuf Kemal Tengirşenk de anılarında daha kendisi Moskova'dan ayrılmadan önce Bekir Sami'nin gizlice Kafkasyalı gençlerle buluştuğunu ve bu durumdan şüphelendiğini belirtir. Yusuf Kemal Tengirşenk, **a.g.e.**, s.158; Dr. Rıza Nur ise “Oset Prensi” olan Bekir Sami'nin Kafkasya'da başına kendisinin geçeceği bağımsız bir Osetya için Sovyet Rusya'ya karşı faaliyette bulunduğunu yazmıştır. Rıza Nur, **Moskova-Sakarya Hatıraları**, İstanbul 1993, Boğaziçi Yay., s.96; Bekir Sami'nin Osetya'nın bağımsızlığı karşılığında Van'ı pazarlık konusu yaptığı bile söylenmiştir; Rasih Nuri İleri, **Atatürk ve Komünizm**, İstanbul 1999, Scala Yay., s.143.

Diğer taraftan, Bekir Sami Bey'in Moskova'da olduğu düşüncesiyle Ankara'dan ona gönderilen talimatlar yerine ulaşmamıştır. Bu durum Türkiye'nin Moskova'da temsilcisi kalmamasına ve Moskova'yla irtibat sorunu yaşanmasına sebep olmuştur. Bekir Sami Bey, Ankara'ya ancak 30 Ocak 1921 tarihinde dönebilmiştir.²⁷⁵

8.4. Memduh Şevket (Esental) Bey'in ASSC'deki Faaliyetleri

İtilâf Devletlerinin toprakları üzerindeki işgalci faaliyetlerinin ilk günlerinden itibaren Bolşeviklerle ilişki kurmayı önemli gören Türkler, bu konuda Bakû'yü merkez olarak görmüşlerdir. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Sosyalist Sovyet Hükûmeti'nin kurulmasından sonra, bir süre için bu vasıtacılıklardan istifade etmeye devam eden TBMM Hükûmeti daha sonra bu politikasından vazgeçerek, bir devlet hüviyetinde resmî temsilciler ile bu ilişkilerini sürdürmek için Bakû resmi temsilciliğini açma kararı almıştır.²⁷⁶ Bu dönemde Bakû'nün TBMM'nin Kafkasya politikası açısından bir başka önemi de bu şehrin bu dönemde Rusya'nın çeşitli bölgelerinden Türk esirlerin toplandığı bir yer haline gelmiş olmasıdır. Bunların durumlarının kötüydü ve Türkiye'ye gelmek konusunda zorluklar yaşamaktaydılar. Bu konunun çözüme kavuşmasının gerektiğini Bakû'de bulunan Halil (Kut) Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirmiştir. Yine Halil Paşa, burada resmî bir temsilciliğin bulunmamasının büyük sıkıntılar yarattığını ifade etmiş ve ASSC ile derhal siyasî ilişkilere girilmesini de istemiştir.²⁷⁷

Mustafa Kemal Paşa bu görev için Memduh Şevket (Esental) Bey'i uygun görmüştür. Memduh Şevket Bey'in böylesi önemli bir göreve getirilmesinde onun çevresiyle uyumlu karakteri, aristokrat veya burjuva sınıfından olmaması etkili olmuştu. Çünkü, Memduh Şevket Bey, bir ağa oğlu, beyzade veya paşazade olmadığından Azerbaycan'ın Bolşevik yöneticileri onu kolayca kabul edebilir fikri

²⁷⁵ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C.3., Ankara 1994, TTK Yay., s. 387.

²⁷⁶ Nitekim Kâzım Karabekir Paşa durumu hemen TBMM'ye iletmiştir. TBMM Hükûmeti de, ASSC ile ilişkileri geliştirmek, özellikle ilişkilerdeki gayrî resmi araçlardan kurtulmak ve devlet hüviyetinde resmî temsilcileri vasıtasıyla ilişkilerini sürdürmek için Bakû'de temsilcilik açma kararı vermiştir; Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.810.

²⁷⁷ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s.811-812.

de onun temsilci seçilmesinde etkili olmuştu.²⁷⁸ Nitekim, Bakû temsilciliğine atanan Memduh Şevket Bey, Dışişlerinden kendisine verilen talimatı alarak, 15 Ağustos 1920'de Ankara'dan ayrılmıştır.²⁷⁹

Hariciye Vekâleti tarafından 22 Ağustos 1920'de, Şark Cephesi Kumandanlığı'na çekilen telgrafta; Memduh Şevket Bey'in Bakû'ye şimdilik temsilci olarak gönderilmesine karar verilerek, yola çıkarıldığını, önce Kâzım Karabekir Paşa'nın yanına, daha sonra Nahçıvan'da Halil Paşa'ya uğrayarak oradan Bakû'ye geçeceği belirtilmekte ve eğer Azerbaycan tarafından Ankara'da elçilik açılırsa, Türkiye'nin de Bakû temsilciliğini elçilik düzeyine çıkaracağı bildirilmektedir.²⁸⁰

Mustafa Kemal Paşa'da, 25 Ağustos'ta Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta, Azerbaycan'la düzenli diplomatik ilişkilerin kurulmasına önem veren TBMM Hükûmeti'nin başlangıç olarak Memduh Şevket Bey'i mümessil olarak tayin ettiğini, Azerbaycan Sovyet Hükûmeti'nin Ankara'da elçilik açması durumunda da, Bakû temsilciliğinin elçiliğe çevrileceğinin kararlaştırıldığını bildirmekte, şu an Sivas'ta bulunan Memduh Şevket'in 1920 Eylül'ün başında toplanacak Doğu Halkları Kongresi'nden önce Bakû'ye ulaşmasının temin edilmesi için gerekenlerin yapılmasını Kâzım Karabekir Paşa'dan istemektedir.²⁸¹

Memduh Şevket Bey'in Bakû Kongresi öncesi Bakû'de olması isteğinin gerçekleşmediği, Kâzım Karabekir'in, ancak 13 Eylül'de, Memduh Şevket Bey'i yola çıkardığı anlaşılmaktadır. Kâzım Karabekir Paşa, Memduh Şevket'in yanına askerî ateşe olarak Ömer Lütfi Efendi'yi katarak, Afganistan temsilciliğine atanan Abdurrahman Bey ile yola çıkarmıştır.

²⁷⁸ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s.816; İsmail Çetişli, **Memduh Şevket Esandal**, Ankara 1991, s.12; Bilal N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, İstanbul 1996, Bilgi Yay., s.72.

²⁷⁹ Bilal Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.77; Zeki Sarihan, bu tarihi 19 Ağustos olarak vermektedir; Zeki Sarihan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C.3, Ankara 1986, s.179; Hariciye Vekili namına Ahmet Muhtar tarafından 22 Eylül 1920'de, Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderilen telgrafta Memduh Şevket'in bir hafta önce yola çıkarıldığı belirtilmektedir; Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, Ankara 1993, TTK Yay., s.399.

²⁸⁰ Tegrafin tam metni için bkz; Bilal Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.75-76.

²⁸¹ Tegrafin tam metni için bkz; Bilal Şimşir, **A.g.e.**, s.76.

TBMM Hükûmeti'nin yurtdışındaki ilk resmî temsilcisi olan Memduh Şevket Bey'e Dışişleri Bakanlığı'nca verilen talimatnameden, görevinin sadece Azerbaycan'ı değil, bütün Kafkasya'yı kapsadığı anlaşılmaktadır. “Azerbaycan Cumhuriyeti ile Kafkasya'nın Diğer cumhuriyetleri nezdinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Mümessil-i Mutemedi olan Memduh Şevket Bey'e Talimat” başlığını taşıyan bu talimata göre; Bakû temsilcisi Memduh Şevket, asıl olarak Azerbaycan'da vazife görecek, aynı zamanda Karadeniz ile Hazar Denizi arasında kalan bütün bölgeden de sorumlu olacaktır. Tarih boyunca çeşitli kavimlerin gelip geçmiş ve yurt edinmiş olduğu bu bölge, halen çoğunlukla ve pek karmaşık sınır sorunları olan bir bölgedir. Buradaki olaylar Türkiye'yi yakından ilgilendirmektedir. Bu nedenle Memduh Şevket, yalnız Azerbaycan olaylarını izlemekle yetinmeyip, bütün bölgeyi göz önünde tutacaktır. Önemli gördüğü olayları mümkün olduğu kadar yakından izleyip inceleyerek, en seri bir şekilde Dışişleri Bakanlığı'na bildirecektir.²⁸²

Talimatnamede genel nitelikli bir girişten sonra, görevin ayrıntılarına geçilmektedir. Dokuz maddeden oluşan sorular şeklinde düzenlenen talimatın bu kısmında, ilk olarak Azerbaycan Hükûmeti hakkında bilgi verilmesi istenmektedir. Bakû'deki hükûmet, hangi esaslara göre kurulmuştur, ne kadar başarılıdır? İktidarda olanlar kimlerdir, ne düşüncededirler, aralarında görüş ayrılıkları var mıdır, varsa nelerdir? Hükümlü muhalif partilerin gücü nedir, kişilikleri nasıldır ve nasıl çalışmaktadırlar? Azerbaycan'ın çeşitli çevrelerinde, Türkiye ve Osmanlı Türkleri hakkında ne gibi düşünce ve duygular beslenmektedir?²⁸³

Yine talimata göre, Memduh Şevket Bey, Azerbaycan'ın komşularıyla ilişkilerini de inceleyerek rapor edecektir. Azerbaycan'la Ermenistan ve Gürcistan arasındaki sorunlar nelerdir? Azerbaycan'ın bu iki ülkeyle ekonomik ve malî ilişkileri nasıldır? Bu cumhuriyetlerle Rus Sovyet Cumhuriyeti'nin ilişkileri ne düzeydedir? Türkiye Hükûmeti ile Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında

²⁸² A.g.e., s.76

²⁸³ A.g.e., s.77.

ilişki kurulmasına engel olan sorunlar nasıl giderilebilir ve İngiliz tahrikleri ne ölçüde etkilidir?²⁸⁴

Memduh Şevket Bey, Kuzey İran’da yaşayan Türkler ile Azerbaycan arasında bir ilişki olup olmadığı, var ise ne halde olduğu, yok ise ne şekilde kurulabileceği noktalarını da araştıracaktır. Bu araştırmalara, komşu devletler olmalarından dolayı, İran, Türkistan ve Rusya’daki durumla ilgili alınacak bilgiler de eklenecektir.²⁸⁵

Bu talimattan anlaşılacağı gibi, Memduh Şevket Bey’e verilen görevler daha çok siyasî nitelik taşımaktadır. Çünkü o günlerde TBMM Hükûmeti’nin en çok ihtiyaç duyduğu şey, Rusya’da ve Kafkasya’daki durumla ilgili, güvenilir, sağlam bilgiler almaktır. Daha henüz bu ihtiyacı tam karşılamadığı için, çeşitli kanallardan gelen bilgiler birbirlerinden farklılık göstermekte ve bundan dolayı da TBMM Hükûmeti gerek Azerbaycan’a ve gerekse Sovyet Rusya’ya karşı politikasını kesin bir çizgiye oturtmakta zorluk yaşamaktaydı.

Elbette ki bu siyasî görevlerin yanı sıra, Memduh Şevket Bey’in ilgilenmesi gereken birçok iş vardı. Özellikle harp esirleri sorunu bunların başında geliyordu. Ayrıca Azerbaycan Sovyet Hükûmeti’nden Anadolu’ya yardım sağlamak da birinci öncelikte üzerinde duracağı konulardandı.

Memduh Şevket Bey, kısa sürede Azerbaycan Hükûmet çevreleri ve Azerbaycan halkı tarafından sevilmiş, Azerbaycan Türklerinin güvenini kazanarak samimi dostluklar kurmuş ve birçok sorunu da kurduğu dostane ilişkilerle halletmesini bilmiştir.²⁸⁶ Bakû Kongresi sonrası Erzurum’da Kâzım Karabekir Paşa’nın yanına gelen İttihat ve Terakki’nin önemli isimlerinden Küçük Talat ve Nail Beyler, Mustafa Kemal Paşa’ya yazdıkları 20 Ekim 1920 tarihli raporda, “Memduh

²⁸⁴ A.g.e., s.77-78.

²⁸⁵ A.g.e., s.78-79. Bu belgelerin tam metni Bilal N. Şimşir tarafından yayımlanmıştır. Bkz; Bilal N. Şimşir, **Yabancı Devlet Başkanları**, Belge No: 496, s.397-398.

²⁸⁶ Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul 2004, Kaynak Yay., s.168.

Şevket Bey'in Bakû'ye tayin buyurulması büyük bir şükran ile karşılanmıştır" diye yazmaktadırlar.²⁸⁷

Yine o, Dışişleri Komiseri M.D. Hüseyinov nezdinde yaptığı girişimler sonucu 2 Nisan 1921'de 1 milyon altın rublenin TBMM Hükûmeti Azerbaycan Temsilciliği'ne verilmesini sağlamıştır.²⁸⁸ Özellikle Azerbaycan Halk Dışişleri Komiseri M.D. Hüseyinov ile büyük bir dostluk kurduğu anlaşılmaktadır. Ona yazdığı yazılarda "Muhterem Kardeşim" hitabetini kullanması ve Bakû'de temsilciliğin yaşadığı sorunları ona bildirmek suretiyle, hemen çözüm bulması bunu açıkça göstermektedir.²⁸⁹

Memduh Şevket Bey, özellikle Bakû'de bulunan ve oldukça büyük sıkıntılar çeken Türk harp esirlerinin vatana dönmeleri konusunda da özverili çalışmalar yapmıştır.²⁹⁰ Nitekim bu sorun Bakû'de Türk temsilciliğinin açılmasından sonra önemli ölçüde çözülmüş ve Azerbaycan Dışişleri Komiserliği nezdinde yapılan girişimler sonucu Bakû'de bulunan Türkiye vatandaşlarının vatana dönmeleri sağlanmıştır.²⁹¹

Memduh Şevket Bey'in, Bakû'de kaldığı günlerde TBMM'nin bölgeye yönelik uygulamış olduğu politikasında önemli bir payının olduğu söylenebilir. Çünkü Onun Bakû'de kaldığı günlerde TBMM bir taraftan Ermenilerle mücadele ederken diğer taraftan da Sovyet Rusya'dan yardım elde edebilmenin mücadelesini vermiştir. Bütün bu gelişmelerde onun bölgede üstleneceği sorumluluğun ciddiyetini arttırmıştır. Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla Sovyet Azerbaycan Hükûmeti tamamen merkeze bağlı hale getirilince, 31 Mart 1924'te, Türkiye Cumhuriyeti

²⁸⁷ Karabekir, **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, İstanbul 1967, Menteş Kitabevi, s.53.

²⁸⁸ **A.g.e.**,s.168.

²⁸⁹ **A.g.e.**,s.168-169.

²⁹⁰ **A.g.e.**,s.169.

²⁹¹ Memduh Şevket Bey, Azerbaycan'daki kültürel ve sosyal gelişmeleri de yakından izleyerek, Ankara'ya rapor etmiştir. 1922'de Azerbaycan'da başlayan Latin alfabesi esaslı "*Yeni Türk Alfabesi*"nin kabulü ve kullanılması sürecini yakından takip etmiş ve bunları Ankara'ya bildirmiştir ki, bu bilgiler beş yıl sonra, Türkiye'de yeni yazıya geçilirken yararlı olacaktır; Bilal N. Şimşir, **a.g.e.**, s.84.

Devleti Bakû Temsilciliği de kapanmış ve Memduh Şevket Bey'in görevi de sona ermiştir.²⁹²

8.5. Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin (ESSC) Kurulması

Sovyet Kızıl Ordu 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ı Bolşevikleştirden sonra tüm Kafkasya'yı Bolşevize etme idealiyle yönünü Ermenistan'a çevirmiştir. Çünkü Ermeni Taşnak Hükûmeti, İngiltere'nin kendilerine "Büyük Ermenistan" kurma vaadine inanmış ve bölgede anti-bolşevik bir tavır sergilemiştir. Üstelik Ermenistan topraklarının Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin topraklarını batıdan işgal edebilmeye müsait olan stratejik önemi de Kızılordu'nun Ermeni topraklarında kontrolü ele geçirmek istemesinin bir başka nedenidir.

Diğer taraftan Ermenistan topraklarının Türklerle Sovyetler arasında yer alması ve savaş ortamının verdiği olağanüstü koşullarda iki tarafın yardımlaşmasının önüne geçmesi, 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya ulaşan Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyeti tarafından da, Sovyet yetkililere ısrarla çözüme ulaştırılması gerekli bir sorun olarak defalarca dile getirilmiştir. Ermeniler bir taraftan İngilizlerin bölgedeki çıkarları doğrultusunda kendilerine sunulan vaadlerle bölgede İngiliz tarafı bir politika sergilerken diğer taraftan da Sovyet Ruslara ters düşecek ciddi faaliyetlerden kaçınmıştır. Hatta onlarla belli ölçülerde uzlaşma sağlamanın da yollarını aramışlardır.

Nitekim, Türk heyetinin Moskova'da olduğu sırada, Bolşevik yanlısı Ermeni heyet de yine aynı kentte Sovyet yetkililerle temas halindeydi. Ermeni heyet Sovyetleri Türklerin askerî hareket hazırlıkları içinde olduğu ve şayet Ermeni topraklarını işgal ederlerse tüm Kafkasya'da tehlike arz edeceklerini bu durumun da bölgedeki Sovyet varlığı için iyi olmayacağı yönünde inandırmaya çalışmışlardır. Nihayet 10 Ağustos 1920'de Ermenilerle Sovyetler bir antlaşma imzalamışlardı. Bu

²⁹² A.g.e., s.84.

anlaşmayla Moskova Hükûmeti, Ermenilere Nahçıvan'ı ve Culfa'dan Şahtahtı'ya kadar uzanan demiryolu hattının kontrolünü bırakıyordu.²⁹³

Bu arada, Türk Heyeti Moskova'da Bolşeviklerle dostluk antlaşması çerçevesinde görüşmelerde bulunurken, Bolşevikler diğer taraftan Bitlis, Van, Muş vilâyetlerinin bir kısmını Ermenilere Doğu Anadolu'da "yurtluk" şeklinde verilmesini Türk heyetinden ısrarla talep etmişlerdi. Bu bilgilerin Ankara'ya ulaşması üzerine M. Kemal Paşa, Doğu harekâtının geleceği açısından doğudaki gelişmeler hakkında Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan bilgi istemiş Şark Cephesi Kumandanlığı da 11 Ağustos 1920'de gönderdiği cevapta şu hususlara yer vermiştir: "Bolşevik harekâtı başarıya ulaşıyor, emperyalistlere karşı bizimle irtibat kurmaya çalışıyor. Azerbaycan'da bırakılan Kızılordu (11. Ordu) ilk fırsatta Ermenistan'ı ve Gürcistan'ı Bolşevikleştirecektir. Ermeniler ve Gürcüler bu tehlike karşısında Rusya ile anlaşma yapmasına rağmen hala korku içindedirler"²⁹⁴ şeklinde konuya değerlendirme getirmiştir.

Nitekim Ermenilerin Anadolu topraklarında yaptıkları zararlı faaliyetlerin çözümü konusunda Sovyetlerden gerekli desteği göremeyen Türklere, Ermenilere askerî harekâtla karşılık vermekten öte bir çözüm yolu görülüyordu. Üstelik bu mesele ile uğraşmaktan batıda maruz kaldıkları Yunan işgaline de tam anlamıyla karşı koyamıyor ve net stratejiler geliştiremiyorlardı. Nitekim Ermenilere karşı taarruza geçen Türklere, 30 Ekim 1920'de Kars'ı ele geçirmişti.²⁹⁵ Türklere bu hızlı ilerleyişi aslında Sovyetlerin Kafkasları bolşevize etme siyaseti için de bir fırsat doğurmuştu. Nitekim 27 Kasım 1920'de, Stalin Bakû'de bulunan Orconikidze'ye telefon ederek derhal Ermenistan'a karşı operasyonlara girişme direktifi vermişti. 11 Ekim 1920'de tam yetkili Sovyet temsilcisi olarak Erivan'a ulaşan Legran, 29 Kasım'da Ermeni hükûmetine, yetkilerini bir "Devrimci Komite"ye devretmesini

²⁹³ Özellikle Culfa'dan Şahtahtı'ya kadar uzanan demiryolu hattı Türklere Sovyetlerden gelecek yardım için önemli bir bölgedir. Üstelik bu antlaşma, İtilâf Devletlerinin "*Büyük Ermenistan*"ın kurulmasına yeşil ışık yaktığı Sevr Antlaşması'yla aynı tarihi taşıyordu. Tefik Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s.152.

²⁹⁴ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I., Ankara 1997, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., s.101; **İstiklâl Harbinde Üçüncü Ordu**, Ankara 1991, Genel Kurmay Başkanlığı Yay., s. 52.

²⁹⁵ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.94.

isteyen bir ulti­matom vermiştir. Bunu, 11. Kızılordu'nun Azerbaycan'dan Ermeni sınırını geçerek Erivan'a doğru yürüyüşü izlemiştir. Sovyet Ruslar ve Türkler tarafından verilen çifte ulti­matomla karşı karşıya kalan Ermeni Taşnak Hükûmeti, 1 Aralık 1920'de “kötünün iyisi” olarak gördüğü Bolşevizmle uzlaşmaya karar vererek Sovyet Rusya ile Ermenistan'ın bir “Bağımsız Sosyalist Cumhuriyet” olduğunu ilân eden bir antlaşma imzalamıştır. Böylece Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur²⁹⁶.

8.6. Ermenilere Yönelik Türk Askerî Harekâtı ve Gümrü Antlaşması

Mayıs 1920'de Bolşevik ordusunun, Ermenistan ve Gürcistan üzerine harekâta geçmesi, Türkler tarafından Ermenistan üzerine harekât için bir fırsat olarak görülmüştür. Ancak bu fırsat, barış konferansı kararlarının kesin belli olmadığı, iç ve dış durumun elverişsizliği, Sovyetler'le iş birliği şartları ile Türkiye'ye sağlayacakları yardım belli olmadan fiilî iş birliğinin sakıncalı olduğu ve Ermeni Hükûmetini Türk askerî birliklerince yok etmenin, bir Ermeni katliamı olarak değerlendirilip durumu aleyhe çevirebileceği gibi gerçeklerle değerlendirilmiş ve ordunun gizlice şûra hükûmetleri kuvvetlerini takviye etmesi uygun bulunmuştur. “Bolşevik, Ermeni ve Gürcü direnişini kıramazlarsa, İtilâf devletlerinin hakkımızda uygulayacağı program eskisi gibi olacaktır” endişesi yanında; Ermenistan'a saldırıyı İtilâf devletleri ve ABD'nin savaş ilânı kabul ederek, Türk topraklarının batı kısımları ve belki de Trabzon'dan saldırmaları ihtimali de göz önünde bulundurulmuştur. Sevr Anlaşması hükümlerinin belli olması üzerine doğu halkını silâh altına çağıran ve “Düşmanlarımızı düşman bilen Bolşevikler de Müslüman ordularıyla beraberdir” ifadesinin kullanıldığı bir beyanname 18 Haziran 1920'de yayımlanmıştır. Ancak, bu kez de Sovyetlerin para ve askerî yardım yapacağı ve her

²⁹⁶ Hovhannes Katchaznoui, **The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing to do Anymore: Manifesto**, Translated from the Orijinal by Matthew A. Callender, Edited by John Roy Carlson, New York 1955, pp.145.

iki ülkenin durumu düşünülerek; barış yoluyla çözümün mümkün olduğuna, dolayısıyla saldırının durdurulmasına karar verilmiştir.²⁹⁷

Ancak Haziran 1920’de Bekir Sami Bey ve etrafındaki Türk heyetinin Moskova yolunda iken Ermeniler, Kafkasya’daki Türk azınlıklara karşı zulme başlamışlardır. Bununla da yetinmeyen Ermeni askerî birlikleri, İngilizlerin de göz yummasıyla Kuzeydoğu Anadolu’yu işgâle başlamışlardır. En son Oltu’yu da işgâl etmeleri üzerine TBMM Hükûmeti Hariciye vekâleti bu olayı 7 Temmuz 1920’de Taşnak Ermeni Hükûmeti nezdinde protesto etmiştir. Ancak Ermeniler bu protestoya aldırış bile etmemişlerdir. Sevr ve Ruslarla imzaladıkları Tiflis antlaşmaları da Ermenilerin bu bölge topraklarını işgal etmede teşvik edici rol oynamıştır. Fakat aradan üç ay gibi bir zaman dilimi geçmesine rağmen yani Eylül ayı başlarında Türk-Ermeni sorununa ne batılılar ne de Bolşevikler etkili bir müdahale yapabilmiş veya harekâtı önleyebilmiştir.²⁹⁸ Temmuz 1920 ile Eylül 1920 tarihleri arasında askerî hazırlıklarını yapmak için kullanan Türk Ordusu, Eylül 1920’de Ermeniler üzerine harekâta geçmiştir.²⁹⁹

Nitekim Sovyetlerden ve İngilizlerden umduğu desteği bulamayan Ermeni ordusu 6 Kasım 1920 tarihinde ateşkes ve barış teklifinde bulunmuştur. TBMM Hükûmeti de aynı gün mütareke şartlarını bildirmiştir.³⁰⁰ Ancak bu şartların Ermeniler tarafından reddedilmesi üzerine Türk ileri harekâtı yeniden başlamıştır. Ankara’ya göre, Ermenistan’a teklif edilen şartlar hafifti. Ancak, Türkiye’yi rencide ve hayat hakkını mahveden bir Sevr Anlaşması vardı ve Ankara’nın görevlerinden biri de Sevr Anlaşması’na balta vurmaktı. Sevr Anlaşması’nı tümüyle reddettiklerine

²⁹⁷ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi III**, Ankara 1965, Genelkurmay Başkanlığı Yay., s.89-94, 102-103.

²⁹⁸ Yunanlıların 22 Haziran 1920 saldırısı son bulmuştu. İngilizler, Ermenistan’a yardım bakımından önemli olan Batum’u boşaltıp Gürcülere bırakmışlardı. Ağustos ayında Lehlilere mağlûp olan Bolşevikler zor duruma düşmüşlerdi. İngilizler, Sovyetler’le yaptıkları görüşmeleri kesmişlerdi. **A.g.e.**, s.155-156,159.

²⁹⁹ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s.730-734.

³⁰⁰ Türk notasında, Türk-Ermeni hududunun milletlerin kendi kaderlerini tayin etme esasına dayanan bir plebisitle çizilmesi teklif edilmiştir. Ayrıca tekrar saldırılara geçmeyeceği konusunda Ermeni Hükûmetinden teminat istenmiştir; Mütareke Şartları için bkz; Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.94; Mim Kemal Öke, **Ermeni Meselesi 1914-1923**, İstanbul 1986, Aydınlar Ocağı Yay., s.173;

ilişkin ellerinde bir beyanname alınacak, bu yapılacak olan barış antlaşmasında da bulunacaktır. Barış, Ermeni Taşnak Hükûmetinin çekilmesine neden olmuş, yeni hükûmet başkanı doğrudan TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya başvurarak, barışın yeniden ve bir an önce tarafların çıkarlarına uygun halledilmesi talebinde bulunmuştur. Ermenistan'daki Bolşevik hareket ve hükûmet TBMM'de endişe yaratmıştır. “Gelen hükûmetler de bu antlaşmayı kabule mecburdur denilmekle beraber, yine de ne olacağının meçhul olduğu”nu belirtmişlerdir.³⁰¹

Bütün bu düşüncelere rağmen TBMM Hükûmeti Ermenilere ikinci bir şans verip bir haftalık ateşkes ilân edilerek barış görüşmelerine yeniden başlanmasını sağlamıştır.³⁰² Nitekim Gümrü'de gerçekleştirilen görüşmeler 2-3 Aralık 1920'de barış antlaşmasıyla sonuçlanmıştır.³⁰³

TBMM Hükûmetinin imzaladığı ilk antlaşma olan Gümrü Antlaşması ile, Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır Türk topraklarına katılmıştır. Buna karşılık Türkiye ise işgâl ettiği Gümrü'yü Ermenistan'a vermiştir.³⁰⁴ Gümrü Antlaşması ile 1918 Mondros Mütarekesinin belirlediği Türk doğu sınırının dışına ilk kez geçilmiş, 1920 Sevr Antlaşmasının da geçersizliği fiilen kanıtlanmıştır. Ermeni sorunu da Türkiye'nin istediği şekilde sonuca bağlanmıştır. Öte yandan Ermenilerle bu bölgede savaşmak zorunda kalan birliklerini ve bu birliklere sağlanan imkanları batı cephesinde Yunan işgaline karşı kullanmanın da yolu açılmıştır. Üstelik Sovyetlerle arasında yer alan engelin aşılması da gerçekleşmiştir. Böylece

³⁰¹ Türk tarafındaki endişenin bir nedeni de Ermenistan'a giren Bolşevik ordusunun Ermenilere “Sizi kurtaracağız **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.I,20.12.1920, s.246; Ermenistan 3 Aralık 1920'den itibaren Sovyet birlikleri tarafından işgal edildi ve Sovyet Ermenistan'ına çevrildi. **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi III**, s.238.

³⁰² Gümrü'de gerçekleşen görüşmelere TBMM Hükûmetini Kâzım Karabekir Paşa ile Erzurum Valisi Hamit ve Erzurum Milletvekili Necati Beyler; Ermenileri de A. Kılhanyan, Hatisyan ve İ. Gorganyan temsil etmiştir; Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s.902.

³⁰³ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C.II, Ankara 1995, Kültür Bakanlığı Yay., s.489; Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s1135-1236, Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.122.

³⁰⁴ Gümrü Antlaşması hk. geniş bilgi için bkz; İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması**, Ankara 2001, Atatürk Araştırma Merkezi Yay.; Gümrü Antlaşmasının metni için bkz; İsmail Soysal, **a.g.e.**, C.I., TTK Yay., Ankara 2000, s.19-23.

Sovyetlerle kurulması plânlanan ulaşım ve onlardan beklenen yardımın da yolu açılmıştır.³⁰⁵

Fakat, antlaşma maddelerini uygulatmak için başvurulacak ve TBMM Hükûmetine muhatap olacak kimse kalmamıştır. Ermenilerin Bolşevik olduğu kabul edilmemiş ve bu Sovyetlere de yazılmıştır. Şubat 1921’de konuyu Meclis gündemine getirip, Gümrü Antlaşması hükümleri arasında bu antlaşmanın bir ay sonra Ankara’da mübadele edileceğinin yazıldığını ve Meclisin onayının gerektiğini bildiren Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey; TBMM onaylamadan önce Ermeni Millî Meclisi tarafından onaylandığı haberinin alınmasının uygun olacağını söylemiştir. Hariciye vekiline göre, Ermeni barışı uygulatılamamıştır.³⁰⁶ Ankara’nın bu konu üstüne eğilmesi sonucu Sovyetler de bu sorunun dostane bir şekilde konferansta çözümleneceğine ilişkin Ankara’ya teminat vermiştir.

8.7. Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti’nin (GSSC) Kurulması

Sovyet Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan’ı Bolşevikleştirdikten sonra Güney Kafkasya’da tek anti-bolşevik kalan Gürcistan’ı da Bolşevikleştirmek için bütün dikkatini bu ülkeye yöneltmiştir. Çünkü Gürcistan, özellikle Azerbaycan ve Ermenistan’da Sosyalist Sovyet Hükûmetlerinin kurulmasından sonra, Kafkasya’da İngiliz askerî birliklerinin merkezi haline gelmiştir.

1920 sonları geldiğinde Gürcistan’la 7 Mayıs 1920’de imzalamış olduğu barış antlaşmasına rağmen bu ülkede zaman zaman denemekten çekinmediği ihtilâl

³⁰⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Ankara 1995, TTK Yay., s.67; Zeki Sarıhan, **a.g.e.**, C.3, s. 309; Jorge Blanco Villalta, **Atatürk**, Translated from Spanish by William Campbell, Ankara 1991, TTK Yay., pp.259; Gotthard Jaeschke, **a.g.e.**, s.45-46.

³⁰⁶ “Ermenilerle barış hükümleri neden uygulanamadı denince cevap olarak Rus Sovyet Hükûmeti engel oldu denir. Dostuz, neden barışa engel oluyorlar? Çünkü Ermeniler barışın uygulanmasına engel olmak için kendilerinin Bolşevik olduklarını ilân ettiler. Korktuğum, İngilizlerle Bolşevikler, Azerbaycan Türklüğü ile bizim aramıza bir Ermenistan dikmek istiyorlar. Bolşevikler Van’ı, Bitlis’i bilmem nereyi onlara veriyorlar. Sevr Anlaşmasındaki, İtilâf devletlerinin arzu ve amacına Bolşevikler de katıldı. Ermenistan’ı himaye ediyorlar. Şimdi Rus Sovyet Hükûmeti iki zaruret karşısında kalmıştır: Ermenistan hamisi olan Rusya; diğer taraftan Türkiye’nin dostu oluyor...Onları himaye eden şey Bolşeviklik olmuştur.”; **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.I, 18.2.1921, s.439-441.

teşebbüsleriyle, hiç vazgeçmediği Bolşevikleştirme hareketini bu defa da silâhlı kuvvetleriyle gerçekleştirmeye karar vermiştir. Üstelik Gürcistan'ı yıpratmak için Bakû petrolerini de Gürcistan'a satmamaya başlamıştır. 1920 Aralık ayı geldiğinde de 11. Kızıl Ordu Komutanı Hekker, Gürcistan'ı işgal için gerekli olan askerî kuvvetlerle ilgili raporunu hazırlamıştır.³⁰⁷ Artık Gürcistan'ı üç yönden abluka altına alan Sovyetler, bu konuda kendilerine Gürcistan'dan gelen protesto notalarını da dikkate almamışlardır.³⁰⁸ Gürcistan ise bu büyük tehdit ve tehlike karşısında TBMM Hükûmeti ile olan ilişkilerini yoğunlaştırmak dışında ülkesinde seferberlik ilân etmekten ve ülkesinde yer alan ve Sovyetlere ait olan stoklara el koymaktan öte bir faaliyette bulunamamıştır³⁰⁹

Nitekim 17 Şubat 1921'de Gürcistan'a savaş ilân eden Sovyetler, Gürcülerin bir hafta kendilerine direnebilmelerine rağmen Tiflis'i 25 Şubat 1921'de işgal etmiştir. Böylece Gürcistan'da giderek Bolşevikleşmeye doğru adım adım yaklaşmıştır.³¹⁰ Tiflis'ten sonra 18 Mart 1921 tarihine kadar Gürcistan'ın diğer bölgelerini de işgâl eden Sovyetler, burada da tıpkı Azerbaycan ve Ermenistan örneğinde olduğu gibi kendi yönetim anlayışlarına dayalı hükûmeti kurmakta gecikmemiştir. Böylece Gürcistan'ın da Bolşevikleşmesi tamamlanmıştır.

8.8. Kâzım (Dirik) Bey'in Tiflis'teki Faaliyetleri

TBMM Hükûmeti, Gümrü Antlaşması öncesi Ermenilerle büyük uğraşı içerisinde olduğu sırada Gürcistan ile ilişkilerini iyileştirmek, Kafkasya'da yaşanan gelişmeleri daha iyi takip edebilmek ve Sovyetlerle olan ilişkilerinde daha net stratejiler belirlemek amacıyla Kâzım (Dirik) Bey'i 23 Eylül 1920'de yani daha

³⁰⁷ Hekker ayrıntılı olarak hazırladığı raporunda bu konuda yapılacak pazarlıkta Ankara hükûmetini favorisini göstermedikçe ordusunun bu işgâlde başarılı olamayacağını belirtmiştir. Bunun üzerine Bolşevikler işgâli ertelemek zorunda kalmıştır; Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Ankara 2001, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., s. 635.

³⁰⁸ **Vakit**, 4 Ocak 1921; **Alemdar**, 4 Ocak 1921; **İkdam**, 4 Ocak 1921.

³⁰⁹ **Vakit**, 5 Ocak 1921; **Alemdar**, 5 Ocak 1921; **İkdam**, 5 Ocak 1921.

³¹⁰ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s.882; Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s. 636.

Gürcistan'da Sosyalist Sovyet Hükûmeti kurulmadan önce Tiflis elçiliğine atamıştır.³¹¹

Kâzım Bey ile Gürcü Hükûmeti arasındaki ilişkilerde genellikle Batum, Ardahan ve Artvin'in durumu, Kafkasya'da yaşanan gelişmeler karşısında Gürcistan'ın tavrı, Sovyet Rusya'nın Kafkasya ile olan ilişkileri, Ermenilere yönelik Türk ileri harekâtı gibi konular üzerinde durulmuştur. Kâzım Bey söylemlerinde Gürcistan ile Türkiye arasında samimî ilişkiler kurulmasına çalışacağına değinmekle beraber, bu hususta Gürcü Hükûmetinden de kolaylık görmek istediğini bildirmiştir.³¹²

Gürcistan'ın o dönemde Sovyet Ruslar ve İngilizler açısından da önemli bir ülke olduğu akla getirildiğinde Kâzım Bey'in görevinin de ne kadar ciddi olduğu kanısına varılabilir. Kâzım Bey, Tiflis'teki çalışma günlerinde Gürcistan Hükûmet üyelerinin dışında Sovyet Hükûmeti Elçisi Şeynman ve yardımcısı ile de görüşmelerde bulunmuştur. Şeynman'la olan görüşmelerinde Türklerin Batı Anadolu'da Yunanlılar karşısındaki durumundan Doğu Anadolu'da Ermenilerle olan münasebetlerine varıncaya kadar önemli sohbetlerde bulunmuştur. Sovyetlerin Azerbaycan ve Ermenistan'ı Bolşevikleştirdikten sonra yönünü Gürcülere çevirdiği bir dönemde Şeynman'ın Kâzım Bey'e Türklerin Gürcüler hakkındaki düşüncelerini merak eden sorularına gayet diplomatik üslûpla Gürcülerle savaşmak istemediklerini ve onlarla iyi ilişkiler kurmak istediklerin dair cevaplar vermiştir.³¹³

Sovyetlerin Gürcülerle ve Türklerin ise Ermenilerle aralarındaki diplomatik ilişkilerinin gerginleştiği bir dönemde gayet ustaca politika takip ederek TBMM Hükûmetini Tiflis'te temsil eden Kâzım Bey, kendisiyle Sovyet heyetinin yaptıkları görüşmelerde, TBMM Hükûmetinin, komşusu olan Gürcistan'ın kuvvetli ve müstakil olmasını istediğini ve aralarındaki meselelerin barış yoluyla halledileceğini ümit

³¹¹ Kâzım (Dirik) Bey, rekatinde, Erkân-ı Harb Yüzbaşı Talât Bet, Topçu Yüzbaşı Cevad Bey, Mülazım Halid ve Edip Beyler, Hilâl-i Ahmer'den Doktor Nusret Bey ve Matbuat Müdürü Ferid Bey olmak üzere 13 Kasım'da Tiflis'e gelmiştir; **Peyam-ı Sabah**, 1 Aralık 1920; Gotthard Jaeschke, **a.g.e.**, s.128; Zeki Sarıhan, **a.g.e.**, C.III., s.281.

³¹² Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s.586.

³¹³ Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s.587.

ettiğini belirtmiştir. Yine Türkiye'nin Gürcistan'la elçi tayini vasıtasıyla resmen ilişkisini koruduğunu, bu siyasette her iki milletin de menfaatlerinin bulunduğunu hudut meselelerindeki menfaatlerin her iki taraf içinde aynı değerde olduğunu, düşmanlarının propagandalarına rağmen bu meseleleri barış yoluyla halledeceklerine inandığını ve Gürcülerle hiçbir zaman Türkiye'nin savaşmak istemediğini ifade etmiştir. Yine bu tarzda yapılan görüşmelerde Kâzım Bey, Türklerin Ermenilere yönelik gerçekleştirdikleri askerî harekât ve bu harekâtın sebepleri, İtilâf Devletleri'nin Türkiye'ye karşı tutum ve niyetleri ve Anadolu'nun emperyalistlere karşı tutumu hakkında teferruatlı bilgiler de vermiştir.³¹⁴

Gürcistan ise Kâzım Bey'in ılımlı teşebbüs ve görüşmelerine rağmen Türkiye'ye karşı olan tedbirli ve dikkatli davranışından o dönem Kafkasya'nın içinde bulunduğu siyasî ve askerî karışıklıkların oluşturduğu güvensizlikten dolayı taviz vermemiştir. Gürcü Hükûmeti, Gürcü milletine hitaben yayımladığı bir beyannamede Türk ordusunun Gürcistan'ın bütün güzel köy ve şehirlerini yağma ve harap etmek istediğini belirtmiştir. Onlara göre Türkler, Kars'ı işgâl ettikten sonra, harekâtını Batum yönüne çevireceklerdi. Diğer taraftan Anadolu'da çıkan gazetelerde ise Ankara Hükûmetinin Gürcistan'a bir ultimatom vererek Batum'un tahliyesini istediği yönünde haberler yer almaktaydı.³¹⁵

Nitekim bir türlü Gürcülerle istediği bağı kuramayan Kâzım Bey, Sovyet Kızıl Ordu'nun 25 Şubat 1921'de Tiflis'e saldırımları sonrasında güvenlikleri gereği Kutayis'e çekilmiştir. Daha sonra Türk askeri birliklerinin Batum'u ele geçirmeleri sonucu burada kurulan Türk Sivil İdaresine sorumlu tayin edilmiştir. 16 Mart 1921'de Türklerin Sovyet Rusya ile yaptığı Moskova Antlaşması gereği olarak da 28 Mart 1921'de Batum'u terkederek Trabzon'a dönmüştür.

³¹⁴ **Vakit**, 12 Kasım 1920.

³¹⁵ **Vakit**, 12 Kasım 1920.

8.9. Gürcistan Elçisi Simon Mdivani'nin Ankara Faaliyetleri

1920 sonundan itibaren Sovyet Rusya'nın tehdidini yakınında hisseden Gürcistan bölgede topraklarının güvenliği açısından Türkiye ile dostluk ilişkileri kurmak hususunda diplomatik faaliyetlere hemen geçmek istemiştir. Bu doğrultuda öncelikle Ankara'ya bir sefaret heyeti göndermeye karar vermiştir.³¹⁶

Türkiye de Gürcistan'la dostluk ilişkileri kurma hususunda oldukça ilgili bir politika izlemiştir.. Hatta henüz Ermeni harekâtı sırasında Gürcü tarafsızlığını sağlamak için bu ilişkileri canlı tutmaya çaba sarfetmiştir. Türkiye müstakil ve kuvvetli bir Gürcistan'ın varlığını menfaatleri için uygun görmüş ve bu görüşlerini 21 Ekim 1920'de Gürcü hükûmetine bir notayla bildirmiştir. Bu konudaki samimiyetini ise 17 Ocak 1921'de Gürcistan'ı tanımak suretiyle göstermiştir. Ancak Gürcüler, Türklerle olan ilişkilerini Sovyet Rusya'nın Gürcü topraklarını işgâl etme tehlikesiyle daha da ileri boyutlara taşınmasını ve ortak hareket edilmesini istemişlerdir. Bu durum Türkiye açısından Sovyet Rusya ile olan ilişkileri düşünüldüğünde sakıncalı olarak değerlendirilmiştir. Türkiye bu çok kritik savaş ortamında politikasını çok iyi belirlemek zorundaydı. Bu bağlamda Gürcistan'ın anlaşma yapma davetine cevap bekleyen murahhas heyeti başkanı Kâzım (Dirlik) Bey'in bu konudaki sorularını yanıtızsız bırakmıştır.³¹⁷

Diğer taraftan, Türkiye, Gürcistan ve Sovyet Rusya arasında en kritik konu da Batum'un meselesi olmuştur. Türkiye'nin bu bölge ile ilgili olarak çekingen bir politika izlemesinde Sovyet Rusya'nın Batum konusundaki düşünceleri de etkili olmuştur denilebilir.³¹⁸

Bu sırada Türkiye ile anlaşma yapmak hususunda oldukça istekli olan Gürcistan Hükûmetinin 1920 sonlarında Ankara'ya göndermeye karar verdiği sefaret heyeti yola çıkmıştır. Hükûmet başkanı Jordanyan'nın direktifleri doğrultusunda

³¹⁶ Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s.616.

³¹⁷ Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s.616.

³¹⁸ Salahi Ramada Sonyel, **a.g.e.**, C.II, s.61-66.

anlaşma teklifinde bulunmak üzere Ankara'ya gönderilen Gürcü Elçisi Simon Mdivani 5 kişiden oluşan sefaret heyetiyle 5 Şubat 1921'de Ankara'ya gelmiştir. 8 Şubat 1921'de TBMM Başkanı M.Kemal Paşa'ya itimâtnamesini sunmuştur. Hükûmet binasında gerçekleşen kabul töreninde Mdivani, Türkiye ile Gürcistan arasında tarihi bir komşuluk ve yakınlık olduğunu, Ankara'ya siyaset yapmak için değil de vatanına sadık ve aynı zamanda komşusu bulunan Türk milletini çok takdir eden bir fert sıfatıyla geldiğini dile getirmiştir. Ayrıca, iki taraf arasında dostluğun temini ve yine iki ülkenin kalkınması için çalışacağını belirtmiştir.³¹⁹

Ankara'da TBMM Hükûmeti ile Tiflis'te Sosyal Demokrat Partisi arasında dostluk bağı kurmaya çalışan Mdivani, Gürcü Sosyal Demokrat Partisine ait olduğunu söylediği beyanatta, Gürcistan'ın Bolşevizme karşı olduğunu fakat Bolşevik Rusya ile dostane ilişkiler kurmak istendiğini belirtmiştir. Yine bu Gürcü beyanâtında İtilâf Devletlerinin saldırgan tutumlarına taraftar olmadıkları ve Fransa, İngiltere ve İtalya ile de normal ilişkiler kurmak istedikleri dile getirilmiştir. Bolşevik değil de Sosyal Demokrat olduklarını belirten Gürcüler, barış ve dayanışma prensiplerini ortaya koyan diğer devletlerin milletleriyle olduğu gibi Türk Milletiyle de beraber olmak istediklerini bildirmişlerdir. Ancak TBMM Hükûmetinin açıkladığı Misak-ı Millî hükümlerinin kendi çıkarlarına ters düşen kısımlarını da kabul etmediklerini belirtmişlerdir.³²⁰

S. Mdivani beyanatında, ülkesinin Sovyet tehdit ve tecavüzlerine maruz kaldığını belirttikten sonra da Gürcistan ülkesinin bazı bölgelerini Sovyet işgalinden kurtarmak için, buraların Türkler tarafından geçici olarak işgal edilmesini teklif etmiştir.³²¹

³¹⁹ Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s.617.

³²⁰ Serpil Sürmeli, **a.g.e.**, s.617-618.

³²¹ Salahi Ramada Sonyel, **a.g.e.**, C.II., s.61-66.

8.10. Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un Türk Ordusu Tarafından İşgâli ve Meydana Gelen Gelişmeler

Sovyet Kızıl Ordu'nun Gürcistan'ı üç tarafından abluka altına alıp sınırlarına askerlerini yığmaya başladıkları bir dönemde Ankara'da bulunan Gürcü Elçi Mdivani, ülkesinin bazı bölgelerini özellikle de Batum'u Sovyet işgalinden kurtarmak için, buraların Türkler tarafından geçici olarak işgal edilmesini teklif etmiştir. Bu konunun TBMM açısından önemine baktığımızda ise Batum'un sahip olduğu Türk ve Müslüman nüfus, Türkiye'ye olan tarihi ve kültürel yakınlığı gibi nedenlerden ötürü daha önce Misak-ı Millî sınırları içersinde sayılmıştı. TBMM Hükûmetine göre bu durum en iyi şekilde değerlendirilmeliydi.

Sovyetlerin Gürcistan topraklarını 20 Şubat 1921'de işgâle başlamasıyla da TBMM Hükûmeti, 22 Şubat 1921'de Gürcü Hükûmetine bir nota göndererek Brest-Litovsk antlaşması ile Türkiye'ye verilen ve hâlâ Gürcülerin elinde bulunan Artvin ve Ardahan'ın iade edilmesini istemiştir.³²² Türkiye'nin bu sert tutumu karşısında istenilen şartları kabul eden Gürcüler, Ardahan ve Artvin'i Türklerle bırakmışlardır.³²³ Sovyet orduları karşısında zor durumda kalan Gürcistan Hükûmeti, bu kez de Ankara'ya hem elçisi Mdivani, hem de Sovyet işgalleri karşısında önce Batum'a sonra da Kutayis'e çekilen Türk temsilci Kâzım (Dirik) Bey aracılığıyla Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un Türkiye'nin geçici askerî işgâli altına alınmasını önermiştir. Türk Hükûmeti Batum hariç, Ahıska ve Ahılkelek için gerekli önlemleri almış olmakla birlikte, Gürcü Hükûmeti'nin bu üç bölgeyi de Türk işgâli altına verme isteklerindeki ısrarı gözönüne alarak 8 Mart 1921'de bu talebi kabul etmiştir. Ancak Türk Hükûmeti'nin almış olduğu bu karar ve Türk ordusunun başlatmış olduğu askerî harekât Gürcistan'ı Bolşevikleştirmek için büyük çaba harcayan Sovyet Hükûmeti ve Kızıl Ordu tarafından itirazla karşılanmıştır. Her iki tarafın dostluk ilişkilerine önem verdiği ve Moskova'da anlaşmak üzere olduğu bir sırada ortaya çıkan bu durum yine her iki tarafı birbirine zarar vermeyecek bir şekilde

³²² Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s.880-881; **TBMM Zabıt Ceridesi**, C.8, s.425.

³²³ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s924; Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, Ankara 1995, TTK Yay., s.70; Sonyel, **a.g.e.**, C.II, s.19.

dikkatli olmaya zorlamıştır. Türkler, Gürcüler ve Sovyet Ruslar arasında böylesi yoğun diplomatik ilişkiler yaşanırken Türk birlikleri 7 Mart'ta Ahıska'ya girerek gereken tedbirleri almıştır. Türk birliklerinin ardından 8 Mart'ta bir Kızıl Ordu müfrezesi Ahıska'ya gelmiş ve her iki taraf birlikleri aldıkları talimat gereğince dostluk ve anlayış içinde kasabayı iki kısma ayırarak ortaklaşa bir idare kurmuşlardır.³²⁴ Ahılkelek ise 5 Mart'ta Bolşeviklik ilân ettiğinden yine böyle bir durumla karşılaşılması büyük bir olasılık olarak görülmüştür. Fakat Kâzım Karabekir Paşa Batum konusunda oldukça endişeli bir tutum sergilemiştir. Ona göre korunması güçlükler yaratacak olan Batum'un işgâl edilmesi meselesi Sovyet Ruslarla görüşmeler sonrasında halledilmeliydi.³²⁵

Bir taraftan Sovyet Rus diğer taraftan Türk işgâlinin yaşandığı Gürcistan'da Batum gibi stratejik önemi olan bir bölgenin işgâli meselesi iki taraf arasında sorun yaratacağı gayet açıktı. Ancak Türkler Ahıska'nın ardından 11 mart 1921'de Batum'u, 14 mart 1921'de de Ahılkelek'i işgâl etmiştir.³²⁶ Gürcü Hükûmeti'nin 17 Mart'ta Batum'u terketmesi üzerine Batum'da Türk Sivil İdaresi de kurulmuştur. Gerek Türkler gerekse Ruslar açısından stratejik önemi bulunan Batum'un daha sonra Türklerin eline geçmesi üzerine 17-20 Mart 1921 tarihleri arasında bölgede Türk birlikleri ile Kızıl Ordu birlikleri arasında yer yer çatışmalar çıkmıştır. İki taraf arasında gittikçe önemi artan bu sorun fazla sürmeden 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile Ruslar lehine çözümlenmiştir.³²⁷

8.11. İkinci Moskova Heyeti ve Moskova Antlaşması

M. Kemal'in, Türkiye'de Sovyet heyetinden Upmal ve Eşba'yla görüştüğü günlerde, ikinci Moskova heyeti yola çıkmıştı. 21 Kasım 1920'de Moskova

³²⁴ **İstiklâl Harbinde Doğu Cephesi III**, s.237; **İstiklâl Harbinde Üçüncü Ordu**, Ankara 19 , Genelkurmay Başkanlığı Yay., s.101; Kızılordu Kumandanı Hekker, 9 Mart 1921'de Kâzım Karabekir Paşa'yı telgraf başında arayarak, Ahıska'da her iki taraf ordularının samimi temasını tebrik ediyor, Kâzım Karabekir Paşa da bu kutlamaya teşekkürle karşılık veriyordu; Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s.222.

³²⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, C.8, s.424.

³²⁶ Kâzım Karabekir, **Türk İstiklâl Harbi**, C.3, s.240-241.

³²⁷ 16 Mart 1921'de TBMM ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması ile Ahıska, Ahılkelek ve Batum Türk sınırları dışında bırakılmıştır. Böylece Moskova Antlaşmasıyla Türkler, Kars ve Ardahan'ı almış ancak Batum'u Sovyet Rusya'ya bırakmak zorunda kalmıştır; Tevfik Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s.37.

Büyükelçiliği'ne atanan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa önderliğindeki kadro, TBMM tarafından büyükelçilik boyutlarına göre çok geniş tutulmuştur.³²⁸ Ali Fuat Paşa'nın atanmasında asker kökenli olması büyük rol oynamıştır.³²⁹ Ali Fuat Paşa heyeti yola çıktıktan sonra, Sovyet Hükûmetinin Türkiye ile siyasi bir antlaşma yapma isteği Ankara'ya ulaşmıştı. Bunun üzerine Yusuf Kemal (Tengirşenk)³³⁰ başkanlığında ve Maarif Vekili Dr. Rıza Nur'un da içinde bulunduğu bir heyet görevlendirmiştir. Ayrıca Ali Fuat Paşa'nın da yapılacak görüşmelerde bulunması kararlaştırılmıştır. İkinci heyet, 14 Aralık 1920 günü Ankara'dan yola çıkmış ve 7 Ocak 1921 günü Kars'ta birinci heyetle buluşmuştur.³³¹

Sovyet Rusya'nın yeni Türkiye Büyükelçisi Budu Mdivani'de, o sırada Kars'a gelmişti. Mdivani, Türk heyetine, Moskova'daki görüşmeleri sadece Dışişleri Halk Komiserliği'nin yürütmeyeceğini, ayrıca Milletler Halk Komiseri Stalin'in de müdahalede bulunacağını belirtmiş ve Ermenistan'a Türk toprağı bırakılmasının kesinlikle söz konusu olmadığı güvencesini vermiştir. Bir güçlkle karşılaştıkları zaman da Stalin'e gitmelerini salık vermiştir.

Heyet, 19 Şubat 1921'de Moskova'ya ulaşmış ve “ Her nevi protokol ve uluslararası kaidelerin üstünde örneği az görülen bir törenle” karşılanmıştı.³³² Görüşmelere hemen, 21 Şubat günü başlanmıştır. Sovyet tarafını Çiçerin ve yardımcısı Karahan temsil etmiştir. Esas anlaşmazlık konuları Ermeni Meselesi ve Batum konusunda yoğunlaşmıştır.³³³ Bunun üzerine Türk heyeti, Stalin'le

³²⁸ Büyükelçilik ve Ateşemiliterlik kadroları için bkz; Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.131.

³²⁹ Nuyan Yiğit, **Atatürk'le 30 Yıl**, Eylül 2004, Remzi Kitabevi, s.187.

³³⁰ Yusuf Kemal (Tengirşenk), İstanbul, Paris ve Londra'da hukuk öğreniminden sonra İstanbul Üniversitesi'ne öğretim üyesi olarak atanır. İstanbul'un işgalinden sonra İstanbul hükûmetince Ankara'ya gönderilen uzlaştırma kurulu üyelerinden biriydi. Kurul, Ankara'da alıkonmuş; üyeleri daha sonra TBMM'ye mebus seçilmişlerdi. Yusuf Kemal, İktisat ve Hariciye Vekilliği görevinde bulunmuştur. Doğu idealinin ve Sovyet dostluğunun başlıca yandaşlarından biridir; Salahi Ramada Sonyel; **a.g.e.**, C.2, Ankara 1991, s.8.

³³¹ Aptülâhat Akşin, **a.g.e.**, s. 69-73.

³³² Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.166.

³³³ Sovyet Rusya ve Kurtuluş Savaşı Türkiye'si arasındaki ilişkiler, inişli çıkışlıdır. İki taraf arasındaki dostluk ve dayanışma güven bunalımlarının aşılmasıyla ilerlemiştir. Bu bakımdan Tevfik Rüştü Aras'ın şu sözleri anlamlıdır: “Zaman zaman aramızda münakaşalar olmadı değil. Bir millet içinde, bir aile içinde bile böyle münakaşalar eksik olmaz. Ancak beraber olmak, beraber yürümek, her iki taraf içinde esas kabul edilmiş olduğu cihetle ortaya çıkan münakaşalar dahi daha iyi anlaşmaya ve

görüştür. Stalin, Ermeni meselesinin çözülmesinde Türkiye'ye en geniş serbesti tanıma konusunda yardımcı olmuştur.³³⁴

Lenin'de Stalin'in tutumunu onaylar bir tutum sergilemiştir. Stalin'in müdahalesi üzerine de sorunlar çözülmüştür. Ancak Rusya'daki açlıktan Sovyet halkını kurtarmak için İngiltere ile yapılan ticaret antlaşması nedeniyle, Sovyet hükûmeti, 22 Şubat 1921 günü, Türkiye'nin askerî ittifak önerisini kabul edemeyeceğini resmen bildirmiştir. Sovyet yönetimi, Ankara'ya bir dostluk ve kardeşlik antlaşması yapabileceklerini iletmiş ve 26 Şubat 1921'de Moskova Konferansı bu şekilde başlamıştır.³³⁵

Daha önce ismi heyet üyeleri arasında bildirilen Ermeni asıllı Karahan, Sovyet heyetinden çıkartılmıştır. Yerine ise Dağıstanlı bir komünist olan Celal Korkmazov getirilmiştir. Türkiye Yusuf Kemal, Dr. Rıza Nur ve Ali Fuat Paşa tarafından, RSFSC ise Çiçerin ve Korkmazov tarafından temsil edilmiştir. Konferansa sırayla Yusuf Kemal ve Çiçerin başkanlık etmiştir. Konferans'ta bütün anlaşmazlıklar giderilmiş ve antlaşma metnine son hâli verilmiştir.³³⁶

Ruslar, Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın İstanbul'un işgalinin yıldönümü olan 16 Mart günü imzalanmasını önermişlerdir. Böylece emperyalistlere takvim üzerinden de bir cevap verilmek istenmiştir. Bu antlaşma ve daha önce Brest Litovsk'ta Sovyetler'in Osmanlı Devleti'yle imzaladığı antlaşma, iki ülke arasındaki ilişkiler tarihinde, bir tarafın diğerine askerî güç kullanarak dayatmadığı ilk antlaşmalar olmuştur. Bugün hâlâ yürürlükte olan Moskova Antlaşması'nın 1. maddesinde Sovyetler, Sevr Antlaşması'nı reddetmekte ve Misak-ı Millî'yi tanımaktadır. 4. maddede ise Devrimci Türkiye'nin önderlik ettiği "Doğu uluslarının ulusal kurtuluş hareketleri" ile "yeni bir sosyal düzen için mücadele" çığırını açan Ekim Devrimi arasındaki yakınlığa işaret edilmektedir. 8.

birbirimizi daha çok takdir etmeye yaradı." Tevfik Rüştü Aras, **Görüşlerim**, C.1., İstanbul 1968, Semih Lütfi Kitabevi, s.21

³³⁴ Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.181.

³³⁵ Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s.182.

³³⁶ Ashlı Fransızca olan Moskova Antlaşmasının Türkçe metni ve ek belgeleri için bkz; İsmail Soysal, **a.g.e.** C.1, s.32 vd.

maddede ise, iki ülke, birbirlerinin içişlerine karışmama ve ülkelerinde birbirlerine karşı örgüt kurulmasına izin vermeme yükümlülüğünü üstlenmişlerdir. İki ülke, antlaşmanın imzalanması sırasında nota değişimi yoluyla da, dış politikalarında birbirlerini ilgilendirecek önemli değişiklikler olduğu zaman, birbirlerini bilgilendirme sözü vermişlerdir. Her iki taraf, Asya’da farklı politika izleyen bir başka devletçe kendilerine yapılan önemli bildirim ya da önerileri kısa süre içinde diğerine bildirmeyi ve yine, diğer devletlerle bu türden tüm görüşmeler konusunda birbirlerini bilgilendirmeyi ve birbirlerine bilgi vermeden herhangi bir antlaşma imzalamamayı yükümlenmişlerdir. Ayrıca Sovyet Rusya, tek taraflı olarak, bir süre için her yıl 10 milyon altın ruble yardımıda bulunmayı da kabul etmiştir.³³⁷

Moskova Konferansı’ndaki Türk heyetinin bütün üyeleri, o dönemin tanıkları ve bilim adamları; Moskova Antlaşması’nın imzalanmasında en büyük payın Stalin’e ait olduğu konusunda görüş birliği içindedirler. Bu ortak saptamaya göre, Stalin’in Türk dostu müdahaleleri, Konferans’ın uzamasını önlemiş ve sonuca gidilmesini sağlamıştır.³³⁸

Lenin’in “Bizi Kafkasya’daki sonsuz savaşlardan kurtaran” antlaşma diye nitelediği Moskova Antlaşması’nı, Mustafa Kemal Paşa da benzer bakış açısıyla değerlendirmiştir.³³⁹

Moskova Antlaşması, geçerli kabul edilmeyen Gümrü Antlaşması ile daha sonra imzalanan Türk-Afgan Antlaşması’ndan sonra Türkiye’nin imzaladığı üçüncü antlaşmadır. RSFSC ve Türkiye hükümetleri, 28 Mart 1921 günü, savaş tutsaklarının

³³⁷ Sovyet Yardımlar konusunda geniş bilgi için Bkz; Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları**, Ankara 1990, Atatürk Araştırma Merkezi Yay.

³³⁸ Yusuf Kemal Tengirşenk, **a.g.e.**, s.218; Rıza Nur, **a.g.e.**, s.85; Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s180; Tefvik Rüştü Aras, **Atatürk’ün Dış Politikası**, İstanbul 2003, Kaynak Yay.,s.12-13; Tefvik Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s21; Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye’nin Dış Siyaseti**, TTK Yay., Ankara 1995, s. 64. Bütün bu tespitlere rağmen İngiliz tarihçi E.H.Carr, Türkiye’den şüphe eden ve Ankara rejiminin kuvvetlendirilmesine karşı çıkan grubun başında Stalin’in olduğunu, Troçki’nin ise Türkiye’yi desteklemek istediğini yazar; E.H. Carr, **Bolşevik Devrim**, C.3., İstanbul 2004, Metis Yay., s.439.

³³⁹ “*Rus Şûralar Cumhuriyeti’yle mevcut iyi münasebetlerimiz ve bağlarımız bu geçtiğimiz sene zarfında, en mükemmel bir surette gelişmesinde devam etmiştir. 16 Mart’ta Moskova’da bir dostluk antlaşması yaptık. Bu antlaşma ile, emperyalizmin ihtiraskâr saldırısına hedef olan iki devlet arasında tabii etkenlerden meydana gelen dayanışma, hukuki bir şekil ile de tespit edilmiş oldu*”; Mustafa Kemal Paşa bu sözlerini 1 Mart 1922 tarihinde Meclis’in Üçüncü Toplantı Yılıni açış konuşmasında yapmıştır; **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, C.12, s.285.

ve her iki devletin karşı tarafın topraklarında bulunan yurttaşlarının ülkelerinin geri dönmelerine ilişkin anlaşmayı da imzalamışlardır.³⁴⁰

Moskova Antlaşması'yla aynı gün, 16 Mart 1921'de Sovyet Rusya, İngiltere ile Londra 'da bir ticaret antlaşması imzalamıştır. Antlaşmanın müzakereleri sırasında İngiltere, Sovyet Rusya'dan Doğu devletleri ile özellikle Türkiye ile ilişkisine son vermesini ve onlara yardımlarını kesmesini istemiştir. Ancak Sovyet Rusya heyeti, İngiltere'nin önerdiği siyasal koşulları görüşmeyi bile reddedmiştir. İngiliz-Rus görüşmeleri, Türkiye tarafında başlangıçta belirli şüphelere neden olsa da, antlaşmada Türkiye aleyhine bir maddenin bulunmadığı görülmüş ve daha sonra mevcut şüpheler giderilmiştir.

8.12. ASSC Elçisi İbrahim Abilov'un Türkiye'ye Gelişi ve Faaliyetleri

TBMM Hükûmeti 1920 yılı içerisinde, Bakû'de Azerbaycan temsilciliğini açıp faaliyetlerine başlamasına karşın, Azerbaycan bunun karşılığında Türkiye'de temsilcilik açmamıştı. ASSC İnkılâp Komitesi kendi iç kuruluşunu tamamlayıp, Ermenistan ve Gürcistan'ın Sovyetleşmesi ile bu cumhuriyetlerle karşılıklı ilişkilerini de tanzim ettikten sonra, Türkiye'de yetkili temsilcilik açma kararı almıştır. Bu kararlarını öncelikle Türkiye'nin Bakû temsilcisi Memduh Şevket Bey'e bir yazı ile bildirmişlerdir. M. Şevket Bey de hiç vakit kaybetmeden bu yazıyı Ankara'ya iletmiştir. TBMM Hükûmeti'nin olumlu yanıt vermesi üzerine de ASSC İnkılâp Komitesi Temmuz 1921'de İbrahim Abilov'u³⁴¹ bu görev için tayin etmiştir. Sovyet Rusya da ASSC'nin Türkiye'de temsilci açma girişimine herhangi olumsuz bir tavır almamakla birlikte bölgedeki gelişmeleri de yakından takip etmiştir.³⁴²

³⁴⁰ Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s.217-223.

* Bu dönemi anlatan eserlerde ASSC Ankara temsilcisinin ismi genellikle Ebilov değil de Abilov olarak yazıldığı için tarafımızdan da Abilov olarak yazılması uygun bulunmuştur.

³⁴¹ Meherrem Oğlu İbrahim Ebilov, 1881 yılında Nahçıvan'ın Ordubad şehrinde doğmuştur. İlk tahsilini Ordubad'ta alan Ebilov, 1902'de Mahaçkale daha sonra da Bakû'ye gelmiştir. 1905'te Rusya Sosyal Demokrat İşçi partisine girmiştir. 1913 yılında devrin yönetimi tarafından tutuklanmıştır. Bolşevik Devrimi sonrasında mahkumluktan kurtulan Ebilov, 1-8 Eylül 1921 yılında Azerbaycan'dan II. Komintern delegesi olmuştur; Betül Aslan; **a.g.e.**, s.177-178.

³⁴² Çiçerin, 19 Temmuz 1921'de ASSC Hükûmetine çektiği telgrafta; Türkiye'de açılacak temsilciliğin personelini seçerken çok dikkatli olunması uyarısında bulunma gereğini hissetmiş, çabuk

TBMM hükûmetinin çok zor bir dönemden geçtiği ve Sakarya'da Yunan askerlerini mağlûp ettiği ayın ertesinde yani 11 Ekim 1921'de temsilcilik elemanlarının bir kısmı ile Ankara'ya gelen Abilov, iki ülke arasındaki dostluk ve menfaatler için hemen çalışmaya başlamıştır. İlk olarak Türkiye'de yaşayan ve ASSC'ye muhalif olan Müsavatçı Azerîlerin ülkesine yönelik sürdürdükleri faaliyetleri kontrol altına almakla meşgul olmuştur. Bu konuyla ilgili olarak hemen Kars bölgesindeki Azerbaycan karşıtı faaliyetlerle ilgili çalışmalar yapmak üzere Yusuf Hasanov'u görevlendirmiştir. Ancak ASSC'ne Türkiye'de muhalif olarak yaşayan Müsavatçılar sadece Kars'la sınırlı değildi. Abilov gözlemleri sonucu Trabzon ve Samsun'da da birer konsolosluk açmak istemiştir. Abilov bu bölgelerde konsolosluk açılmasının gerekli olduğunu ASSC Halk Dışışleri Komiseri M.D. Hüseyinov'a bildirirken bu bölgelerin ticari önemini de akılda tutmuştur. Nitekim, Abilov'un ASSC'ye gönderdiği raporlar etkili olmuş, TBMM Hükûmeti'nin de izin vermesiyle 1922 baharında Trabzon ve Samsun'da birer konsolosluk açılmıştır.³⁴³

Abilov'un Ankara'daki görevi TBMM Hükûmeti ile Sovyet Rusya arasında imzalanan 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması sonrasında daha da zorlaşmıştır. Çünkü Türkler ile Sovyetlerin arası bu tarihten itibaren açılmaya başlamıştır. TBMM Hükûmeti Sovyetleri Enver Paşa'yı TBMM'ye muhalif bir güç olarak desteklediği konusunda suçlarken³⁴⁴, Sovyetler de TBMM Hükûmetini emperyalist batılı ülkelere yakınlaşmak ve ilerde onların politikalarına alet olabileceği yönünde suçlamalarda bulunmuştur. Üstelik TBMM'nin Kars'ta yaşayan Hristiyan bir topluluk olan

tesir altında kalabilecek, istemeden dahi bazı yanlışlar yapabilecek kişilerin seçilmemesini istemiştir; Betül Aslan, **a.g.e.**, s.175.

³⁴³ Ebilov, Trabzon ve Samsun limanlarından Türkiye dışına gönderilen hayvan ve tahıl ürünlerinin Azerbaycan'ın ihtiyacı olan şeyler olduğunu görmüş ve bu hususta merkeze rapor yazarak, petrol karşılığı bu malların Azerbaycan tarafından alınmasının mümkün olabileceğini belirtmiştir; Betül Aslan, **a.g.e.**, s.199.

³⁴⁴ Enver Paşa Mondros Mütarekesinden sonra Osmanlı Devletini terk ederek önce Almanya'ya daha sonra Rusya'ya sığınmıştır. Ancak burada siyasi faaliyetlerine devam etmiş ve 13 Eylül 1921 Sakarya Savaşı'na kadar Batum'da Bolşevik desteğiyle bekletilmiştir. Şayet Türk ordusu Sakarya'da başarısız olsa idi, Anadolu'ya girmesi gerçekleşecekti. Bütün bu gelişmeler Türk-Sovyet ilişkilerinde kısa sürelik gerginliğe neden olmuştur; Aptülâhat Akşin, **a.g.e.**, s.54-60

Molokanlar'a (Malakan)³⁴⁵ kötü muamele yaptığını ileri sürmüştür. Halbuki iki taraf arasındaki gerginlik veya ilerde oluşabilecek bir düşmanlık Kafkaslarda da kurulmak istenen istikrar ve güven ortamını derinden sarsabilirdi. Bunu çok iyi bilen ASSC Halk Komiseri Sovyeti Reisi Neriman Nerimanov, Abilov'a bu konuda Türklerle-Sovyet Rusya'nın aralarındaki sorunları çözmede katkıda bulunmasını istemiştir.

Ankara'da kaldığı günlerde kendisini çok sevdiiren Abilov, bu özelliğinin yanı sıra Türkiye-ASSC ve Sovyet Rusya arasındaki münasebetlerdeki önemli katkılarından dolayı Sovyet Rusya tarafından 10 Kasım 1922'de Türkiye'deki vazifesinin Kafkasötesi Sosyalist Federatif Sovyet Temsilcisi olarak atanmasına sebep olmuştur.³⁴⁶

TBMM Hükûmeti'nin Yunan birliklerini Büyük Taarruz ile mağlup etmesinden sonra Türkiye'nin kalkınmasını isteyen M. Kemal Paşa İzmir'de iktisat kongresi yapmanın sanayileşmek için atılacak ilk adım olduğunu belirtmiştir. Bu konuda çalışmalarına devam eden M. Kemal Paşa, bu kongreye ülkeler arasındaki ilişkileri kuvvetlendirmek için Sovyet Aralov ile Azerî temsilci Abilov'u davet etmiştir. 17 Şubat 1923'te İzmir'e ulaşan Abilov, bağırsak düğümlemesi sonucu 23 Şubat 1923'te vefat etmiştir.³⁴⁷

Kafkasötesi Sovyet Hükûmeti, İbrahim Abilov'un yerine yeni bir yetkili temsilci göndermeyecek ve Abilov, ASSC'nin ilk ve son temsilcisi olarak tarihe geçecektir.

8.13. Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'in Bakû ve Tiflis'teki Faaliyetleri

Moskova Antlaşması imzalandıktan sonra, TBMM Hükûmeti Delege Heyeti Moskova Antlaşması'nın 15. maddesi uyarınca Gürcistan ve Azerbaycan ile ilgili

³⁴⁵ Molokanlar 1978 Berlin Antlaşmasıyla birlikte Rusların eline geçen Kars'a bu tarihten itibaren Ruslar tarafından göçürülmüş Hristiyan topluluktur. Bu topluluğun meselesi 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması sonrasında M.Kemal Paşa ile Sovyetlerin Türkiye elçisi Frunze arasında görüşme konusu haline de gelmiştir; Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal-M.Frunze Görüşmeleri**, İstanbul 2002, Kaynak Yay., s.24-26.

³⁴⁶ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 269.

³⁴⁷ Betül Aslan, **a.g.e.**, s. 275.

hükümleri tanımlamak ve bu cumhuriyetlerle ayrı ayrı antlaşmalar imzalamak için Moskova'dan Bakû'ye hareket etmişti. Yusuf Kemal Bey, 19 Mart 1921'de Ankara'ya gönderdiği raporda; Rıza Nur Bey ile 24 Mart'ta Bakû'ye hareket edeceklerini bildirerek, Bakû'de, Azerbaycan ve Tiflis'te Gürcistan Hükûmetleriyle antlaşmalar imzalayarak, Türkiye-Sovyet Rusya antlaşmasını tamamlamak gereği üzerine durmuştu. Yusuf Kemal Bey, Ermenistan ile de bir an önce sorunların halledilmesinin gerekli olduğunu, ancak buna dair yetkileri olmadığından bahisle, ya Ermenistan ile görüşmek için temsilcilerin tayin edilmesi ya da kendilerine bu konu ile ilgili talimat verilmesini TBMM Hükûmeti'ne teklif etmişti. Ayrıca Azerbaycan ve Gürcistan ile yapılacak görüşmelerde nasıl bir hareket tarzı takip edileceği konusunda Bakû'ye talimat gönderilmesini istemişti.³⁴⁸

Yusuf Kemal Bey ve heyeti, 1 Nisan 1921'de, Sovyet Rusya'dan alınan 4 milyon altın ruble yardımıyla Moskova'dan Bakû'ye trenle hareket etmiş ve 8 Nisan'da Bakû'de büyük bir törenle karşılaşmıştır.³⁴⁹

Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler, Bakû'de Azerbaycan ile anlaşma imzalayacaklarını düşünmekteydiler.³⁵⁰ Ancak Azerbaycan Sovyet Hükûmeti'nin TBMM Hükûmeti ile ayrı bir anlaşma imzalaması mümkün değildi. Çünkü Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, 9 Nisan 1921'de Hüseyinov'a bir telgraf çekerek Yusuf Kemal'in birkaç güne kadar Tiflis'te olacağını bildirmiş bu nedenle üç cumhuriyetin temsilcilerinin bir araya gelerek Bakû'de bir konferans toplanmasının mümkün olamayacağını belirttikten sonra, Yusuf Kemal Bey geldiğinde onun karşısına tek cephe olarak çıkmak için Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin Tiflis'te olmasını istemiştir.³⁵¹

Çiçerin, bu arada Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Hükûmetlerinin Türkiye ile yapacakları antlaşmanın taslağını Tiflis'e göndermiş her cumhuriyet için de hazırlanan ayrı ayrı taslakları göstermişti. Ayrıca bu üç cumhuriyet için gerekli

³⁴⁸ Yusuf Kemal Tengirşenk, *a.g.e.*, s.217.

³⁴⁹ Yusuf Kemal Tengirşenk, *a.g.e.*, s.223.

³⁵⁰ **TBMM Gizli Celse Zabutları**, D. 1, C.2., s.227.

³⁵¹ Betül Aslan, *a.g.e.*, s.134

olan harita ve protokolleri gönderen Çiçerin, en kısa zamanda üç cumhuriyetin temsilcilerinin konuyu görüşmek üzere toplanması ve görüş alışverişinde bulunmalarını istemiştir.³⁵²

Türklerin Erivan, Tiflis ve Bakû'de ayrı ayrı görüşmeler düzenlemeye çaba harcayacaklarını da belirten Çiçerin, Tiflis'te üç cumhuriyetin birlikte hareket etmesi için gerekli plan ve hazırlıkların yapılması talimatını da vermiştir.

Çiçerin'in bu talimatı üzerine Azerbaycan Sovyet Hükûmeti, Yusuf Kemal Bey heyeti ile anlaşma yapmaktan kaçınarak, oyalama taktiğini kullanmıştı. Yusuf Kemal Bey ile Nerimanov arasında yapılan görüşmede, Nerimanov, bu günlerde üç cumhuriyet olarak bir ittifak yapmak üzere olduklarını belirterek, ancak bundan sonra Türkiye ile antlaşma yapabileceğini bildirmiştir. Yusuf Kemal Bey'in bu birliği kime karşı oluşturuyorsunuz, sorusunda Nerimanov; "Emperyalizme karşı olacak" cevabını vermişti. Hatta Nerimanov, Rusya'da bu hükûmet kalkar, yerine emperyalist bir hükûmet gelirse, o emperyalist hükûmete karşı da ittifak yapacaklarını sözlerine eklemiştir.³⁵³

Yusuf Kemal Bey, bu yeni durum karşısında TBMM Hükûmeti'nden talimat almaları gerektiğini, yetkilerinde bu konu hakkında bir açıklık olmadığını belirtmiş ve hükûmetten yetki alma gereğini Nerimanov'a anlatmıştır.³⁵⁴

Bu sırada Yusuf Kemal, Nerimanov'a Ankara ile haberleşmenin çok zaman aldığını belirterek, bunun için Kars'ta bir konferans toplanmasını teklif etmiştir. Azerbaycan ise Bakû'de olması konusunda karşı teklifini bildirmişse de, Yusuf Kemal Bey, Kars'ta olması konusunda ısrar etmişti.³⁵⁵

³⁵² Betül Aslan, *a.g.e.*, s.135

³⁵³ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, D.1., C.2, s.227.

³⁵⁴ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, D.1., C.2, s.227.

³⁵⁵ Dr. Rıza Nur, aynı gizli oturumda Azerbaycan'ın görüşmelerin Tiflis'te olması yönünde ısrar ettiklerini kaydetmektedir; **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, D.1., C.2, s.229.

TBMM Hükûmeti Delegeleri, Bakû'den hareket edeceği gün, Azerbaycan Dışişleri Komiseri Hüseyinov ve Adliye Komiseri Behbud Şah Tahtinski, konferansın Kars'ta yapılmasını kabul ettiklerini bildirmişlerdir.³⁵⁶

Bakû'den Tiflis'e geçen Yusuf Kemal Heyeti, Gürcistan Dışişleri Komiseri ile görüşmelerde bulunmuş ve konferansın nerede yapılacağı konusunu tartışmışlardı. Gürcülerin Tiflis'te olması isteğine karşı Kars'ı öneren Yusuf Kemal, bu isteği onlara da kabul ettirmiştir.³⁵⁷

Ancak, Türkiye'nin ayrı ayrı Kafkas Ötesi Cumhuriyetleri ile antlaşma imzalama girişimleri sonuçsuz kalmış, Sovyet Rusya'nın arzu ettiği şekilde Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Sovyet Rusya'nın delegelerinin birlikte katılacağı bir konferans düzenlemesi kabul edilmiş, Türkiye'nin ısrarı üzerine, Rusya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin uygun görmesi ile bu konferansın Kars'ta yapılması kararlaştırılmıştır.

8.14. Kars Konferansı ve Antlaşması

Tarafların belirlediği heyetler 20 Eylül 1921'den sonra Kars'a gelmeye başlamışlardır. Kars Konferansı başlamadan önce, Sovyet Rusya ile yapılan Moskova Antlaşması'nın teati merasimi için 20 Eylül'de Aleksî Nikolayeviç başkanlığındaki Sovyet Rusya Heyeti Kars'a gelmiş ve 22 Eylül'de büyük bir törenle Moskova Antlaşmasının teatisi yapılmıştır.³⁵⁸

Kars Konferansı'na katılacak olan TBMM Hükûmeti Delege Heyeti, özel bir trenle Kars'a gelmesinden birkaç gün sonra, 26 Eylül 1921'de Rusya, Azerbaycan,

³⁵⁶ TBMM Gizli Celse Zabıtları, D.1., C.2, s.227.

³⁵⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, D.1., C.2, s.229; Azerbaycan ve Gürcistan Hükûmetlerine aralarındaki sorunları görüşmek ve antlaşma imzalamak için konferansın Kars'ta toplanmasını kabul ettiren Yusuf Kemal Bey'in, daha sonra bu konferansı Kars'tan Ankara'ya aldırarak için girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak Yusuf Kemal Bey'in bu teklifine Sovyet Rusya ve Kafkas Cumhuriyetleri tarafından olumlu cevap verilmemiş ve önceden belirlendiği üzere konferansın Kars'ta toplanması kararı geçerliliğini korumuştur; Yusuf Kemal Tengirşenk, **a.g.e.**, s.225.

³⁵⁸ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s.955.

Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Hükûmetlerinin temsilcilerinden oluşan 150 kişilik delegasyon heyeti de Tiflis'ten Kars'a gelmiş ve gösterişli bir törenle karşılanmışlardır.³⁵⁹

Kars Konferansı, bu heyetin geldiği gün olan 26 Eylül 1921 tarihinin akşamı, Ordu Caddesi'ndeki konferans için hazırlanmış binada törenle açılmıştır. TBMM Hükûmeti, Kars Konferansında kendisini temsil etmek üzere Kâzım Karabekir Paşa'yı uygun bulmuştur. Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Dışişleri Komiseri İskinaz Maradya ile İçişleri Komiseri Boğuz Makizyan'ı, Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Devlet Denetimi Halk Komiseri Behbut Şah Tahtineski'yi, Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti ise Kara ve Deniz Kuvvetleri Halk Komiseri Şalya İlyava ile Dışişleri ve Maliye Komiseri Aleksandr Sıvanidze'yi bu konferansta temsilci olarak belirlemiştir. Rusya Sovyetleri Sosyalist Fedaral Cumhuriyeti adına ise Letonya'daki temsilcisi Jak Halski'yi bu konferans için yetkili temsilci olarak atamıştır.³⁶⁰

Törenden sonra gerçekleştirilen ilk oturumda konferansın genel düzeni kabul edilmiş ve Kafkas Cumhuriyetlerinin önerisi ile ekonomi ve sınır konularını incelemek üzere iki komisyon oluşturulmuştur. Türk heyeti henüz ilk oturumda tekrar her bir cumhuriyetle ayrı ayrı antlaşma yapmak arzusunu bildirirse de ancak bu teklif Sovyet Cumhuriyetleri tarafından reddedilmiştir. Dört gün sonunda gerçekleşen dördüncü oturumda Kâzım Karabekir Paşa, antlaşmanın iki kısma ayrılmasını; birinci kısımda bütün Sovyet Cumhuriyetlerini ilgilendiren hususların, ikinci kısımda ise her cumhuriyetin ayrı olarak ticaret ve sınır konularının ele alınması teklifini yapmıştır. Ancak bu hususta kabul edilmemiştir.³⁶¹

³⁵⁹ Enver Konukçu, "Doğu Cephesi ve Doğu Sınırları İle İlgili Anlaşmalar", **Millî Mücadele Tarihi**, Ankara 2002, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., s.357-359.

³⁶⁰ TBMM Hükûmeti Kars Konferansında Kâzım Karabekir Paşa ile birlikte Burdur Milletvekili ve Bayındırlık Bakanlığı eski Müsteşarı Muhtar Bey ile Türkiye'nin Azerbaycan temsilcisi Memduh Şevket (Esental) Bey'e de görev vermiştir; İsmail Sosyal, **a.g.e.**, C.1, s.41.

³⁶¹ Bu görüşmede konuşan Azerbaycan Delegatesi Şah Tahtinski, Kafkas Cumhuriyetlerinin mali, siyasi ve askerî birlik kurduğunu belirtip, imzalanacak antlaşmanın genel olmasını teklif ederek özel bölümlerin bulunmaması gerektiğinin altını çizmiştir; Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s.959; A. Şemsutdinov- Y. A. Bigirov, **Bir Karagün Dostluğu-Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Çev. A. Hasanoğlu, İstanbul 1979, Bilim Yay., s.174.

Konferans süresince Kafkasötesi Cumhuriyetlerinin görüşmelerini Sovyet Rusya Delegesi Ganetzky idare etmiş ve tek bir cephe halinde TBMM Hükûmeti delegeleriyle görüşmeleri yürütmüşlerdir.

Türkiye Heyeti, ekonomik sorunlar üzerinde isteklerini belirterek, Batum limanlarından serbestçe yararlanma konusunu gündeme getirmiş; Batum'un Kafkas Cumhuriyetlerinin hayati bir limanı olduğundan terk edildiğini, ancak Türkiye'nin bundan yararlanmasının gerektiği vurgulanmış ve bu konuda anlaşma sağlanmıştır.³⁶²

Türk delege heyeti, Bakû petroleri ile ilgili isteklerini dile getirmiş ve her yıl Türk hükûmetine Türkiye'nin ihtiyaçları göz önüne alınarak petrol ve petrol ürünleri göndermekle Azerbaycan'ın yükümlü olmasını önermişti. Bu konuda Behbud Şah Tahtinski, özel olarak Türkiye'ye yardım edeceklerini ancak resmî olarak bir kayıt altına giremeyeceklerini belirtmiştir.³⁶³

Kâzım Karabekir Paşa, Gürcistan ve Azerbaycan delegelerinden Acara ve Nahçıvan'ın özerkliği ile ilgili nasıl uygulama yaptıkları konusunda bilgi istemiştir. Gürcistan adına Eliava açıklama yaparken, Azerbaycan delegesi Şah Tahtinski, Nahçıvan'ın özerkliği hakkında: "Azerbaycan Sovyet hükûmetidir. Nahçıvan'a verilecek özerklik, Rusya'daki usûle göre olacaktır. Nahçıvan'ın uzak bulunmasından verilen idare özerklikten de fazladır. Halk komiserlerinden oluşan bir meclis vardır. Resmî dairelerde lisan Rusça'dır. Çünkü ilim ve irfan sahipleri çok azdır. Fakat müesseseleri millileştirmek hususunda bir kanun yapılmıştır. Ve adım atılmıştır. Maliyesini Azerbaycan idare eder. Askeri henüz kararlaştırılmamıştır. İlkokulları Türkçedir, üç senedir nikah, boşanma ve dini müesseseler eskisi gibi serbesttir."³⁶⁴ şeklinde bilgiler vermiştir.

³⁶² B.C.A., 030.18.1.1./3.34.7; B.C.A., 030.18.1.1./4.44.19; Kâzım Karabekir, a.g.e., s963.

³⁶³ Kâzım Karabekir, a.g.e., s963.

³⁶⁴ B.C.A., 030.18.1.1./4.48.1; B.C.A., 030.18.1.1./6.43.10; Kâzım Karabekir, a.g.e., s963-964.

Sovyet Rusya delegesi Ganetzky, özellikle Ermeniler için bazı isteklerde bulunmuştu; Kulp tuz madenlerinin Ermenilere verilmesi ve Gümrü'den alınan tren malzemesinin iade edilmesi, Ani Harabelerinin Ermenilere bırakılması gibi. Rusya'nın bu istekleri, Türkiye'nin haklarına müdahale olarak değerlendirilerek reddedilmiştir. Ancak Ermenistan'a bir kısım malzemenin geri verilmesi, bir miktar erzak ve sığır gönderilmesi kabul edilerek, gönderilecek malzemenin listesi Rus delegesine teslim edilmiştir.³⁶⁵

Nahçıvan'ın statüsü ve sınırları üzerinde Türkiye hassasiyetle durmuş ve “Türkiye Hükûmetiyle Ermenistan ve Azerbaycan Şûralar Hükûmeti, Nahçıvan mıntkasının tam muahedeye merbut 3 numaralı melfufundan muayyen hudutlar içinde ve Azerbaycan'ın himayesi altında muhtar bir arazi olduğu hususunda müttefiktirler” şeklinde antlaşmada yer almasını sağlamıştır. Böylece Ermenistan, Nahçıvan'ın Azerbaycan toprağı olduğunu kabul etmiştir.³⁶⁶ Nahçıvan'ın statatüsünün belirlenmesine giden aşamalara Türk-Sovyet ve Kafkasya ilişkileri çerçevesinde baktığımızda ise; daha önce Moskova Antlaşması'nın 3. Maddesi'ne göre, Nahçıvan, himaye hakkı üçüncü bir devlete verilmediği sürece, Azerbaycan'a ait bir toprak parçası olmaya devam edecekti.³⁶⁷ Dolayısıyla, bölgenin himaye hakkı Türkiye'den başka hiçbir devlete verilmeyecekti; yani bölge, örneğin Ermenistan'a terk edilmediği müddetçe, Türkiye'den Azerbaycan'a bırakılmış olarak kabul edilmeyecekti. Ankara, Moskova Antlaşması'ndaki bu hükmü, 13 Ekim 1921 tarihinde Türkiye ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında imzalanan Kars Antlaşması'nın 5. maddesine de koydurmuş ve söz konusu hüküm böylece antlaşma taraflarınca da onaylanmıştır. Moskova Antlaşması imzalandıktan sonra, haliyle Azeri lider N. Nerimanov'un 30 Kasım 1920 tarihli “Karabağ”ı Ermenilere verme yönündeki kararı sorgulanmaya başlamıştır. Zira, bu durumda, Türkiye'nin Orta Asya'ya çıkış kapısı olan Nahçıvan'ın Azerbaycan ile tek bağlantısını sağlayan, Agdam demiryolu istasyonu, Zangezür Dağları'ndaki Biçen Geçidi ve Karabağ Dağları'ndaki Laçin koridoru boyunca ilerleyen ana hat, Ermenilerin eline geçmiş

³⁶⁵ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s967.

³⁶⁶ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s967.

³⁶⁷ Şükrü S. Gürel, “*Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not*”, **AÜSBF Dergisi**, Prof. Dr. Gündüz Ökçün'e Armağan, C. 47, Sayı 1-2, Ocak-Haziran 1992, s.183.

oluyordu. Üstelik, Ermenilerin Türkiye'ye karşı doğuda arzettikleri tehditler hâlâ hissedilmekteydi. Nitekim, 13 Şubat 1921 tarihinde Taşnaklar Ermenistan SSC'nde iktidarı bir ara ellerine geçirmişlerdi. Hatta bu sıralarda, Gürcistan'da da Menşevik hükümete karşı bir Bolşevik darbe girişiminde bulunulmuştu. Dolayısıyla, Türkiye açısından doğuya giden hat üzerindeki Gürcistan seçeneği de her an kapanmak üzereydi. Kısacası, Türk ve Rus delegasyonları arasındaki Moskova görüşmeleri devam ederken, Erivan'da ve daha önce de belirttiğimiz gibi Azerbaycan'ın bazı yerlerinde (bilhassa Gence'de), Rus kontrolünü zayıflatan çatışmalar tamamen sona ermiş değildi. İşte bu karmaşık ve belirsiz ortamda, Moskova Hükümeti Batum'a (burayı Türkiye'ye vermemeye) karşılık Nahçıvan'ı "Özerk Bölge" olarak Ermenistan'dan Azerbaycan'a vermeyi kabul etmiştir.³⁶⁸

13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Antlaşması'nın öngördüğü sınır düzenlemeleri gereğince, Türkiye-Nahçıvan³⁶⁹ sınırının Ermenistan aleyhine uzadığı görülmektedir. Ayrıca, Türkiye ve Azerbaycan'ın nakliyat konusundaki problemleri çözmeye doğrultusunda yeterli önlemleri almaya çalışacakları kararlaştırılmıştır.

26 Eylül'de başlayan Kars Konferansı, 13 Ekim'de imzalanarak sona ermiştir. 20 maddeden oluşan antlaşma, bazı küçük değişiklikler dışında Moskova Antlaşması ile hemen hemen aynıdır. Bu antlaşma ile Türkiye'nin doğu sınırları kesinlik kazanmış, Kafkasötesi Cumhuriyetleri TBMM Hükümeti'nin temel ilkelerini resmen tanımıştır.³⁷⁰ Diğer taraftan bu antlaşma, Türk Doğu sınırlarını güvence altına aldığı gibi, Türk-Sovyet ilişkilerinde önemli engellerin aşılmasına yardımcı olmuştur. Sovyet yardımının devamında da etkili olmuştur. Üstelik bu bölgede yer alan Türk kuvvetlerinden bir kısmının batı cephesine aktarılması sonucu da Yunanlılara karşı mücadelede önemli katkı sağlanmasına neden olmuştur.

³⁶⁸ Ömer Göksel İşyar, **a.g.e.**, s. 361.

³⁶⁹ Moskova Antlaşması'nın 3. Maddesi'nde yer alan "Nahçıvan"ın, koruyuculuk hakkının üçüncü bir devlete asla bırakılmaması kaydıyla, Azerbaycan'ın koruyuculuğunda bir özerk bölgenin kurulması ilkesi, Kars Antlaşması'na da, 5. Madde çerçevesinde aynen nakledilmiştir; Gürel, **a.g.e.**, s.

³⁷⁰ Kâzım Karabekir, **a.g.e.**, s.967; Stefanos Yerasimos, **a.g.e.**, s.420; Şemsutdinov, **a.g.e.**,s.184; Zeki Sarıhan, **a.g.e.**, C. IV., s.101.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI VE SONRASINDA KAFKASYA POLİTİKASI

9. Lozan Konferansında Ermeni Sorunu

Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti her ne kadar, 2/3 Aralık 1920 Gümrü ve daha sonra 13 Ekim 1921 Kars Antlaşmalarıyla, Türkiye ile aralarındaki sınırların artık belirlendiğini ve böylece Türklerle aralarında yaşanan sorunların giderildiğini hukuken onaylasalar da, daha sonraki faaliyetleri gözönüne alındığında Türk aleyhtarı faaliyetlerinin tükendiğinden bahsetmek oldukça güçtür. Nitekim, 11 Ekim 1922 Mudanya Mütarekesi sonrasında, Türkiye ile onlara karşı savaşmış olan İtilâf Devletleri arasında, sorunların giderileceği bir antlaşmanın düzenleneceğini haber alır almaz bu kez de siyasî faaliyetlere başladıkları da görülecektir. Bu türden siyasî faaliyetlerde amaçları, Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşmalarında elde edemedikleri menfaatleri Avrupalı büyük güçlerin desteğiyle Lozan’da elde etmektir.³⁷¹ Lozan Konferansının hazırlık safhasında ve konferans esnasında, Anadolu’da bir Ermeni Yurdu kurmak için verdikleri uğraşlarında en büyük destekçileri de İngilizler olmuştur. Çünkü Anadolu’da bir Ermenistan oluşturmanın Anadolu’yu parçalamak anlamına geldiğini iyi etüt eden bu İngiliz politikası, böylece savaşta elde edemediği başarıyı Konferans masasında elde edecekti. Ancak TBMM Hükûmeti’nin Lozan Konferansı temsilcileri, bu konuya tıpkı Kapitülasyonlar konusunda olduğu gibi gerekli hassasiyeti gösterecek ve kesinlikle tavize yanaşmayacaklardır.

9.1. Lozan Konferansı Öncesinde Ermeni Faaliyetleri

Ermeniler, daha konferansın hazırlık safhasından itibaren yoğun bir çalışma içinde girmişlerdi. Bu yoğun çalışmaları önemli Ermeni kuruluşları “Ermeni Cumhuriyeti Heyeti” ve “Ermeni Millî Heyeti” üstlenmiştir. Türklüğe ve Türk

³⁷¹ Esat Uras, **a.g.e.**, s.730.

topraklarına karşı besledikleri düşmanlık dolu gayede birlik olmakla beraber, uygulama yöntemlerinde ayrılan bu iki kuruluş, Lozan Konferansı'nın hazırlık, görüşme ve sonuçlarında etkili olmak üzere tam bir görüş ve hareket birliğine karar vermişlerdir. İlk iş olarak artık hareketi devam ettirecek “Birleşik Ermeni Heyeti” adı altında bir kuruluş oluşturmuşlardır. Bu yeni Ermeni kuruluşuna Ahoranyan ve Aleksan Hadisyan, “Ermeni Millî Heyeti”nden Noradonkyan ve Genel Sekreter Luan Paşalıyan seçilmişlerdir.³⁷²

Ermeni örgütleri Lozan'da bir “Ermeni Bürosu” kurarak faaliyetlerine başlamışlardır. “Ermeni Birleşik Heyeti” veya “Birleşik Ermeni Heyeti”nin açıklanan safhalarda izleyecekleri amaçlarına baktığımızda; konferans sonunda birleşik ve bağımsız bir Ermenistan gerçekleşmesini, bu mümkün olmadığı takdirde geçici bir çözüm olarak Milli Ocağın (Ermeni Yurdu) kurulmasını, Lozan Konferansı'na kabulleri ve katılmalarının mümkün kılınmasını istemişlerdir. Bu amaçların gerçekleştirilmesi için ise, bu iki Ermeni kuruluşu arasında, Ermenilerin istek ve iddialarıyla ilgili olarak tam bir görüş ve hareket birliği sağlamayı amaçlamışlardır. Onlara göre konferansın daha hazırlık safhasındayken, İtilaf Devletlerine başvurularak istek ve iddialar yeniden açıklanmalı ve dostluklar sağlanmalıydı. Ermeni davası ve sorunuyla ilgili olarak Milletler Cemiyeti'nde bir kamuoyu oluşturularak ve bu cemiyet üzerinde etki sağlanarak, Cemiyetin bu soruna ilişkin görüşler açıklamasını temine de uğraşmışlardır. Yine Ermenilerle dost olan ya da Ermeni sorununu benimseyen bütün yabancı kuruluşların, Ermeni davasını savunmak üzere temsilcilerini Lozan'a göndermelerini sağlamışlardır. Bunlarla da yetinmeyerek, Lozan Konferansı'na yetkili üye olarak katılmaları için çeşitli başvurular yapmışlardır. Yayınların yanı sıra konferanslar düzenleyip, Lozan'daki heyetleri etkileme yoluna gitmişlerdir. Ayrıca İngiltere, Fransa, İtalya başkentlerine giderek, orada yetkililerle görüşmeler yapmışlar, kısmen taahhütler almışlardır.³⁷³

Lozan Konferansı öncesinde Ermeni heyetinin İngiltere, Fransa ve İtalya başkentlerinde ortaya attıkları söyleme göre; “Türkler Erivan Cumhuriyeti'nin üçte

³⁷² Esat Uras, *a.g.e.*, s.731-735.

³⁷³ Eyüp Kaptan, *Lozan Konferansı'nda Azınlıklar Sorunu*, İstanbul 2002, s.168-175.

birini (Kars, Sürmene, Ardahan) 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ile aldılar ve Ermenistan'a yalnız 26.000 km² bir yer bıraktılar. Bu bölgenin de ancak 9.000 km² kısmı tarıma elverişlidir. Nüfusu 1.260.000 olan bu memleket, kendi halkını ancak besleyebilir. Bunlarında çoğu ABD desteğindeki Yakınoğu Yardım Cemiyeti ve diğer hayır kurumlarının yardımıyla yaşamaktadır. Bu şartlar altında, bu kadar ufak ve yoksul bir ülke olan Ermenistan Cumhuriyeti'ne birçok yerlere dağılmış olan göçmenlerin yerleştirilmeleri mümkün değildir. Öte yandan, halkı çok aç olan ve dağınık bulunan Türkiye'nin Asya toprakları (Doğu Anadolu) orada bir "Ermeni Ocağı"nın kurulmasını mümkün kılmaktadır. Zaten Kafkas Ermenistanı'nın ve İran'da bulunan 360.000 Ermeni göçmeninin hepsi de o iller halkındandır. Bunlar yerlerine dönmek için uygun fırsat beklemektedirler. Bu illerde pek az Türk vardır. Başlıca halkını Ermeniler ve Kürtler teşkil etmektedir. Kürtler Ari ırkına mensupturlar. Eğer Türklerin elinde oyuncak olmasalar, Kürtler Ermenilerle bir arada sakin bir hayat geçirirlerdi."³⁷⁴ Ermenilerin bu türden asılsız söylemlerine en çok İngilizler ilgi duymuştur.

Ermenilerin Avrupa kamuoyu ve siyasilerini etkileme girişimi sonuç olarak başarılı olmuştur denilebilir. Çünkü İtilâf Devletlerinin temsilcileri Lozan Konferansında, özellikle azınlıklar konusunun görüşüldüğü oturumlarda, Türk heyetiyle Ermeni meselesini büyük bir ciddiyetle tartışmış ve Türk heyetinden Anadolu'da Ermenilere toprak istemeye kadar varan isteklerde bulunmuşlardır.

9.2. Lozan Konferansı Sırasında Ermeni Meselesi

20 Kasım 1922'de İsviçre'nin Lozan (Lausanne) kentinde başlanan konferansa TBMM Hükûmeti'ni temsilen İsmet Paşa, Dr. Rıza Nur ve Hasan (Saka) Bey'ler katılmışlardır.³⁷⁵ TBMM Hükûmeti, Lozan Konferansında kendilerini temsil

³⁷⁴ Eyüp Kaptan, **a.g.e.**, s.176-178.

³⁷⁵ Lozan Barış Görüşmelerinde bir tarafta Türkiye, diğer tarafta da İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya katılmıştır. Konferansa, Türkiye'nin isteği ve ısrarı üzerine, Boğazlarla ilgili meselelerin görüşmelerine katılmak için Sovyet Rusya, Ukrayna ve Gürcistan da dâvet edilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri konferansta gözlemci bulundurmuştu. Bulgaristan'ın ise

edecek olan temsilcilerine 14 maddelik yönerge vermiştir. Şayet bu yönergelerden iki madde İtilâf Devletlerinin temsilcileri tarafından kabul edilmezse, TBMM’ye danışmaksızın konferansı terk etme yetkisi de temsilcilerine verilmiştir. Bunlardan ilki yönergenin 1. maddesi olan Türkiye’nin doğu sınırı ile ilgilidir ve “Ermeni yurdu” tavizinin kesinlikle verilmeyecek olmasıdır. Diğeri ise yönergenin 8. maddesi olan kapitülasyonların kaldırılması zorunluluğudur.³⁷⁶ Bu iki yönerge de Türklerin üç yıldan beri uğruna savaştıkları Misak-ı Millî’nin bir neticesidir.

Lozan Konferansı, taraflar arasında belli meselelerin çözüme kavuşturulması noktasında zor oturumlara sahne olmuştur. Konferansta en çok sıkıntı yaratan durum azınlıklar konusu üzerinde yoğunlaşmıştır. Lozan’da, azınlıklar işi ile ilgili sorunların başlıcaları şunlar olmuştur: Ahali mübadelesi (değişimi), Emvâl-i metruke (terkedilen malların hukuken idaresi), Patrikane ve Ermeni Yurdu (Ocağı) sorunlarıdır. Lozan’da azınlıklar sorunu, birinci komisyonun beş toplantısında ve tali komisyonun on altı toplantısında görüşülmüştür.³⁷⁷

Konferansa “savaşmış bir bağımsız devlet” temsilcisi olarak kabul edilmeyen ve ancak İtilâf Devletleri’nin kendilerine verdikleri taahhütler ve Ermenileri kullanma taktiklerinin bir sonucu olarak, Konferansın “Azınlıkların Korunması Konusunda Alt Komisyon”unda, 26 Aralık 1922 tarihinde dinlenmeleri sağlanan Ermeni Heyeti’nin konferansa verdikleri muhtıralar çok ilgi çekici olmuştur. Bu belgelerin hemen hepsinde, Birleşik Ermeni Heyeti temsilcileri I. Dünya Savaşı’nda Türk milletine karşı açıkça düşmanları yanında savaşa girerek İtilâf Devletlerine karşı görevlerini yaptıklarını bu nedenle İtilâf Devleti tarafından “iyi savaşçı” ve “müttefik devlet” olarak tanındıklarını, savaşın kazanılmasında Ermeni milletinin büyük fedakârlıkları olduğunu, Ermeni gönüllülerinin vatanlarının hürriyeti için vaadedilmiş olan şartnameyi imza ederek, Filistin ve Kilikya’da ün salmış olan Doğu

Ege Denizinde bir mahreci (geçiş) bulunması işi görüşüldüğü zaman bu devletin temsilcisi de görüşmelere katılmıştır; **Dışişleri Kütüphanesi Lozan Koleksiyonu**, Ankara 2002, Dışişleri Bakanlığı Yay., ss.10-20; Şerafettin Turan, **İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, Ankara 2000, Kültür Bakanlığı Yay., s.42-43.

³⁷⁶ Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Ankara 1995, Türk Tarih Kurumu Yay., s.141.

³⁷⁷ Cemil Birsnel, **Lozan**, C.II, İstanbul 1933, Ahmet İhsan Matbaası, s.174-175.

Ordusu'nun çekirdeğini meydana getirdiklerini, 1918'de yalnız başlarına Kafkas sınırlarında çarpıştıklarını ve Türklerin İngiliz Ordusu'na ve Irak'a karşı ilerlemelerine engel olduklarını, nihayet Bakû'de kahramanca savunma yaparak Batı cephesindeki Alman ordusuna petrolün ulaştırılmasına engel olarak savaşın sonuçlanmasını çabuklaştırdıklarını öne sürmüşlerdir. Birleşik Ermeni Heyeti temsilcileri, bu savaşta çok sayıda kurban verdiklerini, savaş esnasında ve mütareke sırasında “Türkiye Ermenistanı”ndaki Ermenilerin 10 milyar frank zarara uğradıklarını; kiliselerinin, okullarının, her türlü hayır kurumlarının harap olduğunu ve ilk tazminat olarak Ermeni milletinin, medeniyetinin gelişmesini, maddi varlığını temin için tehlikesizce, yerleşebileceği, ABD Cumhurbaşkanı'nın hakemliğiyle tayin edilmiş hudutlarda bir “Ermeni Ocağı” (Ermeni Yurdu)nun yani “Türkiye Ermenistanı”nın kurulması gerektiğini Lozan Konferansı'na katılan İtilâf Devletlerinin temsilcilerinden talep etmişlerdir.³⁷⁸

Nitekim, Konferans boyunca en çok İngiltere temsilcisi Lord Curzon'un savunusunda kalan Ermenilerden, Konferansa azınlıklar konusu tartışıldığı sırada dinlenmelerini de yine en çok Lord Curzon istemiştir.³⁷⁹

Konferansın 12 Aralık 1922 günkü oturumunda İngiliz Delegesi Lord Curzon, azınlıkların korunmasına ilişkin İtilâf Devletleri genel görüşlerini açıklarken Ermeni konusuna değinmiş ve meseleye yaklaşımlarını özetle şu şekilde koymuştur:

“...Ermenilere geçiyorum; bunların, yalnız kuşaklar boyunca katlandıkları ve uygar dünyanın dehşet ve acıma duygularını üzerine çeken çok büyük acılar yüzünden değil, fakat gelecekleri bakımından kendilerine verilmiş sözler yüzünden de, özellikle gözönünde tutulmaları gerekmektedir...” diyor ve Ermeni meselesinin çözümünü Türkiye toprakları üzerinde ister kuzeydoğu vilayetlerinde, ister Kilikya'nın güneydoğusu ile Suriye sınırları arasında bir “Ermeni Yurdu”

³⁷⁸ Esat Uras, *a.g.e.*, s.735-740.

³⁷⁹ *A.g.e.*, s.720.

kurulmasına bağlıyor ve bu yurdun tesis edilmesini öneriyordu. Lord Curzon'a göre bu önerisinin gerekçeleri şunlardı:

“Gerek Ermenilerce, gerekse dünyanın her yanındaki dostlarınca öne sürülen ve herkesçe bilinen istek Ermenilere bir “Ermeni Yurdu” kurulması idi. İkincisi, Bu kadar güçlü bir kişiliği, trajik de olsa böylesine dikkat çekici bir tarihi ve böylesine belirli bir millî duygusu olan bir halkın kendi toprağında oturmak özlemi....” idi şeklinde gerekçelendirmiştir. Lord Curzon bu görüşleriyle, Ermenilerin Türkiye üzerinde oturma hakkını, toprak hakkına bağlayarak temellendirmekteydi.³⁸⁰

Ermenileri Konferans sürecinde tek destekleyen ülke temsilcisi sadece İngiliz Lord Curzon olmamıştır. Nitekim, 30 Aralık 1922 tarihinde, “Amerikan Temsilciler Heyeti”, Azınlıklar Alt Komisyon Başkanlığı'na bir bildiri (muhtıra) sunmuştur.

ABD Temsilciler Heyeti'nin, açıklanan bildiriye eklediği birinci ek; “Amerikan Protestan Kiliseleri Federal Meclisi Temsilcileri” imzalarını taşımakta ve “Ermeni Milleti Yurdu” hakkında olumlu görüşler açıkladıktan sonra, her türlü mali desteğin ve yardımların “Amerikan Yardım Örgütleri”nce karşılanabileceğini belirtmekteydi. Temsilciler Heyeti'nin bildirisine eklediği ikinci ek ise Ermenistan için Amerikan Derneği'nin sunduğu bir memorandumdur. “Ermeniler için Milli yurt konusunda memorandum” başlığını taşıyan bu belge 16 Aralık 1922 tarihinde, Temsilciler Heyeti'ne Lozan'da verilmiştir.³⁸¹

Anlaşılacağı üzere ABD'nin “Ermeni Meselesi”yle doğrudan ilişkisi olmuştur. ABD, bir şekilde kendisinin etki ve gözetimi altında bir “Ermeni Yurdu”na taraftardır, ancak bu alan, Doğu Anadolu'da değil de Hatay, İskenderun gibi her an kendisinin kolayca ulaşabileceği ve önemli çıkarlar sağlayabileceği bir alan olmalıdır.³⁸²

³⁸⁰ Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları I**, Ankara 1990, TTK Yay., s.216.

³⁸¹ M. Cemil Birsnel, **a.g.e.**, s.288; Fahir Armaoğlu, **Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika**, Ankara 1991, TTK Yay., s.483-526.

³⁸² Esat Uras, **a.g.e.**, s.750.

Lozan'da, "Azınlıklar Alt Komisyonu"nun görüşülecek sorunlarla ilgili gündemi 18 Aralık 1922 gününe aittir. "Ermeniler için Milli Yurt" konusu bu sorunlar sıralamasında 10. sırada yer almıştır. Bu konu Lozan'da Türkiye'nin ısrarlı muhalefetine rağmen gündemden çıkarılamamıştır. Ayrıca komisyonda, İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerinin oyları ile Lozan'da bulunan "Ermeni Temsilcileri"nin dinlenmesine de karar verilmiştir. Türkiye bu oturumlara katılmamıştır. Görüşmeler esnasında İtalyan, Fransız ve İngiliz delegeleri tam bir ağız birliği etmişcesine, Ermenilere Türk toprakları üzerinde ayrı bir yurt verilmesini destekleyen konuşmalar yapmışlardır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği delegeleri ise Ermenilere yurt verilmesi konusuna sıcak bakmamıştır.³⁸³ Ermeni meselesinin konferansta en tartışma götürür bir hâle gelmesini; Ermeni meselesinin boyutlarının ve Ermeni örgütlerinin dünya üzerinde yaptıkları psikolojik harekâtın gücünü ortaya koymasına bağlayabileceğimiz gibi bundan da öte, Ermeni meselesi kisvesi altında Batılıların Anadolu'yu parçalayabilecek bir proje olarak da görmeleri şeklinde düşünülebilir.

Konferans sırasında diğer meselelerde olduğu gibi Ermeni meselesinin tartışıldığı anlarda da TBMM Hükûmeti temsilcilerinin tavrı ve yanıtları gayet açık olmuştur. Ermeni meselesinin görüşüldüğü 12 Aralık 1922 tarihli oturumda; Lord Curzon daha sonra sırası ile Fransız ve İtalyan delegeleri söz almış ve bunları takiben

³⁸³ İngiltere, İtalya ve Fransa temsilcilerinin dışında Sovyetler Birliği, Boğazlar Rejimi ve Sorunu hakkındaki toplantı ve görüşmeler dışında Lozan Konferansı'na doğrudan müdahil olarak katılmamıştır. Ancak Sovyetler Birliği'nin Ermeni meselesi ile ilgili görüşlerini, Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'in 25 Ocak 1923 tarihinde, "Ermeni Dostları Birliği" adı altında, sonunda Lozan'da uğranılan hezimet Çiçerin'e bildiren mektuba verdiği cevapta bulmak mümkündür. Çiçerin, 25 Ocak 1923 tarihli mektubunda aynen şöyle demektedir. "Sizinle ve beraberinizdeki Ermenistan Millî birliği üyeleriyle olan görüşmelerim sonucunda Lozan Konferansı'nda Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın Ermeni meselesiyle birlikte gözden geçirilmesiyle ilgilendirilmemiş olduklarını duydum. Halbuki bizim katılmamızla, bu meselenin doğru bir şekilde ve gerçek olarak çözümlenmesini temin ederim. Şimdi size, Rusya ve Ukrayna Hükûmetlerinin, sayıları doğru olarak saptanacak olan Ermeni kaçaklarını hudutları içerisine almayı teklif ettiklerini bildiririm. Bu teklifimin ilgililere duyurulmasını rica ederim..."Anlaşılabileceği üzere, Sovyetler birliği o günkü koşullar altında Türkiye'de bir "Ermeni Yurdu" adı altında yerleşim bölgesi kurulmasını istemediği gibi, Ermeni kaçaklarının Rusya'ya veya Ukrayna'ya gelebileceklerini açıklamaktadır. Esasen, SSCB içinde yer alan bir "Ermenistan Cumhuriyeti" mevcutken, ayrıca Anadolu toprakları üzerinde ve kendilerinin tamamen denetimi ve fiziki ulaşımını dışındaki bir alanda yeni bir "Ermeni Devleti"nin oluşumuna yol açacak böyle bir projeyi kabul etmemiştir. Bu mektupta Çiçerin'in kullandığı "Ermeni kaçakları" sözü çok önemlidir. Bu kaçaklar, mevcut bir devlet varken oradan kaçmış sayılmakta ve mevcutlarının da doğru olarak tespiti istenmektedir. Bu Sovyet görüşü değişmeyecektir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetlerin Türkiye'den toprak taleplerinin gerçekte bu yerlerin "Ermenistan Cumhuriyeti"ne dahil edilmesi amacıyla yönelik olduğu açıklanacaktır; Eyüp Kaptan, *a.g.e.*, s.180.

Türk delegesi İsmet Paşa, konu ile ilgili tarihi açıklamalarda bulunduktan sonra, gayrimüslim cemaatlerin Osmanlı idaresi içindeki konumlarını onlara sağlanan ayrıcalık ve hakları uzun uzadıya izah ettikten sonra şu sonuca bağlamıştır;

“Tarih bize, azınlıklar meselesinde iki ana etkenin gözden uzak tutulmamasını öğretmektedir:

1. Dış Politika etkeni: Bu etken, bir takım devletlerin, azınlıkların iç işlerine karışma istekleriyle beslenmekte, bu karışmayı ilkin kışkırtmalarda bulunarak ve karışıklıklar çıkararak gerçekleştirmeye çalışmaktadır.
2. İç Politika etkeni: Bu etken de, yukarıda belirtilen yoldan cesaretlendirilmiş olan azınlıkların, bağımsız devletler kurarak özgürlüklerine kavuşma veya özgürlüklerini kazanma isteği şeklinde ortaya çıkmaktadır”.³⁸⁴

İsmet Paşa, her iki etkenin de, Türkiye’de nasıl işlediğine dair örnekler vererek, Türkiye’de gayrimüslimlerin dışarıdan gelen kışkırtmaların erişemeyeceği bir statü içinde tutulmaları gerektiğine dikkati çekmiştir.

Bununla birlikte, İsmet Paşa “Ermeni Yurdu” konusunda da “Türkiye, ülkesinin parçası olan bir toprağın “Ermeni Yurdu” olarak kurulmak üzere Türkiye’den ayrılmasına, Türkiye’nin bölünmesine yeni bir girişim olarak yorumlamıştır. Şu var ki, bu girişimler meşru olmadığı ve gerçekleşmeyeceği bol bol izah edilmiş bulunmaktadır. Türkiye’nin doğu vilayetlerinde ya da Kilikya’da, Türk çoğunluğun bulunmadığı ve her yoldan olursa olsun anayurttan ayrılacak bir karış toprağı yoktur. Kaldı ki, Türkiye var olan bağımsız Ermenistan ile –başka bir deyişle Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti ile- devletler hukuku ve

³⁸⁴ İsmet Paşa’nın Lozan Konferansında yapmış olduğu konuşmalar hk. geniş bilgi için bkz; İlhan Turan, **İsmet İnönü: Lozan Barış Konferansı: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşi**, Ankara 2003, Atatürk Araştırma Merkezi Yay.

yürürlükteki kurallar uyarınca antlaşmalar yapmış ve iyi komşuluk ilişkileri kurmuş bulunmaktadır. Bundan başka, bir Ermenistan var olduğunu düşünmek, Türkiye'nin antlaşmalarına aykırı düşer...”³⁸⁵ şeklinde bir açıklama getirerek tavrını gayet net bir biçimde ortaya koymuştur.

İsmet Paşa'nın bu net tavrı karşısında Lord Curzon ise, “Türkiye kadar büyük bir memlekette Ermenilere bir köşe bulunamaz mı?”³⁸⁶ diye sorduğu zaman İsmet Paşa da “Memleketleri Türkiye'den çok büyük devletler vardır, hem de bizden yeni ayrılan yerlerde çok geniş yerler vardır. Türk kalan ülke, hiç parçalanma kabul etmez bir küldür. Şark vilayetlerinde, Kilikya'da Türk ahali yurtlarını ecnebi istilasına karşı, hesapsız fedakârlıklarla müdafaa etmişlerdir. Yerlerini hiç kimseye vermemişlerdir.”³⁸⁷ sözleriyle Lord Curzon'a hemen yanıt vermiştir.

Ermeni faaliyetleri Lozan'da konferansın hazırlık ve ilk aşamasında kendini hissettirmiştir. İkinci dönem görüşmelerinde Ermeni sorunu resmî ya da gayr-î resmi yollardan hemen hemen hiç gündeme gelmemiştir. Bu Batılı devletlerin Ermeni sorunu yüzünden konferansın kesilmesini göze alamadıklarını göstermesi açısından önemlidir.³⁸⁸ Hiçbir konu ve meselenin kolayca, rahatlıkla ela alınıp çözülemediği bu diplomatik savaşta her mesele, her konu büyük mücadeleler sonucu karara bağlanmıştır.³⁸⁹ Türkiye Lozan'dan bazı konular hariç başarı ile ayrılmıştır. Ermeni Meselesi de bu başarılarından biri olarak tarihe geçmiştir. Ermeni heyetinin faaliyetleri ve bu faaliyetlere destek veren ve bayraktarlığını yapan İtilâf Devletlerinin dayatmalarına ve haksız önerilerine gerçekçi yaklaşımlarla karşılık verilmiştir. Sonuçta Lozan Konferansının hazırlık aşaması ile ilk kısmında İsmet Paşa ve heyetine diplomatik yollarla da Ermenilere Anadolu'da “yurtluk” verdirmek

³⁸⁵ M. Cemil Birsnel, **a.g.e.**, C.II, s.278.

³⁸⁶ **A.g.e.**, C.II, ss.279-280.

³⁸⁷ Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, İstanbul 1953, Maarif Matbaası, s.137.

³⁸⁸ Temuçin Faik Ertan, “*Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu*”, **Kök Araştırmalar**, C.II, S.2, Ankara 2000, Köksav Yay., s.221.

³⁸⁹ 4 Şubat 1923'te kesintiye uğrayan Lozan Konferansı 23 Nisan 1923'te tekrar başlamış ve barış antlaşması ve bununla ilgili diğer belgeler 24 Temmuz 1923'te imzalanmıştır. Lozan Barış Antlaşması maddeleri için bkz; İsmail Soysal, **a.g.e.**, C.I., ss. 67-244.

isteyen İtilâf Devletleri bu politikalarında da isteklerini Türk temsilcilerine kabul ettiremeyerek başarısız olmuşlardır.

10. Lozan Barış Antlaşması Sonrası Türkiye'nin Dış Politika Anlayışı

Lozan Antlaşması'nı izleyen bu dönemde, Türkiye Cumhuriyeti, bir yandan iç düzenini kurup sağlamlaştırmaya çalışırken, bir yandan da gerçekçi ve barışçı bir dış politikayı yürütmüştü. Genç Cumhuriyet, halkın toplumsal yaşamında köklü, temelli değişiklikleri gerektiren yeni düzenleme ve reform hareketlerini sürdürürken, diğer yandan da uluslararası alanda hem kişiliğini kabul ettirmenin hem de ilişkide olduğu tüm ülkelerle iyi geçinmenin yollarını aramıştı. Tıpkı, Millî Mücadele Döneminde olduğu gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında da Türkiye'nin dış politikasının temel ilkesi, bağımsızlıktan hiçbir şekilde ödün vermemek üzerine inşâ edilmiştir. Lozan Konferansından sonra bağımsız bir devlet olduklarını uluslararası arenada hukuken kabul ettiren Türkiye, bu tarihten sonra öncelikle Lozan'dan arta kalan sorunların çözümüne yoğunlaşmıştır.

Türkiye açısından Lozan sonrasına bırakılan ciddi sorunlar mevcuttu: İngiltere ile Musul ve Boğazlar sorunu; Yunanistan'la savaş ödentisi ve ahali mübadelesi; Fransa ile kapitülasyonlar ve borç taksitleri.³⁹⁰

Türkiye 1921-1932 yılları arasına değin tek tek Batılı ülkelerle Lozan'dan kalan sorunları çözümlenmiştir. Yunanistan'la Ahali Mübadelesi³⁹¹ sorunu, 1926 tarihli Türk-Yunan Andlaşması doğrultusunda 1930'larda çözümlenirken; Musul meselesi³⁹², Milletler Cemiyeti Meclisi'nin vermiş olduğu kararın Türk Hükümeti tarafından kabul edilmesiyle 5 Haziran 1926'da çözüme kavuşmuştur. Fransızlarla

³⁹⁰ Mehmet Gönlübol-Ömer Kürkçüoğlu, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Ankara 2000, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., ss.10-11; Mehmet Gönlübol, **Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1990**, Ankara 1993, Siyasal Kitabevi, s.66; Kâmuran Gürün, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, Ankara 1986, Bilgi Yay., ss. 407-412.

³⁹¹ Mehmet Gönlübol, **a.g.e.**, s.66; Kamran Gürün, **a.g.e.**, ss.407-412.

³⁹² Gönlübol, **a.g.e.**, ss.70-76; Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, ss. 162-172; Gürün, **a.g.e.**, s.386.

Osmanlı borçlarına ilişkin sorun ise 1928 yılında, Türkiye'nin borçların çoğunluğunu yüklenmesiyle sonuçlanacaktır.³⁹³

Sorunların çözülmesiyle birlikte de Türkiye'nin Batı karşısında duyduğu güvensizlik ortadan kalkacaktır. Bu tarihten sonra, Türkiye, Sovyetler Birliği ile olan dostluğunu korurken, Batı'ya yakınlaşma çabası içinde olacak, bunun ilk adımı olarak, 1932 yılında Sovyetler Birliği'ni bilgilendirerek Milletler Cemiyeti'ne üye olacaktır. Zaten, 1934 yılında Sovyetler Birliği de bu cemiyete girecektir. Bir yandan Batı ile yakınlaşırken, diğer yandan da ortak güvenlik örgütlerinin oluşturulması için de çabalayan Türkiye, 1934 yılında Balkan Antantı,³⁹⁴ 1937 yılında da Sadabad Paktı³⁹⁵ içinde yer alacaktır.

Döneme geniş bir perspektiften, uluslararası konjonktörden baktığımızda ise, 1929 Dünya ekonomik bunalımının etkisiyle doğan ekonomik çıkmazların Türkiye'yi Batı'ya yaklaştırdığını görürüz. Ancak, kuşkusuz, Türkiye'nin Batı'ya yaklaşmasındaki en önemli etken, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarından memnun olmayan batılı ülkelerin, özellikle de İtalya'nın yayılmacı "revizyonist" eğilimleridir. İtalyan lider Mussolini'nin konuşmalarında dile getirdiği, Asya, Afrika ve Doğu Akdeniz'e yayılma niyetleri, İtalya'nın 1935 yılında Habeşistan'ı işgal etmesi Türkiye'yi İngiltere ve Fransa'ya daha da çok yakınlaştıracaktır. Her ne kadar Türkiye savaş galipleri arasında değilse de "revizyonist" bir politikanın karşısında yer almayı menfaatleri gereği uygun görmüştür.³⁹⁶ Bütün bu gelişmeler karşısında Türkiye, 11 Nisan 1936 tarihinde Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ne taraf olan devletlere birer nota göndererek sözleşmenin yeniden gözden geçirilmesini ve değişikliklere gidilmesini isteyecektir. Türkiye'nin bu talebi, yaklaşık iki ay süren toplantılar

³⁹³ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995**, C.I-II, ss.322-323; Yusuf Hikmet Bayur, **a.g.e.**, ss. 162-172; Nevin Yurdasever Ateş, "*Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikası ve Hükümet Programları*", **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Ankara 2004, Nobel Yay., s.34; Haluk Ülman, "*Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968)*", **SBF Dergisi**, C. XXII, S.3-4, 1968, ss.248-249.

³⁹⁴ Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, C.I, ss.248-249.

³⁹⁵ **A.g.e.**, s.582.

³⁹⁶ **Türk Dış Politikası 1919-1980**, (Ed.Baskın Oran), C.I., Ankara 2003, İletişim Yay., s.258; Mustafa Yılmaz, "*Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1919-1938)*", **Türkler**, C.16, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., s.616.

sonunda, 20 Temmuz 1936 tarihinde MontreuxBoğazlar Sözleşmesi'nin kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır.³⁹⁷

Farklı bir gelişim çizgisi izlemekle birlikte, Hatay sorunu da bu dönemde çözüme kavuşur. Bağımsızlığı ilan eden Hatay Devleti Meclisi, 29 Haziran 1939'da aldığı kararla oybirliği ile Türkiye'ye katıldığını ilan etmiştir.³⁹⁸

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı arifesinde Batılılar açısından gözden çıkarılabilecek bir konumda değildir. Türkiye'nin Montreux sonrası İngiltere, Hatay sonrası Fransa ile yakınlaşan ilişkileri; Ulusal Bağımsızlık mücadelesi sırasında başlayan ve daha sonra da 1925 yılında imzalanan Dostluk ve Saldırmazlık Paketi ile kuvvetlenen Sovyetler Birliği ile ilişkilerini bozmamaktadır.³⁹⁹ Bunun temel nedeni, Almanya'da Nasyonel Sosyalist rejimin, Doğu'da da Japonya'nın baskısını hisseden Sovyetler Birliği'ni de Batılılarla yakınlaşmanın rahatsız etmemesidir.

Türkiye, daha önce de belirttiğimiz gibi, İtalya'nın Doğu Akdeniz'e yayılma politikaları karşısında ittifak arayışına girmiştir. Almanya'nın yayılmacı eğilimleri ise Türkiye'yi uzun süre rahatsız etmeyecektir. Ancak, 15 Ocak 1939 tarihinde Çekoslovakya'nın, Almanların yaşadığı Südetler bölgesi dışındaki yerleşim yerlerinin de işgal edilmesiyle, Hitler'in yayılmacı politikası netleşmiştir. Bunun hemen ardından da 24 Ağustos 1939'da Türkiye'nin dış politikasını altüst eden Almanya-Sovyetler Birliği Dostluk ve Saldırmazlık Paketi imzalanmıştır.⁴⁰⁰

İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesi Türkiye'yi endişeye sürüklerken, Türkiye bir yandan İngiltere ve Fransa, diğer yandan da Sovyetler Birliği ile izleyeceği politikalar konusunda arayış içerisinde olmuştur. Türkiye her iki tarafla da ilişkilerini bağdaştırmayı denemiş ancak bunda başarılı olamamıştır. Nihayet 19 Ekim 1939'da Türk-İngiliz-Fransız ittifakı imzalanmıştır. Türkiye imzaladığı bu

³⁹⁷ Armaoğlu, **a.g.e.**, ss.323-333; Tefvik Rüştü Aras, **Atatürk'ün Dış Politikası**, İstanbul 2003, Kaynak Yay.,s.142-148; Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, C.I, ss.493-518.

³⁹⁸ **A.g.e.**, s.531.

³⁹⁹ **A.g.e.**, s.264.

⁴⁰⁰ Selim Deringil, **İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul 1994, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, s.75.

ittifak andlaşmasına çekince bir madde koydurarak, andlaşmadan doğan taahhüdlerin kendisini Sovyetler Birliği ile bir savaşa sürüklemeyeceğini de garanti etmiştir.⁴⁰¹

Türkiye'nin ilk 15 yıllık dış politika serüveninden de anlaşılacağı üzere, bir taraftan yüzünü batıya çevirip, bünyesinde hayata geçirmeye çalıştığı reformlarında batıyı örnek alırken, diğer taraftan da SSCB ile olan ilişkilerini bozmamaya çalışmıştır. Ancak SSCB'nin ideolojik argümanlarına da ülkesinde açık kapı bırakmamıştır. Bu dönemde koşullar gereği Kafkasya'ya yönelik bakışında Millî Mücadele dönemi politikasından farklı bir anlayışta belirmiştir. Kafkasya bölgesini ve sorunlarını tam anlamıyla SSCB bünyesi içerisinde tanımlamıştır. Bu bölgeye yönelik politikalar geliştirmekten dönemin şartlarının verdiği rasyonel anlayışla ısrarla kaçınmıştır.

10.1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kafkasya Politikası

Her ne kadar Türkiye, Millî Mücadele Döneminde Batı ile olan savaşında, Sovyet yardımının da katkısıyla savaşı kazansa da, Lozan sonrasını yeni bir dönem olarak kabul etmiş, uluslararası arenada meydana gelen siyasî gelişmelere rasyonel olmayan perspektif yerine, ülkesinin menfaatlerini gözeten bir anlayışla bakmıştır. Millî Mücadele Döneminde, doğu sınırlarının güvenliği sağlamak amacıyla Ermenilerle olan mücadelesinde ve aynı zamanda Sovyet Rusya'dan getirilmesi plânlanan yardımların yolunu açabilmek için yoğun bir tempoda sürdürdükleri Kafkasya Politikası'nın stratejisini de bölgede ve bölge ülkelerinde değişen şartlar gereği değiştirmiştir. Çünkü artık Türkiye'nin bir doğu sınırı problemi kalmamıştır. Ermeni Problemi hukuken de Lozan'da çözüme kavuşmuştur.

Üstelik Ermenistan'da tıpkı, kendisinden önce Azerbaycan ve kendisinden sonra Gürcistan örneğinde olduğu gibi Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti hüviyetine bürünmüştür. Attıkları her adımda Sovyet Rusya'nın bilgisi dahilinde olmak zorunda kalmışlardır. Öte yandan, Sovyet Rusya 1922 tarihine gelindiğinde Sovyet Sosyalist

⁴⁰¹ Türkkiye Ataöv, **Turkish Foreign Policy (1936-1945)**, Ankara 1979, Ankara Üniversitesi SBF Yay., s.60.

Cumhuriyetler Birliği şekline dönuşmüştür. Böylesi bir yapı onları Moskova'ya karşı daha da sorumlu politikalar izlemeye doğru itmiştir.⁴⁰²

Kafkasya'nın tarihî yapısını çok iyi analiz etmelerinin de etkisiyle buradaki ölkelerin tek tek değil de, bir bütün halinde daha iyi yönetilebileceği düşüncesiyle Lenin tarafından 1922 yılında "Transkafkasya (Güney/Zakafkasya) Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti" kurulmuş ve bu yapı 1936 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.⁴⁰³ Anlaşılacağı üzere, Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya'da Bolşevik egemenliği kurulduktan sonra Sovyet Rusya, Kafkas birliği fikrini tamamen göz ardı etmemiş ve bu konuda yoğun çaba harcamıştır. Moskova'nın, bu bölge için böyle bir politikaya gitmesinde şunlar akla gelebilir:

1. Bu cumhuriyetlerin görünürde tatmin edilmesi için belli başlı hak ve yetkilere sahip bir federal otoritenin kurulması istenmiş olabilir. (Bu cumhuriyetlerde Bolşevik idareler kurulmadan önce bölgede bir Maverâ-yı Kafkasya/Transkafkasya hükûmeti oluşturulmuştu).
2. Azerbaycan'ın kaynakları kullanılarak Gürcistan ve Ermenistan'ın yeniden canlandırılması amacıyla bir "Kafkas ekonomik modeli" üretilmek istenmiş olabilir.
3. Bölgedeki ulusal-etnik çatışmaları kesmek ve toprak uyuşmazlıklarını engellemek amacı güdülmüş olabilir.⁴⁰⁴

Nitekim her ne amaçla düşünülrse düşünülsün artık Kafkasya'daki ölkeler Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin başkenti Moskova'nın haberi olmaksızın

⁴⁰² Ömer Göksel İşyar, **a.g.e.**, ss.364-365.

⁴⁰³ Paul Henze, "*Kafkasya'da Çatışma, Geçmiş, Sorunlar ve Gelecek İçin Öngörüler*", **2023 Dergisi**, S.31, İstanbul 2003; s.54.Ömer Göksel İşyar, **a.g.e.**, s.365.

⁴⁰⁴ Gerçekten de, Sovyetler Birliği'nde ekonomik açıdan üç makro-bölge vardı: 1) Avrupa bölgesi, 2) Sibiry ve Uzak Doğu bölgesi, 3) Orta Asya/Kazakistan ve Azerbaycan bölgesi. Bu makro bölgeler de, 7 bölgeye ayrılmışlardı. Azerbaycan'da bu 3 makro bölgeden biri olması nedeniyle ekonomik açıdan Kafkasya'nın can damarıdır; Ömer Göksel İşyar, **a.g.e.**, ss.365-366.

ne kendi aralarında ne de komşu Türkiye veya İran ile herhangi bir diplomatik temas kuramayacaklardı.⁴⁰⁵

Topraklarının Kuzey doğusunun yanı başında yaşanan bu gelişmeleri yakından takip eden Türkiye, Lozan'dan sonra Kafkasya Politikasını da bu gerçekler etrafında, kendisine SSCB ile olan ilişkilerinde bir problem teşkil etmesine neden olabilecek her türlü faaliyetlerden kaçınarak yürütme yoluna gitmiştir. Hatta, aralarında dil ve kültür yakınlığı olan Azerbaycan Türklerine yönelik bile herhangi bir faaliyette bulunmamıştır. Türkiye'nin, 1924'te Memduh Şevket Esenal'ın, Azerbaycan'daki elçilik görevinin son bulmasından sonra burada artık elçi bulundurmaması, Kafkasya'daki 1922 tarihli dönüşüm akla getirildiğinde, daha anlaşılır olmuştur. Aynı şekilde Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nde ilk ve son elçisi Kâzım (Dirik) Bey olmuştur. Kâzım (Dirik) Bey'de Millî Mücadele Dönemi Türkiye'sinin elçisi olmuştur. Onun görevi de 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması sonrasında Gürcistan'da Sovyet idaresinin tahsis edilmesi sonucu son bulmuştur.⁴⁰⁶ Diğer taraftan Türkiye'nin, Ermenilerle arasında yaşanan sorunlar dolayısıyla Ermenistan'da elçiliği olmamıştır. Aynı şekilde Millî Mücadele döneminde, Türkiye'de Azerîlerin ve Gürcülerin elçileri olmasına rağmen Ermenilerin elçileri de olmamıştır. Bu iki taraf arasındaki sorunun ciddiyetini gösteren diğer bir örnek olarak düşünülebilir.

Aslında Ermenistan, daha Gümrü ve Kars Antlaşmalarıyla Türkiye ile aralarındaki sorunların çözüme bağlandığını teyit etmelerine rağmen, Lozan'ı, Sevr Antlaşmasının küllerini canlandıracak bir umut ışığı olarak görmüş ancak bu konferanstan da en büyük emelleri olan "Türkiye Ermenistanı projesini" oluşturacak kararları aldırılmayarak elleri boş ayrılmışlardı. Mesele hem Türkiye hem de uluslararası arenada artık kapanmıştır. Böylece Türkiye'nin Doğu sınırlarında güvenlik problemi kalmamıştır. Bu konu ile ilgili olarak Atatürk, Lozan Barış

⁴⁰⁵ İsmayılov M. E., *Azerbaycan XIX-XX Yüzyılın Evvelerinde, İçinde: Azerbaycan Tarihi*, Bakı 1993, s. 203 vd; Ömer Göksel İşyar, *a.g.e.*, ss. 366-372.

⁴⁰⁶ Serpil Sürmeli, *a.g.e.*, s.701.

Antlaşmasından sonra 13 Ağustos 1924'te, TBMM İkinci Dönem Birinci Yasama Yılı'nın açış konuşmasında:

“Efendiler,

...Özetlediğim askeri olaylarımızı birçok önemli politik faaliyetlerimiz izlemiştir. Bu arada Ruslarla halen yürürlükte olan bir dostluk antlaşması imzaladık. Ukrayna, Gürcistan, Azerbaycan ve Afganistan ile de aynı nitelikte antlaşmalar imzaladık. Doğu cephesinde kazandığımız zafer sonucunda Ermenilerle barış yapıldı.

Zorluklara başarı ile karşı konuldu. Sonuç olarak, imza olunan antlaşma (Lozan Antlaşması), yüce kurulumuzca bilinmektedir. Ben burada yalnız bu güne kadar yapılan çalışmalar ile bunların sonuçlarını özetlemek isterim.

Efendiler,

Doğuda Trabzon'u, güneyde Adana'yı içine alacak büyük Ermenistan'dan eser kalmamıştır. Ermeniler, gerçek sınırları içinde bırakılmıştır. 1877 seferinde Türk vatanından zorla ayrılan Kars, Ardahan, Artvin yeniden sancağımız altına alınmıştır. Kuzey Karadeniz'in en güzel ve en zengin sahilleri üzerinde kurulmak istenen Pontus hükümeti, taraftarları ile birlikte tümüyle ortadan kaldırıldı. Güneyde etki alanlarına ayırarak ülkemizi parçalamak ümitleri kesin olarak kırılmış ve ulusun kararlığı ve kahramanlığı karşısında, Türkiye'yi parçalamanın hayal olduğu kabul ettirilmiştir.” şeklinde sözleriyle meselenin hangi aşamadan başlayıp nasıl kapandığını ortaya koymuştur.⁴⁰⁷

Ayrıca bu konu ile ilgili, 16 Eylül 1924'te Trabzonlularla konuşmasında da, Trabzon'un Ermenistan'a bir mahreç (geçiş) yapılması isteğinin sonsuza kadar hayal olduğunu; “Arkadaşlar, beş sene evvel ilk defa Samsun'a ayak bastığım zaman bana kuvvet-i kalb veren vatandaşlarımın ilk safında Trabzonluların bulunduğunu asla unutmayacağım. Sakarya melhame-i kübrasında (kan gölünde) üçüncü tümen ile yetişen Trabzon evlatlarının meydanı muharebede gösterdikleri fedakârlıkların

⁴⁰⁷ Atatürk'ün TBMM'ni Açış Konuşmaları, Ankara-1987, TBMM Yay., ss.127-137.

kıymetli hâtırası daima dimağında saklı kalacaktır. Bu vatanperver halka, o kahraman evlâtlara malik olan bu kıymetli memleketimizi bir Ermenistan mahreci veya hayal edilmiş bir Pontus Krallığı ülkesi yapmak talep ve tehditleri ne uğursuz idi. Şüphesiz o kâbuslar ilelebet hayal olmuştur. Efendiler, vatanın bütünlüğünü, hürriyet ve istiklâlini temin eden milletimizi, Cumhuriyet idaresine kavuşturan inkılâbımız; iktisadi refah ve saadetimizi medeniyet âleminde layık olduğumuz mevki de temin edecektir.” şeklinde açıklamasıyla da son defa dile getirmiştir.⁴⁰⁸

Türkiye, savaş ortamında ülkesinin topraklarında işgâlcî faaliyetlerde bulunan Ermenilerin daha sonra karşılaştıkları sorunlara da duyarsız kalmamıştır. Bunun en güzel örneğini 1926 senesinde Gümrü’de meydana gelen depremden zarar gören Ermenilere yardım amacıyla 26 Aralık 1926’da 200 ton kereslik ağaç gönderilmesi örneğinde de görmek mümkündür. Savaştan yeni çıkmış, yaralarını sarmakla meşgul olan Türkiye’nin, üstelik de savaş süresince doğu topraklarında işgâlcî faaliyetlerde bulunan bir ülkeye karşı böylesi bir yaklaşım göstermesi, eski düşmanlıkları bir kenara bırakıp, barış yanlısı bir tavır içerisinde olduğunu ve dış politikasında da komşuluk ilişkilerine gösterdiği hassasiyeti ortaya koymaktadır.⁴⁰⁹

Öte yandan, Türkiye’nin, SSCB bünyesi içerisinde yer alan Ermenilerle komşuluk ilişkilerine gerekli özeni gösterdiğine bir başka örnek ise, TBMM’nin İcra Vekilleri Heyetinin, 25 Şubat 1931 tarihli Ermenistan Maliye Bakanı başkanlığında Kars’a gelecek Ermeni heyetine tahsis edilen katardan (lokomatif) ücret alınmaması yönünde verdikleri karar gösterilebilir.⁴¹⁰

Türkiye, bir taraftan SSCB bünyesindeki Ermenistan ile şartlar gereği karşılıklı aktif politikalar ortaya koyamazken, diğer taraftan da Ermenistan’ın bünyesinde yer alan Taşnaksutyân Cemiyeti’nin ve reforme Hınçakların Ermenistan’da bağımsız Ermenistan kurmak için yaptıkları faaliyetleri takip etmekten uzak kalmamıştır. Bu konuyla ilgili olarak TBMM tarafından Mısır’da bulunan, Eski Erivan idaresinde kaydadeğer vazifeler yapmış, Taşnaksutyân’ın

⁴⁰⁸ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C.II, s.194.

⁴⁰⁹ B.C.A., 030.18.01.01/022.80.5

⁴¹⁰ B.C.A., 030.18.01.02/18.13.5

önemli reislerinden Rupen'e, Temmuz 1934'te gönderilen mektup örnek verilebilir. Bu mektupta, "Bir gün olurda Bolşevikler sahneden çekilirse Ermenistan'da nasyonalist bir hükûmetin iktidar mevkiine geçmesine izin verilmemesi, Bolşevikler aleyhinde çalışan İstiklal Komitelerinin Fransa'nın başkenti Paris'te yaptıkları birliğe Ermenilerin dahil olmasına izin verilmemesi..." şeklinde bilgiler yer almıştır.⁴¹¹ Bu durum Türkiye'nin, hem SSCB kontrolü altında varlığını sürdüren bir Ermenistan'dan yana yaklaşım içerisinde bulunduğunu hem de Türk aleyhtarı bir Taşnaksutyan ve reforme Hınçak hareketlerinin aradan geçen 10 seneyi aşkın bir zamana rağmen bitmediğini göstermektedir.

Türkiye'nin bu dönemde SSCB'ye bağlı Transkafkasya (Güney/Zakafkasya) Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyetlerinden komşusu Gürcistan ile 1928 yılı yaz mevsimi boyunca sınır köylerinin aralarındaki mera sorunlarının halli meselesi dışında ciddi bir ilişkisi olmamıştır. Sınırdaki bulunan Çoruh nehrinin yatağının yer değiştirmesi sonucu Türk ve Gürcü köylülerin hayvanlarını otlattıkları meralarda da ufak çaplı değişiklikler olmuştur. Bu durum 17 Mayıs 1928 tarihinde yapılan mukavele ile çözüme kavuşturulmuştur. Aradan bir ay bile geçmeden de yani 6 Haziran 1928 tarihinde de hudut mukavelenamesi yapılmıştır. Diğer taraftan, iki tarafın sınır köylülerini mağdur eden sarı hayvan hastalıklarının istilasına karşı da ortak hareket etmek amacıyla yine 6 Ağustos 1928 tarihinde bir mukavelename daha yapılmıştır.⁴¹²

Türkiye'de cumhuriyetin ilk yıllarının Kafkasya politikasında Ermenistan ve Gürcistan ile olan ilişkilere az da olsa rastlamak mümkün iken Azerbaycan ile olan ilişkileri görmek ise mümkün değildir. Bu durumu farklı açılardan yorumlanabilir. Türkiye'nin, SSCB'ye bağlı Transkafkasya (Güney/Zakafkasya) Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti bünyesinde yer alan Ermenistan ve Gürcistan ile sınırının olması bu dönem de az da olsa görülen ilişkilerde önemli bir etkidir. Fakat tıpkı Ermenistan ve Gürcistan ile aynı konumda olan Azerbaycan konusu ise gerek Türkiye gerekse SSCB açısından farklılık arz etmektedir. Her şeyden önce Azerîlerin

⁴¹¹ B.C.A., 490.01/607.103.3

⁴¹² B.C.A., 030.18.01.01/029.32.17

dil, din, ırk ve kültür açısından Türkiye ile yakınlığı vardır. Öyle ki, bu yakınlık I. Dünya Savaşı sonlarında ve Millî Mücadele yıllarında iki tarafın Kafkasya'da ortak stratejiler belirlemesine imkan tanımıştır. Gerek Azerbaycan'ın Türkiye elçisi İbrahim Abilov, gerekse Türkiye'nin Azerbaycan elçisi Memduh Şevket Esenal görevleri süresince ülke liderlerinin en yakınlarında yerlerini almışlardır. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki bu yakınlığı iyi etüt eden Sovyet Ruslar, 1920 Mayıs'ın da Azerbaycan'da Sosyalist Cumhuriyeti ilan ettikten sonra içinde bulunulan şartlar gereği hemen Türkiye ile olan bağları koparma yoluna gitmemiştir. Ancak 1922 yılında Kafkasya'da oluşturdukları federatif yapı bir fırsat olarak algılanmıştır.⁴¹³

Nitekim, Sovyetler vakit kaybetmeden Azerî Türklerinin Türk dünyası ile olan bağlarını koparacak tedbirler almaya başlamışlardır. Alfabe değişikliği bu tedbirler silsilesinin ilkini teşkil etmiştir. Azerîlerin yüzyıllar boyunca kullandığı Arap alfabesi 1 Mayıs 1925'te değiştirilerek Lâtin alfabesi kullanılmaya zorlanmışlardır.⁴¹⁴ Bu değişikliğin sebebi Azerîleri, Türk-İslâm kültüründen ve Türkiye ile olan bağlarından koparmak olarak düşünülebilir. Fakat, Atatürk önderliğindeki Türkiye'nin 1928'de harf inkılâbı yaparak Lâtin alfabesini kullanmaya başlamasıyla birlikte Türk kültürünün tesirinin Azerbaycan'da ve diğer Türk ülkelerinde tekrar hissedilmesi Sovyetleri son derece tedirgin etmiştir. Türklerin bu kültürel bütünleşmesini mutlaka önlemek gayesiyle Ruslar, önce Azerbaycan'ın siyasî hüviyetini yeniden değiştirmek yoluna gitmişlerdir. Böylece Azerbaycan'da tam bir kontrol sistemi kuran Sovyetler, 1938'de, Lâtin harfleriyle basılmış milyonlarca kitabı ve evrakı imha ederek Azerî Türklerini Rus Kril alfabesini kullanmaya mecbur tutmuşlardır.⁴¹⁵ İki harp arası dönemde, Türkiye'nin Batı ile SSCB arasında diplomasisini güçlü kılmak zorunda olduğu hem de bünyesinde köklü reformları hayata geçirme uğraşı verdiği bir dönemde Azerbaycan'a yönelik pasif bir siyaset izlemiştir yargısına varmak yanıltıcı olabilir.

Kafkasya ülkelerinin SSCB bünyesi içerisindeki siyasî yapısı çok farklıdır. Artık bağımsız değillerdir. Etrafında gelişen olaylar karşısında özgürce politikalar

⁴¹³ Betül Aslan, a.g.e., s.255.

⁴¹⁴ Olaf Caroe, **Soviet Empire, The Turks of Central Asia and Stalinism**, London 1967, p.155.

⁴¹⁵ Mehmet Saray, **Atatürk ve Türk Dünyası**, Ankara1995, TTK Yay., ss.68-69.

üretmeyip bir bütün içersinde parça haline getirilmişlerdir. Türkiye ise böylesi bir dönemde topraklarına veya güvenliğine yönelik bu bölgeden gelebilecek herhangi bir tehdit görmediğinden ve SSCB ile olan ilişkilerine özen gösterdiğinden Kafkasya'yı ayrı bir bölge olarak değil de, SSCB'nin bir parçası olarak görmüştür. Dönemin şartlarından hareketle SSCB ile olan temaslarında da Kafkasya konusuna hiç değinilmemiştir.

SONUÇ

Atatürk Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası, 1919-1922 yılları arasında Misak-ı Millî prensipleri etrafında şekillenmiştir. Elviye-i Selâse'nin (Kars, Ardahan ve Batum), ele geçirilmesi, Türklere yönelik Ermeni işgâllerinin önlenmesi ilk amaç olarak belirlenmiştir. Anadolu topraklarının İtilâf Devletleri birliklerince kuşatıldığı bir ortamda emperyalizmle mücadelede Bolşeviklerle ortak noktalarda bulunduğu pragmatist bir açıdan yorumlanmış, Bolşevizmin ideolojik boyutlarından kaçınarak, Bolşeviklerden gelecek yardımın Kafkasya yolunu açmak için uğraşı verilmiştir.

Türkiye'nin Lozan Barış Antlaşması öncesinde Kafkasya politikasında bölgede üssü Azerbaycan olmuştur. Bunda bölgenin Türk İslâm yapısı en büyük payı teşkil etmiştir. Ayrıca bölge Kuzey Kafkasya Müslüman topluluklarına da en yakın bölgedir. Yine, Anadolu Türkleri ile olan tarihsel bağları da oldukça güçlüdür. Kuzey Kafkasya Müslüman Kafkas toplulukları ile olan bağ ise daha 1918 yılı sonlarında kopmuş ve bu tarihten sonra da bir türlü ilişkiye geçilememiştir. Bundan en büyük payın Bolşeviklerin tıpkı Çarlık politikaları gibi Kafkasya'nın kapılarının anahtarını Kuzey Kafkasya'da görmesinde yatmaktadır. Bölgenin bu türden özelliklerini iyi etüt etmiş olan Bolşevikler de bu bölgede sıkı denetimler kurma eğilimi göstermişlerdir. Bu durumda Anadolu Türkleri ile Kuzey Kafkasya'nın bağının zayıflamasına neden olacaktır.

Gürcistan ile olan ilişkilerde en yoğun dönem de Gürcistan'ın Bolşevikleşmesine yakın olan 1920 sonları ile 1921 yılı başlarında yaşanmıştır. Gürcistan; Azerbaycan ile Ermenistan'da Sosyalist Hükûmetlerin kurulmasından sonra sıranın kendisine geldiğini anlamış, Türkiye'yi kendi topraklarından Anadolu sınırına yakın olan kısımları işgâle çağırmıştır. Türkiye ise bu teklifi Bolşeviklerle olan ilişkilerindeki dengeleri sarsmadan değerlendirmiştir. Türkiye, Ermenistan dışında Gürcistan ve Azerbaycan ile karşılıklı elçilikler açılmasında ısrarlı davranmış böylece bir taraftan Sovyetlerle olan ilişkilerinde bünyesi dışındaki vasıtalara gerek

duyulmasının önüne geçmiş diğer taraftan da Kafkasya'nın nabzını güvenilir diplomatları sayesinde daha iyi kontrol etmiştir.

Milli Mücadele Döneminde Türkiye'nin dış politikasını Kafkasya'ya yoğunlaştıran ana etmen savaş ortamının verdiği arayışlar olmuştur. İlk etapta, gerekli olan Sovyet yardımının gecikmesini Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da bulunan İngiliz varlığına bağlamışlardır. Bu bölgelerde İngiliz güdümünde yer alabilecek devletler oluşabileceğini düşünüp Bolşevikleşmesini makbul görmüşlerdir. Bu konuda M. Kemal Paşa (Atatürk), Bolşevik lider Lenin'e 26 Nisan 1920'de Kafkasya'da İngiliz karşıtı olarak ortak hareket etmeyi ve Türkiye'nin Batı ile olan mücadelesinde ihtiyacı olan Bolşevik yardımın gerekliliğini açıklayan bir de mektup göndermiştir. Ancak görünen o ki; Azerbaycan ve Ermenistan'daki yönetimlerin Bolşevize edilmesiyle de gerekli olan yardım gelmemiştir. En son Gürcistan yönetiminin Mart 1921'de Bolşevize edilmesinin ardında 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması sonrasında istenilen Sovyet yardımı gelebilmiştir. Aradan geçen 8 ay Türkiye'nin ASSC'den yardım alabilme teşebbüslerine de neden olmuştur. Moskova Antlaşması sonrası Kars ve Ardahan'ın Türkiye'ye kabulüne yaklaşmayan Gürcistan ve Ermenistan ile daha sonra Sovyet Rusya ve ASSC'nin de katılımıyla Kars Antlaşması imzalanmış ve Türkiye'nin doğu sınırı nihayet netlik kazanmıştır.

Her ne kadar Kars Antlaşması ile son olarak hukuken Türkiye'nin doğu sınırlarını kabul etse de Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti, Lozan Konferansının başlayacağını öğrendiği andan itibaren, Anadolu'da bir Ermenistan oluşturmak amacıyla, İsviçre, İtalya, İngiltere ve Fransa başkentlerine temsilciler göndererek, bu devletlerin politik duruşlarını etkileme yoluna gitmiştir. Bu devletlerden en fazla İngiltere'nin desteğini gören Ermeni heyetleri, Lozan Konferansında Azınlıklar konusu tartışıldığı esnada dinlenmişler, ancak Türkiye'nin bu konuda taviz vermeyen sert hukuki tutumu karşısında emellerine erişememişlerdir.

Türkiye, Lozan Barış Antlaşması sonrasında ise Kafkasya coğrafyasını SSCB ile olan ilişkilerini zedeleyip, kendine yönelen bir tehlike haline getirmemek amacıyla SSCB'nin bir parçası olarak görmüştür. ESSC'nin iç politikasını dikkatlice izlemiş, burada Sovyet varlığının Reforme Hınçaklar veya Taşnaklar tarafından sonlandırılıp, bağımsız hale getirilmesi girişimlerine sıcak bakmamıştır. Ancak ESSC'de meydana gelen doğal afet veya ESSC'den Türkiye'ye gelecek devlet erkanına yolculukları sırasında gerekli kolaylıkların gösterilmesi gibi hususlarda da duyarsız kalmamıştır. İlişkilerinde istikrar ve güvene özen göstermiştir. Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti ile olan sınır sorunlarını da Sovyet Rusya yerine GSSC ile halletme yoluna gitmiştir. İki taraf arasındaki sorunlar 1928 yılı sonlarında tam anlamıyla bitirmiştir. Hatta bu yıllarda, Türkiye'nin Doğu sınırları ile Güney Kafkasya'nın Kuzey Doğu sınırlarında baş gösteren sarı hayvan hastalıkları ile mücadelede de GSSC ile birlikte hareket edilmiştir. Türkiye'nin bu dönemde, arasında tarih, dil, din, kültür ve etnik yakınlığı bulunan, SSCB'nin baskısı altında kalan ASSC'ye yönelik ise herhangi bir olumlu yada olumsuz bir politikası olmamıştır. SSCB ile olan ilişkilerinde ASSC konusu geçmemiştir. SSCB, Azerbaycan Türklerinin alfabetini 1925 yılında Arapça'dan Latince'ye, 1933'te de Latince'den Rus Kril alfabetine çevirip, 1937 yılında da 1925 ile 1933 arasında basılan Latince eserleri imha ederken, Türkiye hâlâ dünya siyasî yapısının kaygan bir zeminde bulunmasından hareketle sessiz kalan bir politika takip etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV BELGELERİ

***Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**

B.C.A., 030.18.01.01/022.80.5

B.C.A., 030.18.01.02/18.13.5

B.C.A., 030.18.01.01/029.32.17

B.C.A., 030.18.1.1/4.48.1

B.C.A., 030.18.1.1/4.44.19

B.C.A., 030.18.1.1/3.34.7

B.C.A., 030.18.1.1/6.43.10

B.C.A., 490.01/607.103.3

***Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi**

ATASE, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH), K:1838, D:45, F:1-1.

ATESE Arşivi, K:5, D: 36, F: 12-1.

ATESE Arşivi, K:5, D:22, F: 12-2.

ATESE Arşivi, K:8, D: 36, F: 10.

ATESE Arşivi, K:29, D: 31-114, F: 4-1.

ATASE Arşivi, K: 63, D: 17, F: 81.

ATESE Arşivi, K: 63, D: 17-244, F: 85-1.

CERİDELER

Düstur, Tertib-i Sani, C. 10, İstanbul 1928.

TBMM Zabıt Ceridesi, C.I, TBMM Basımevi, Ankara 1945.

TBMM Zabıt Ceridesi, C.8, TBMM Matbaası, Ankara 1985.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.I, TBMM Basımevi, Ankara 1980.

GAZETELER

Alemdar, 4 Ocak 1921.

Alemdar, 5 Ocak 1921.

İkdam, 4 Ocak 1921.

İkdam, 5 Ocak 1921.

Peyam-ı Sabah, 1 Aralık 1920.

Tasvir-i Efkâr: 14 Mayıs 1334/1918

Vakit, 12 Kasım 1920.

Vakit, 12 Kasım 1920.

Vakit, 4 Ocak 1921.

Vakit, 5 Ocak 1921.

Vakit: 14 Mayıs 1334/1918.

DERGİLER

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

Belleten

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

Kafkas Araştırmaları Dergisi

Kök Araştırmalar Dergisi

Türk Kültürü Dergisi

TEZLER

ER, İsa; **Kafkasya’da Meydana Gelen Gelişmeler**, Silahlı Kuvvetler Akademisi Tez Çalışması, Ankara 1994.

ERDAŞ, Nilgün, **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri İle İlişkiler**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992.

KILIÇ, Selami; **Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı**, Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, Erzurum 1995 .

SÜRMEİLİ, Serpil; **Türkiye-Gürcistan İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, Erzurum 1997.

KİTAPLAR

AKAL, Emel; **Milli Mücadele’nin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm**, Tüstav Yay., İstanbul 2002.

AKŞİN, Aptülahat; **Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK Yay., Ankara 1991.

ALLEN, W.E.D. – MURADOFF, Paul; **1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

-----; **Caucasian Battlefields**, Cambridge at the University Press, London, 1953.

ARAR, İsmail (Yayına Haz); **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше’nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1986.

ARAS, Tefvik Rüştü; **Atatürk’ün Dış Politikası**, Kaynak Yay., Ankara 2003.

- ; **Görüşlerim**, C.I., Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul 1968.
- ARMAOĞLU, Fahir; **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, C. 1-2, Alkım Yay., Ankara 1990.
- ; **Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika**, TTK Yay., Ankara 1991.
- ASLAN, Betül; **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, Kaynak Yay., İstanbul 2004.
- ASLAN, Cevdet; **Türk-Sovyet Halklarının Kardeşliği**, Sorun Yay., İstanbul 1976.
- ASLAN, Yavuz; **Mustafa Kemal-M.Frunze Görüşmeleri**, Kaynak Yay., İstanbul 2002.
- ATAÖV, Türkkaya; **Turkish Foreign Policy (1920-1945)**, Ankara Üniversitesi SBF Yay., Ankara 1979.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal; **Nutuk**, C.II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1995.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**; C.3, Kaynak Yay., Ankara 2000.
- ; C.4, Kaynak Yay., Ankara 2000.
- ; C.7, Kaynak Yay., Ankara 2002.
- ; C.8, Kaynak Yay., Ankara 2002.
- ; C.10, Kaynak Yay., Ankara 2003.
- ; C.12, Kaynak Yay., Ankara 2003.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I., Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997.
- Atatürk'ün TBMM'ni Açış Konuşmaları**; TBMM Yay., Ankara-1987.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya; **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1914-1922**, C.III, Remzi Kitabevi., İstanbul 1972.
- ; **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.

BADDALEY, John F.; **The Russian Conquest of the Caucasus**, Curzon Press, England 1999.

BAGİROV, Y.A; **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri**, Bilim Yay., İstanbul 1979.

BALA, Mirza; **Milli Azerbaycan Hareketi**, Berlin 1938.

BALCIOĞLU, Mustafa; **Teşkilât-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete**, Nobel Yay., Ankara 2001.

BAYUR, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılâp Tarihi**, C.III, Kısım IV, TTK Yay., Ankara 1983.

-----; **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, TTK Yay., Ankara 1995.

BELEN, Fahri; **Askerî, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., Ankara 1973.

BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz – Canaşa, Simon; **Gürcüstan Tarihi**, Çev. Hayri Harioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul 1997.

BERKOK, İsmail; **Tarihte Kafkasya**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

BERZEG, Sefer; **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C.I, , Birleşik Kafkasya Derneği Yay., İstanbul 2003.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik; **Atatürk Anadolu'da**, TTK Basımevi, Ankara 1959.

-----; **Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası**, Harp Akademisi Matbaası, İstanbul 1958.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi III ncü Ordu Harekâtı, C.I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, C.II, Genelkurmay Basımevi, , Ankara 1993.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

BİRSEL, Cemil; **Lozan**, C.II, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1933.

CAREOE, Olaf; **Soviet Empire, The Turks of Central Asia and Stalinism**, London 1967.

CARR, Edward Hallet; **Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrim**, C.3., Çev. Orhan Suda Metis Yay., İstanbul 2004.

-----; **Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923**, C.I., Çev. Orhan Suda, Metis Yay., İstanbul 2002.

CEBESOY, Ali Fuat; **Moskova Hatıraları**, Temel Yay., İstanbul 2002.

-----; **Milli Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953.

Cumhuriyet'e Doğru Atatürk ve Havza, Havza Kaymakamlığı, Samsun 1998.

ÇAKMAK, Fevzi; **Büyük Harp'te Şark Cephesi Hareketleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1936.

ÇETİŞLİ, İsmail; **Memduh Şevket Esandal**, Ankara 1991.

ÇOŞKUN, Alev; **Kuvayi Milliye'nin Kuruluşu**, Çağdaş Yay., İstanbul 1996.

DEMİR, Ali Faik; **SSCB'nin Dağılmasından Sonra Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, Değişen Dünya ve Türkiye**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1996.

DERİNGİL, Selim; **İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1994.

DOĞANAY, Rahmi; **Milli Mücadele'de Karadeniz(1919-1922)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2001.

DURSUNOĞLU, Cevat; **Milli Mücadelede Erzurum**, Ankara 1946.

ERDOĞAN, Fahrettin; **Türk Ellerde Hatıralarım**, Kültür Bakanlığı Yay. , Ankara 1998.

ERKAN, Aydın O.; **Tarih Boyunca Kafkasya**, Çivi Yazıları/Mjora Yayınları, İstanbul 1999.

GÖKAY, Bülent; **Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1997.

GÖKBİLGİN, Muzaffer Tayyip; **Milli Mücadele Başlarken**, C.I, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1959.

GÖKDEMİR, Ender; **Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. , Ankara 1998.

GÜRSEL, Halûk F.; **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Baha Matbaası, İstanbul 1968.

GÜRÜN, Kamuran; **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**, TTK Yay., Ankara 1991.

-----; **Savaşan Dünya ve Türkiye**, Bilgi Yay., Ankara 1986.

GÜVEN, Emrullah; **Türkiye'nin Komşuları Ülkeler Coğrafyası-Jeopolitik**, Çantay Kitabevi, İstanbul 2003.

HOVANNİSİAN, Richard; **The Republic of Armenia, The First Year 1918-1919**, Volume II, London 1982.

İLERİ, Rasih Nuri; **Atatürk ve Komünizm**, Scala Yay., İstanbul 1999.

İONS, Edmund; **Barış Havarisi Wilson**, Çeviren: Zeki Özer.Milliyet Yay. , İstanbul 1977.

İSMAİLOV, M. E.; **Azerbaycan XIX-XX Yüzyılın Evvellerinde, İçinde: Azerbaycan Tarihi**, Bakı 1993.

JAESCHKE, Gotthard; **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Osman Köprü, TTK Yay., Ankara 1971.

KANDEMİR, Feridun; **Atatürk'ün Kurduğu TKP ve Sonrası**, Yakın Tarihimiz Yay., İstanbul 1966.

KANSU, Mazhar Müfit; **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C. I, TTK Yay., Ankara 1997.

KAPTAN, Eyüp; **Lozan Konferansı'nda Azınlıklar Sorunu**, İstanbul 2002.

KARABEKİR, Kâzım; **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?**, C.IV, Emre Yay, İstanbul 1995.

-----; **İstiklal Harbimiz**, C.I., Emre Yay. İstanbul 1957.

-----; **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı**, Menteş Kitabevi, İstanbul 1967.

-----; **Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu**, Erzurum 1990.

KARACAN, Ali Naci; **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

KAREMZADEH, Firuz; **The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)**, Colombia University Press, New York, 1951.

KASIM, Mehmet (Yay. Hazırlayan); **Talat Paşa'nın Anıları**, Say Yay., İstanbul 1986.

KATCHAZNOUNİ, Hovhannes; **The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing to do Anymore: Manifesto**, Translated from the Orijinal by Matthew A. Callender, Edited by John Roy Carlson, New York 1955.

KAYMAK, Erol; **Sultan Galiev ve Sömürgeler Enternasyonali**, İrfan Yay., İstanbul 1993.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yay., Ankara 1970.

-----; **Kars Tarihi I**, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

-----; **Kars**, İstanbul 1943.

-----; **Milli Mücadelede Kars**, İstanbul 1960.

-----; **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, TTK Yayınları, Ankara 1993.

KOCABAŞOĞLU, Uygur - BERGE, Metin; **Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar**, Kebikeç Yay., Ankara 1994.

KOÇAŞ, Sadi; **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Alınok Matbaası, Ankara 1967.

KOŞAY, Hâmit Zübeyir; **Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, (Prehistor ve Protohistuari)**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1984.

KUMKALE, Tahir Tamer; **Tarihten Günümüze Türk-Rus İlişkileri**, Harp Akademileri Yay., Ankara 1995.

KURAT, Akdes Nimet; **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, TTK Yay., Ankara 1999.

-----; **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

LANG, David Marshall; **Gürcüler**, Çev. Neşenur Domaniç, Ceylan Yay., İstanbul 1997.

LANGLOİS, Georges ve diğerleri; **20. Yüzyıl Tarihi**, Çev. Ömer Turan, Nehir Yay., İstanbul 2000.

LİEBMAN, Marcel; **Lenin Döneminde Leninizm**, Çev. Osman Akinhay, Cilt I-II, Belge Yay., İstanbul 1992.

LUKE, Harry; **Cities and Men (1914-1924)**, Volume II, London 1953.

MANDEL, Ernest; **Ekim 1917: Darbe mi, Sosyal Devrim mi?**, Çev.Oktay Emre, Yazın Yay., İstanbul 1997.

MC CARTHY, Justin; **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998.

MERAM, Ali Kemal; **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, Kıtış Yay., İstanbul 1969.

METİN, Meftun; **Politik ve Bölgesel Güç Hazar**, IQ Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2004.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin; **Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1990.

NEEF, Christian; **Kafkasya**, Çev. Özalp Göneralp, Yenihayat Yay., İstanbul 2004.

NİKOLSKY; **Sarıkamış Harekâtı (12-24 Aralık 1914)**, Çev.Yb.Nazmi, Genelkurmay Basımevi., Ankara 1990.

NUR, Rıza; **Moskova-Sakarya Hatıraları**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

ÖKE, Mim Kemal; **Ermeni Meselesi 1914-1923**, Aydınlar Ocağı Yay., İstanbul 1986.

ÖNAL, Sami; **Milli Mücadelede Oltu**, Ankara 1968.

ÖZBAY, Özdemir; **Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya**, Takav Matbaası, Ankara 1995

ÖZDEMİR, Hikmet ve diğerleri; **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, TTK Basımevi, Ankara 2004.

PAMUK, Mustafa; **Kafkasya ve Azerbaycan'ın Dünü-Bugünü ve Yarını**, Harp Akademisi Yay., 1995.

PARLAR, Suat; **Barbarlığın Kaynağı Petrol**, Anka Yay., İstanbul 2003.

POTYEMKİN, Vladimir ve diğerleri; **Uluslararası İlişkiler Tarihi 2**, Çev. Attila Tokatlı, May Yay., İstanbul 1978.

RAWLİNSON, A.; **Adventures in the Near East 1918-1922**, Yayına Hazırlayan, Andrew Melrose, Ernest Heinemann Publisher, London 1923.

RÜŞTÜ, K; **Büyük Harbde Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası**, Askeri Matbaa, İstanbul 1934.

SABİS, Ali İhsan; **Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi**, C.I., Nehir Yay., İstanbul 1991.

SARAY, Mehmet; **Atatürk ve Türk Dünyası**, TTK Yay., Ankara 1995.

SARIHAN, Zeki **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C. I., TTK Yay., Ankara 1993.

SAYDAM, Abdullah; **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, TTK Yayınları, Ankara 1997.

SELEK, Sebahattin; **Anadolu İhtilâli**, C.2, Burçak Yayınları, İstanbul 1966.

SONYEL, Salahi Ramada; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C.I, TTK Yay., Ankara 1995.

SORGUN, M. Taylan; **Bitmeyen Savaş Kütulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları**, 7 Gün Yay., İstanbul 1972.

Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik Tarihi), Kaynak Yay., İstanbul 1999.

SOYSAL, İsmail; **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C.I.,TTK Yay., Ankara 2000.

SÖYLEMEZOĞLU, Galib Kemal; **30 Senelik Siyasi Hatıralarımın Üçüncü Cildi 1918-1922**, İstanbul 1953.

SSCB Bilimler Akademisi, Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi I, C.I, Bilim Yay., İstanbul 1978.

SÜNBÜL, Tarık; **Azerbaycan Dosyası**, Ankara 1990.

SÜRMEİ, Serpil; **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2001.

SÜSLÜ, Azmi; **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yay. , Ankara 1990.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz; **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çev. Nuray Mert, Bağlam Yay., İstanbul 1988.

ŞAHİN, Enis; **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, TTK Yay. Ankara 2002.

ŞEMSİTDİNOV, A. - BİGİROV, Y. A.; **Bir Karagün Dostluğu-Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Çev. A. Hasanoğlu, Bilim Yay., İstanbul 1979.

ŞİMŞİR, Bilal ; **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, TTK Yay., Ankara 1993.

----- ; **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yay., İstanbul 1996.

-----; **Lozan Telgrafları I**, TTK Yay., Ankara 1990.

TANSEL, Selahattin; **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.I, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1997.

TANSU, Samih Nafiz; **İki Devrin Perde Arkası**, Anlatan: Hüsamettin Ertürk, Ararat Yay., İstanbul 1969.

TAŞ, Fahri; **Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk**, Özyurt Matbaacılık, Ankara 1995.

TAVKUL, Ufuk; **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, Ötüken Yay., İstanbul 2002.

TENGİRŞENK, Yusuf Kemal; **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

TUNÇAY, Mete; **Bilineceği Bilmek**, Alan Yay., İstanbul 1983.

TURAN, İlhan; **İsmet İnönü: Lozan Barış Konferansı: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2003.

TURAN, Şerafettin; **İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.

Türk Dış Politikası 1919-1980; (Ed.Baskın Oran), C.I, İletişim Yay., Ankara 2003

Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi III, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1965.

Türk İstiklâl Harbinde Üçüncü Ordu, Genel Kurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1991.

URAN, Hilmi; **Hatıralarım**, Ankara 1959.

URAS, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yay. İstanbul 1987.

UZUNDERE, Ali Eşref; **İnsanlık Suçu; Iğdır ve Çevresinde Ermeniler'in Türk Kırımı**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

VİLLALTA, Jorge Blanco; **Atatürk**, Translated from Spanish by William Campbell, TTK Yay., Ankara 1991.

WALLACH, Jehuda; **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, Çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.

WERTH, Nicolas; **1917 Bolşevik Devrimi**, Çev: Esra Özdoğan, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004.

YANAR, Savaş; **Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya**, IQ Yay., İstanbul 2002.

YEL, Selma; **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2002.

YERASİMOS, Stefanos; **Ekim Devriminden Milli Mücadeleye Türk-Sovyet İlişkileri**, Gözlem Yay., İstanbul 1979.

-----; **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923**, Çev: Güneş Bozkaya, Boyut Yay., İstanbul 2000.

YILMAZ, İskender; **Gümrü Antlaşması**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2001.

YİĞİT, Nuyan; **Atatürk'le 30 Yıl**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.

YÜCEER, Nasır; **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Hareketi**, Genel Kurmay Askerî Yay., Ankara 1996.

ZENKOVSKI, Serge A.; **Pan-Turkism and Islam in Russia**, Harvard University Press, Cambridge 1960.

MAKALELER

AKIN, Sebahattin; *“Birinci Dünya Savaşı'nın Sonunda Türk Birliklerinin Dağıstan ve Azerbaycan'ı Tahliye Etmesi”*, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

ATEŞ, Nevin Yurdasever, “*Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikası ve Hükûmet Programları*”, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Nobel Yay., Ankara 2004.

ATTAR, Aygün; “*Atatürk’ün Kafkasya Politikası*”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yay., C.16, Ankara 2002.

BARTHOLD, W.; “*Derbend*”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt III, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1977.

BODGER, Alan; “*Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu*”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler**, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.

BUDAK, Mustafa; “*Rusya’nın Kafkasya’da Yayılma Siyaseti*”, **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

ÇAĞLAYAN, Tuncer; “*Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya’da İngiliz Faaliyetleri*”, **Bettelen**, C. LXIV, Sayı.240, TTK Basımevi, Ankara 2001.

ÇOLAK, Mustafa; “*Alman Belgelerinde Bakû Üzerindeki Osmanlı-Alman Mücadelesi*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay.,Ankara 2003.

DOĞANAY, Rahmi; “*Mütareke Döneminde İngilizlerin Faaliyetleri ve İngiliz Politikası*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

ERTAN, Temuçin Faik; “*Lozan Konferansı’nda Ermeni Sorunu*”, **Kök Araştırmalar**, C.II, S.2, Köksav Yay., Ankara 2000.

HENZE, Paul; “*Kafkasya’da Çatışma, Geçmiş, Sorunlar ve Gelecek İçin Öngörüler*”, **2023 Dergisi**, S.31, İstanbul 2003.

HOVANNİSİAN, Richard; “*The Allies and Armenia, 1915-1918*”, **Journal of Contemporary History**, C.3, S.1, University of California Press, Los Angeles 1968.

İLHAN, Suat; “*Jeostratejik Kuzey Ufkumuz (Balkanlar, Kafkaslar, Karadeniz)*”, **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği**, Cilt I, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay., Ankara 2003.

KELEŞYILMAZ, Vahdet; “*Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

KILIÇ, Selami; “*Brest-Litovsk Barışı Sonrası Kafkasya’daki Bazı Askerî ve Siyasi Gelişmeler*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; “*Cenûb-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti*”, **Türk Kültürü**, S.72, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. , Ankara 1960.

-----; “*Cenûb-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti*”, **Türk Kültürü**, S.72, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1960.

-----; “*Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948) daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk’le İlgili Belgeler*”, **Bellekten**, XILVIII, Ocak-Nisan Sayısı, TTK Basımevi, Ankara 1964.

-----; “*Yüksek Mühendis Osman Server Atabek 1886-1962*”,

Kars İli Özel Sayı I, Ankara 1965.

KODAMAN, Bayram; “*Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi*”, **Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu**, TTK Basımevi, Ankara 1992.

KONUKÇU, Enver; “*Doğu Cephesi ve Doğu Sınırları İle İlgili Anlaşmalar*”, **Millî Mücadele Tarihi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2002.

KURAT, Akdes Nimet; “*Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*”, **Bellekten**, C. XXXI, TTK Basımevi, Ankara 1967.

-----; “*Kurtuluş Savaşının Başlarında Mustafa Kemal Tarafından Lenin'e Yazıldığı İddia Edilen Bir 'Mektub'un Mevcut Olmadığı Anlaşıldı*”, **Türk Kültürü**, Sayı: 97, Ankara 1970.

KURTÇEPHE, İsrail - AKGÜL, Suat; “*Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetler*”i, **AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, S. 6, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1995.

KURTÇEPHE, İsrail; “*Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Süryani Ayaklaması*”, **AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, S. 4, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993.

ORTAYLI, İlber; “*XVIII. Yüzyılda Türk Rus İlişkileri*”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl**, TTK Yay., Ankara 1999.

ÖNAL, Sami; “*Oltu Şûra Hükûmeti ve Oltu'nun Anavatanla Birleşmesi*”, **Türk Kültürü**, Sayı 72, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1972.

ÖZDEMİR; Mehmet; “*Birinci Dünya Savaşı Başlarında Türkiye'de Kurulan Gürcü Komiteleri ve Bunlara Dayalı Olarak Gelişen Türk-Gürcü İlişkileri*”, **Sekizinci**

Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

ÖZTOPRAK, İzzet; “*Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

ÖZTÜRK, Mustafa; “*Kafkasya'nın Tarihî Coğrafyası ve Stratejik Önemi*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Ankara 2003.

PINSON, Marc; “*Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı*”, **Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1984**, Kafkas Derneği Yay., Ankara 2001.

RONDELİ, Alexander; “*Black Sea Regional Security: The South Caucasus Component*”, **Insight Turkey**, Published by The Ankara Center for Turkish Policy Studies, Volume 6/Number 2, Ankara 2004.

SARAY, Mehmet; “*Kafkas Araştırmalarının Türkiye İçin Önemi*”, **Kafkas Araştırmaları-I**, İstanbul 1988.

SARIKOYUNCU, Ali - ERŞAN, Mesut; “*Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay. , Ankara 2003.

SEZER, Hamiyet; “*Ferhat Paşa'nın Kırım Savaşı Sırasında Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı Ordusuna Dair Düşünceleri*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri**

I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay. Ankara 2003.

ŞAHİN, Enis; “*Türkiye’nin Kafkasya Politikasında Ermeni Faktörü (1914-1918)*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

TAVKUL, Ufuk; “*Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları*”, **Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yay., Cilt 10, Ankara 2002.

TAVKUL, Ufuk; “*Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönleriyle Gürcistan*”, **Türk Kültürü**, Sayı 30, Ankara 1992.

TOKSOY, Nurcan; “*Rusya ve Maverâ-yı Kafkas Komiserliği Bünyesinde Türk-Ermeni İlişkileri*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

TUTUM, Cahit; “*1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler*”, **Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1984**, Kafkas Derneği Yay., Ankara 2001.

TÜRKGELDİ, Emin Ali; “*Brest-Litovsk Konferansı Hatıraları*”, **BTTD**, Ankara 1986.

TÜRKMEN, Zekeriya; “*XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası (1800’lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşması’na Kadar)*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

URAL, Selçuk; “*Mütareke Döneminde Osmanlı Devleti'nin Elviye-i Selâse Politikası*“ **AÜTAED**, S.23, Erzurum 2004.

ÜLMAN, Haluk; “*Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968)*”, **SBF Dergisi**, C.XXII, S.3-4, Ankara 1968.

YILMAZ, Mustafa; “*Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1919-1938)*”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yay., C.16, Ankara 2002.

YÜCEER, Nâsır; “*Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a Askerî ve Siyasî Yardımı*”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2003.

WEB

<http://www.rustur.com/06/10/2004>.

EKLER

۷۷۶

۱۱۵۶

مسئله ایستادگی - قرارنامه

اینجا که در مورد قراردادها و مسائل مربوط به آن، این دو طرف توافق کرده اند که در صورت بروز هرگونه اختلاف، این قرارداد منوط به حل و فصل است. در صورتیکه در مدت یک ماه از تاریخ وقوع اختلاف، طرفین نتوانند به توافق برسند، موضوع را به مراجع ذیصلاح ارجاع می‌دهند. این قرارداد در دو نسخه تنظیم شده است که یکی نزد طرف اول و دیگری نزد طرف دوم محفوظ می‌گردد. هر دو نسخه دارای اعتبار یکسان است. این قرارداد در تاریخ ... در شهر ... منعقد گردید.

قرارداد شماره ... مورخه ...

این قرارداد در دو نسخه تنظیم شده است که یکی نزد طرف اول و دیگری نزد طرف دوم محفوظ می‌گردد. هر دو نسخه دارای اعتبار یکسان است. این قرارداد در تاریخ ... در شهر ... منعقد گردید.

این قرارداد در دو نسخه تنظیم شده است که یکی نزد طرف اول و دیگری نزد طرف دوم محفوظ می‌گردد. هر دو نسخه دارای اعتبار یکسان است. این قرارداد در تاریخ ... در شهر ... منعقد گردید.

این قرارداد در دو نسخه تنظیم شده است که یکی نزد طرف اول و دیگری نزد طرف دوم محفوظ می‌گردد. هر دو نسخه دارای اعتبار یکسان است. این قرارداد در تاریخ ... در شهر ... منعقد گردید.

این قرارداد در دو نسخه تنظیم شده است که یکی نزد طرف اول و دیگری نزد طرف دوم محفوظ می‌گردد. هر دو نسخه دارای اعتبار یکسان است. این قرارداد در تاریخ ... در شهر ... منعقد گردید.

32

مقرراتنامه

6642
2222

کدیچستان سویالیست ایدارلوقودینه نقد و عارف لاله ایزد
مربع سند دره ایلو سدیله صقع قازن بیدکس

۹۰۹
۲۲۲۲

باش وکیل عممت	عدله وکیل محمد راسع	مدافعه ملیه وکیل مصطفی جباری	داخله وکیل سدر قبا	خارجیه وکیل درویش محمد رشید
مالیه وکیل سراج اوجاق	عارف وکیل مصطفی آت	نافه وکیل سراج	اقتصاد وکیل مصطفی جباری	صحه و معاونت اجتماعی وکیل درویش محمد رشید

محمد جباری

080 18 01 01 029 32 19

Ek 7

T. C.
BAŞVEKÂLET
MÜHÜRLEME
Şube :
Sayı : 70.700

KARARNAME

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARSIVI

Ermenistan Maliye nazırının riyasetinde Kurşa gelecek Heyete x
mitedakabilen bir cemile olmak üzere hususi katar tahsisıyla ücret x
alınmaması ; Hariciye Vekâletinin iş'arına atfen Nafia Vekâletinin
25/2/93I tarihli tezkeresiyle vukubulan teklifi üzerine İora Vekill-
eri Heyetinin 25/2/93I tarihli içtimasında tasvip ve kabul olunmuş-
tur .

25/2/93I

REİSİCUMHUR

Gazi M. Kemal

Bş. V.

İsmail

Ad. V.

Şerif Kemal

M. M. V.

Yavuz

Da. V.

S. Waza

Ha. V.

S. İzzet

Ma. V.

M. İzzet

Mf. V.

Enat

Na. V.

1-1/1/100

İk. V.

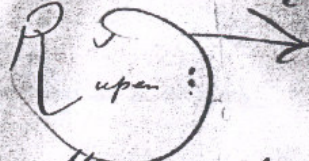
Mustafa Kemal

S. İ. M. V.

S. İzzet

080 18 01 02 18 13 5

CUMHURİYET HALK FIRKASI
KÂTİBİUMUMİLİĞİ
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Mısırda, Eski Erivan idaresinde

Büyük önemle alınmıştır.

Çasnakçıyan Ehammiyetli Reisterinde.

1- " Bir gün olurda Bolşevikler sahnedeki
Çekilirse Ermenistanda Nasyonalist
bir hükümetin iktidar merkezine geçme-
sine imkanat edilmemesi.

2- Bolşevikler aleyhinde çalışan ^{311kita} ~~to~~
istiklal komitelerinin arisan pariste
yaptıkları hürriyet Ermenilerin dahil
olmasına muvazat gösterilmesi.

" Halk Firkasına ve Yabancılar teşekkülü
ile temasa girmek istiyor. buna
mukabil aleyhimizdeki faaliyetleri ^{nihayet} ~~herhangi~~
ve icap eden yerlerde Türkiye bekinde çalışmaya
mabkûl ediyor "

490 01 | | 607 103 | 31

Ek 8.21.

T. B. M. M.

..... Encümen **DEVLET-ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ**
CUMHURİYET ARŞİVİ

Teşkilatta

- 1- Tasnaktar 'ademi merkezindeki her hangi ferdi teşebbüsün önüne geçemez.
- 2- Bu günkü faaliyette aleyhteki Propaganda ve tehdit imkânı yoktur.
- 3- Tasnaktar haricinde hüncaklar reforme hüncaklar var onlara müessir olamazlar.
- 4- Kara liste mesli atıfı emamettir

Ek 8.1

T. B. M. M.

..... Encümeni

11

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

5 — Ameli faydalanmış yoktur

bilakis kendileri için

çok istifade var

istisna ederler.

Ruslute ilah

